

יוני נוקד

לגעת בעצב החי

צה"ל – הוצאות "מערכות" / משרד הביטחון – ההוצאה לאור

Touching the Vivid Pain

Yoni Noked

תודה מיוחדת לחברתי ורעייתי לאה, אשר היתה שם כשנזקקתי לאוזן קשבת, יד אוהבת וכתף תומכת ועל עזרתה הרבה בהפקת הספר.

עריכה: חגי פורשנר
צילום העטיפה: נדבי נוקד
האנדרטה מעשה ידי יואל שמוקלר

הדפסה שלישית – ספטמבר 2000

מסת"ב 965-05-1027-3 ISBN

יצא לאור בהוצאת "מערכות", תל-אביב, 2000
סדר: ההוצאה לאור – משרד הביטחון, אירית מנה
צילום לוחות והדפסה: דרור תעשיות דפוס

All Rights Reserved to the Ministry of Defence, Israel

www.modpublishing.co.il

www.modf.gov.il

מוקדש לחברי-לנשק,
לפצועים, לחללים,
לבני-המשפחות

יומן-מלחמה זה, של קצין צעיר אשר מילא תפקיד שלישי גדודי בזמן מלחמת יום-הכיפורים, הוא אותנטי ונאמן-למציאות.
כל המסופר בעמודים אלה – תיאורי הקרבות, הנפגעים והחללים, המשפחות פעילות הצבא – הינו אמת; ציוניהם של אתרי-הקרבות ושמות-הקוד נותרו ללא שינוי. רק שמות האנשים הוסרו.
ברשותה האדיבה של הגברת רחל בן-אהרון, מובא כלשונו (בעמוד 83) שיר שנכתב לזכר בנה.

הטלפון צילצל. מן הצד השני של הקו דיבר אלון, שהיה מפקד מחלקת-טנקים בגדוד אשר בו שירתתי כשליש-גדודי במלחמת יום-הכיפורים. המסר היה קצר: חברים מקימים עמותה, להנצחת הנופלים ולטיפוח מורשת-הקרב של הגדוד.

אף-על-פי שמאז שירותי בגדוד, עברו עשרים-ושתיים שנים – ואף כי כולנו עברנו כברת-דרך ארוכה למדי – אף-על-פי-כן, נעתקה הנשימה לרגע. מלחמת יום-הכיפורים שינתה את מהלך חיי, את תפישת-העולם שלי ואת אחיזתי במציאות. רגע לפני המלחמה, עוד חווינו בתמימות הנעורים את אשליית הכוח ושכרון הניצחון. הרגע שלאחר המלחמה טרם הסתיים עד היום. אכן, כבר הגלידו פצעי המלחמה החרותים בגופם של רבים – אך הרקמה העדינה, שממנה עשויה נפשו של הדור, כנראה לא מצאה מנוח.

אחרי יותר משני עשורים של שירות מילואים פעיל, מאוד פעיל, בעוצבת שריון – במקום לקבל כחוק את התעודה, המעידה כי סיימו את הפרק הזה בחייהם, החלו המילואימניקים בפעילות מואצת להקמת אנדרטה ולהפקת סרט כדי להנציח את שלושת השבועות הללו בגזרת 'החווה הסינית'. אף-על-פי שהזמן עוזר להשכיח דברים, וגם איכות הזיכרון כבר אינה בדיוק מה שהיתה – זכרה של אותה המלחמה לא ירד מסדר-היום הפרטי שלנו. הצבעים עדיין עזים, והם מתחדשים מידי שנה עם הנחת הזרים על קברם של חברים.

בעקבות הפגישה הראשונה, חיפשתי את קופסת התמונות שהנחתי במחסן ביתי. שעה ארוכה ישבתי ובהיתי באותן פיסות-נייר, עדות לנעורים שנגוזו. המצלמה, אשר לא נפרדתי ממנה, הנציחה בסרט את הלוחמים בטרם הקרב. לעיתים היתה זאת תמונתם האחרונה. היו שם תמונות של פצועים המפונים לטיפול, ושל טנקים שמוטי צריח.

בתוך מעטפה חומה, סגורה וחתומה, מצאתי גם את יומן-המלחמה הפרטי שלי. את סיפור המלחמה התחלתי לכתוב מייד לאחר שהשתחררנו משירות המילואים הממושך. הפתיבה נמשכה עוד שנה תמימה. זאת לא היתה כתיבת ספר; היה זה מסמך, המתעד את החוויה של בחור צעיר שנקלע – כמו יתר בני דורו – למציאות שלא ידע קודם-לכן, מציאות שלא הוכן ולא חונך לקראתה.

קרעתי את המעטפה, שהיתה סגורה במשך שנים רבות. פתחתי את המחברת הראשונה מבין השלוש, והתחלתי לקרוא. צללתי לתוך העבר. במשך שעות אחדות של קריאה חלפו לנגד עיני מראות ומוראות אותם ימים.

לאחר שסיימתי את הדף האחרון ביומן, חשתי כי יומן זה אינו רק שלי. זהו נר הכאב הדולק בלבם של רבים, שהיו שם ואינם יכולים לשכוח.

ערב יום הזיכרון לחללי צה"ל 1974

אש

החיים כבר חזרו למסלולם. האמנם?! כן – כך אומרים. אני כבר השתחררתי משירות מילואים שנמשך מחצית השנה, כבר חזרתי אל ספסל-הלימודים באוניברסיטה, כבר פוטרתי מעבודתי ועודי מכתת רגלי בחיפוש אחר תעסוקה אחרת.

במפלגות לא חדלו המאבקים מעולם. המלחמה שזיעזעה את כל הארץ, אפילו היא לא הפריעה ליריבויות האישיות ולתככים ולקנוניות. ממשלה הוקמה, ממשלה תיפול, ממשלה תקום. הם, הפוליטיקאים, נמצאים על פלנטה אחרת. אצלם, המשחק הפוליטי הקטנוני נמשך. הם טרם קלטו כי התחוללה רעידת-אדמה. מעל-גבי מרקע הטלוויזיה התחוורה תמונה ובה עולם כמנהגו נוהג.

בספריות ישנם אלבומי ארץ-ישראל עתירי התמונות, ספר הפלמ"ח עב-הכרס והעלילות, ספריית הניצחון בעקבות מלחמת ששת-הימים. בצידם, ניצבת לה עתה חוברת דקה, רשימה ארוכה של שמות – וכולם מהמלחמה האחרונה.

ערב יום-הזיכרון היום. הצפירה כבר נשמעה. את החלל ממלאים שירים עבריים, והשנה הם נשמעים עצובים יותר. האווירה קודרת מכפי שחווינו אי-פעם. היום אנו מתאבלים על חברים שהיכרנו – ולא על גיבורים, שתמונותיהם תלויות על קיר-ההנצחה בבית-הספר.

לאה אשתי ישבה ליד שולחן-הכתיבה, רכונה על לימודיה. התיישבתי לידה והתחלתי לכתוב. ניסיתי לספר כיצד הם באו לגדוד, על היציאה לקרב ועל זכרונם השמור עדיין עימי. לאחר כמה עמודים של כתיבה, עצרתי – והתחלתי לקרוא. קראתי, והשלכתי לפח. היתה זו כתיבה טכנית, ולא פרץ של מלים; היה זה תיאור נכון ומדויק של התרחשות, אך לא היו בו הביטוי של חוויית המלחמה ולא ניכרה בו אפילו תחילתו של הכאב.

* * *

סיפורה של היחידה החל בקומץ נתונים שנערמו במשרדי. רשימת שמות, מספרים אישיים ותפקידים. כל אחד היה חייל אנונימי, שם ללא פנים, מספר-אישי ללא ייחוד. במסגרת תפקידי כקצין-הקישור, ובהעדר מפקדי יחידות, שיבצתי את החיילים בתפקידים וקבעתי את המסגרות הפלוגתיות.

לאחר שנכשלו מאמצי המח"ט, להחתים אותי לשירות קבע, סוכם כי אמשיך לשרת כשליש בגדוד המילואים שבהקמתו השתתפתי. בדברי הפרידה ממני, בעת שהשתחררתי משירות-חובה, אמר המח"ט: "בקרב תצא לאימון-ההקמה של הגדוד. תכיר את המפקדים ואת החיילים. יום אחד יהיה לך סיפוק כשתראה גדוד של טנקים, הגדוד שלך, יוצא לקרב..."

ואכן, עד-מהרה זומנתי עם האחרים לאימון-ההקמה. הגדוד החל בתהליך הגיבוש, המיועד להפוך את הטנקים הבודדים למסגרת פעילה אחת. אחר-כך יצאנו לאימון נוסף, שיועד לריענון. היה זה ביולי 1973, בעיצומו של קיץ. לא עברו אלא שלושה חודשים נוספים, וברכתו של המח"ט התגשמה.

תופעות בלתי-שגרתיות – תנועת מכוניות צבאיות בערב יום-הכיפורים, דפיקות על דלתות מבעוד ליל, ושימוש בצופרים בעיצומו של היום המקודש – היוו הפרה ברורה של מנהגי המקום. ילדים, אשר שיחקו על הכביש כדרך מדי שנה, הופרעו על-ידי כלי-רכב שנהגיהם ממהרים. גם הולכי-הרגל הבוגרים נאלצו לשנות ממסורת ערב יום-הכיפורים, הטיול הנינוח במרכזו של הכביש, והלכו על המדרכות. משהו בלתי-מובן התרחש. חלק מן האנשים ידע כי האירועים היו אותות. החשד, שקינן בלבבות ערב החג, הפך למציאות בן-ליל. הגיוס המוקדם של החיילים הסדירים הפך לגיוס המוני.

בבוקרו של יום-הכיפורים צילצל הטלפון בבית הורי. ממרכז-הגיוס החטיבתי ניתנה לי התראה. כעבור שעה קלה, הזעיקו אותי: "בוא! מגייסים את החטיבה, על-באמת."

עמית, הפקיד-הראשי של הגדוד, פתר לי את בעיית ההסעה ביום-הכיפורים, ואסף אותי ברכבו. בשעה עשר, כבר תידרכנו את אנשי המילואים שהיו מופקדים על גיוס כלל אנשי החטיבה. רק שבוע קודם-לכן תירגלנו את רשת הגיוס. לפעמים אפשר היה לדמות כי זוהי חזרה על התרגיל.

בין תדרוך לתדרוך, נצמדנו לטרנזיסטור שהביא אחד המגוייסים. ההיגיון לא קלט את ההוויה – אך הידיעה, שהושמעה מעל גלי-האטר, היכתה אותנו בתדהמה. ישראל הותקפה. צבאות סוריה ומצרים חצו את קווי הפסקת-האש. כן, למרות ספקנותנו, כך נאמר במפורש. אף-על-פי ששמענו זאת ברדיו, הדברים לא היו הגיוניים.

"בוודאי נותנים להם להיכנס", ניחש האחד.

"נניח שנותנים" – ענה לו חברו – "אבל מה פתאום? לכבוד מה?"

"ולמה דווקא ביום-הכיפורים?" – היקשה חייל אחר, שהחזיק את טליתו בידו; חברו, שאחז בידו כריך אשר קיבל מאחד השכנים, הסכים עימו.

"היום, הרי צמים" – ליגלג אחר – "נגיש תלונה לאו"מ, על חוסר התחשבות ברגשות דתיים."

בין תדריך לתדריך, השיחה קלחה. תדהמה נתחברה לאי-אמון, ביטחון עצמי נתקל בחוסר-ודאות. מה קורה שם למטה בדרום? ומה מתרחש בצפון, ברמת-הגולן?

עוד ועוד אנשים הגיעו אל מרכז-הגיוס. כולם רצו תשובות לשאלה, "מה קורה?" אבל לא היה לנו מידע. הקול, אשר בקע ממעמקי הרדיו, היה מקור המידע היחיד. הידיעות לא היו מעודדות, ומשמעותן היתה אחת – מלחמה כוללת בשתי חזיתות.

בשעות הערב, כאשר סיימנו את חלקנו במרכז-הגיוס, נסענו אל בית הורי. אמי קיבלה התראה טלפונית מוקדמת על בואנו. כאשר הגענו, האוכל כבר היה מונח על השולחן. לא כולם היו רעבים. עמית ויאיר, מ"פ המפקדה, ישבו עם הורי בסלון שכבר הואפל. מושון, פקיד שלישות, ואני הסתערנו על האוכל. כאשר הצטרפנו אל השאר, אמי מזגה יין והרמנו כוסית בברכת "לחיינו". אחזתי בידי את המעיל הצבאי ותרמיל גדוש באוכל, ובבגדים, ומיהרתי למכונת של עמית. קריאתה של אמי ליוותה אותי "תגמרו את זה תוך יומיים-שלושה, ותחזרו ... בשלום". כן, כך רצינו להאמין, יומיים-שלושה.

הדרך לבסיס היתה כביש אפל, ובו נסעו מכוניות שאורותיהן כבויים. בשולי הכביש כבר היו מוטלות כמה מכוניות אשר סיימו את חלקן במלחמה הנוכחית; נהגיהן, שנחפזו אלי קרב, לא הצליחו במשימת הנהיגה בתנאים בלתי-שגורתיים אלה. גם אנו גלשנו אל מחוץ לנתיב הסלול, פעם ועוד פעם; רק חבטות האבנים במתכת החזירו את תחושת הכיוון שאבדה, ואת המכונית – אל נתיבה.

בעיירה יבנה עצרנו להצטיידות אחרונה; לקנות סיגריות, ללגום בקבוק משקה צונן, לשלוח מבט ממושך לעבר דוכן הפלאפל, לנשום עמוקות את עשן הסטיקיה הסמוכה. שוב התכנסנו לתוך המכונית, ונסענו לתוך העלטה.

עמית אימץ את עיניו, ותר אחר הכביש. מידי פעם הואר הכביש בפנסי-רכב, שנהגו הפר את כללי-ההאפלה והאור סינור את הבאים מולו. קול רטינה קלה נשמע, עד שהעיניים הסתגלו שוב לחשיכה. שתיקה נפלה במכונית. עמית נאבק עם הדרך, וכל אחד מאיתנו שקע בתוך עצמו.

בזכרוננו חייבתי עדיין את לאה – עימה עמדתי להתחתן, בקרוב. העברתי את ידי על שפתי, כאילו להרגיש שוב את לחלוחית נשיקתה האחרונה.

בבוקרו של היום התקשרתי אליה והודעתי שאבוא להיפרד, כנראה בערב. בדרכנו לבסיס עברנו דרך הרחוב שבו גרה. נכנסתי לומר שלום. לאה היתה מאושרת שבאתי, אך את דמעותיה לא יכלה להסתיר. היא לפתה את גופי בחיבוק חזק, כאילו מיאנה להיפרד. נשקתיה על לחיה, המלוחה מדמעות. לאה ניסתה לדבר, אך גם גרונה נמלא דמעות. חיבוקה התהדק. נשקתיה בשנית, ויצאתי לדרכי אל תוך החשיכה שנפלה על העיר. הדומייה במכונית הופרה בקולו של קריין הרדיו. שוב שמענו כי המצב חמור וכי אנו מותקפים. מתוך דברי הרמטכ"ל עלתה התחושה של "לא נורא, אנחנו נראה להם".

אולם בקולו של שר-הביטחון משה דיין, אשר נשמע ברדיו בטרם נעלנו את המכונית, היה משהו שהעמיד בפנינו סימני-שאלה. היכן הוא קולו הבוטח וההחלטי? האם אנו מכינים להם מלכודת, או ... או הם אכן הפתיעו אותנו?!

מרגע שנכנסנו לתחומי המחנה, לא היה זמן לחשיבה.

הסככות בהקו באור פלואורסצנטי בהיר. לפנייהן עמדו הטנקים בשורה ארוכה. צללים אפלים ריצדו על ענקי-המתכת הדוממים, הצבועים חום. בצד הטנקים היו ערימות תחמושת. ארגזי הפגזים נפתחו באמצעות גרזינים, אשר שימשו כמפתח יעיל גם לכל דלת נעולה. אנשי הצוות המעטים, שכבר הגיעו, שקדו על חימוש הטנקים וזיודם.

בכל סככה הם התייצבו בנעליהם השחורות שכבר כוסו באבק הדרך, והתרמיל על הכתף. סיגריה מהבהבת אחת פינתה מקומה בין השפתיים לחברתה הבאה בשרשרת. לחיצת-יד חטופה בין העמסת פגז לפגז, קריאת שלום מעל הצריח, טפיחה על השכם – ובאחת, התלכדו הצוותים.

– "מה נשמע?"

– "מה, התחתנת?"

– "מתי הספקת? הרי במילואים האחרונים, היית עדיין רווק."

– "הי, מה איתך? שמענו שנולד לך משהו?"

– "לי??!"

– "מה?? אישתך לא היתה בתשיעי, כשיצאנו למילואים ביולי?"

– "נו ... גם כן ילד!! אז מה אם הבאתי את האישורים המתאימים?!"

האנשים עמדו ליד שולחנות הקליטה, כדי להירשם. כל אחד מצא את כרטיסו, מילא את הפרטים הדרושים, מסר את פנקס-המילואים – ורץ אל האפסנאות, כדי להצטייד.

אנשי מילואים, חיילי הגדוד, החלו לתפוס את מקומם של החיילים הסדירים ליד שולחנות הקליטה. אך במקום לרשום את עובדת ההתייצבות של המילואימניקים ולמצוא את טופס ההצטיידות – החלו הפקידים לשוחח עם חבריהם, ואיזור הרישום הפך עד מהרה למפגש חברתי.

מפקדי הפלוגות, שחיפשו את חייליהם, הגיעו אף הם אל מרכזי השמחה – מוקדי הפעילות השלישית, שהתעכבה – וזירזו את האנשים.

– "גש קודם לזווד את הטנק."

– "אבל עוד לא נרשמתי."

– "תירשם אחר-כך!"

– "בחיך, קָמִי, עוד חמש דקות. הרי לא יתחילו את המלחמה בלעדי..."

– "לא", עמד המפקד על דעתו, "קודם-כל תיגש לטנק."

בחיוך מבוויש ותרמיל ביד שירכו הבאים רגליהם אל גושי הפלדה, שפה היטיבו להכיר.

כדי לזרז את הקליטה ולפתור בעיות אישיות שהתעוררו עקב הגיוס, התרוצצתי בין השולחנות. שלמה, קצין ששירת תחת פיקודי בזמן הקמת החטיבה והשתחרר לא-מכבר, תפס אותי: "צריך

דיווחים; כמה טנקיסטים הגיעו, כמה מפקדים, ומתוכם – כמה קצינים."

תוך דילוג משולחן לשולחן ניסיתי לאסוף נתונים כדי לדווח, אך לשווא. קשה היה לאסוף נתונים. החבר'ה באו גלים-גלים, באוטובוסים ובכלי-רכב פרטיים; כולם גדשו את שולחנות הקליטה כדי להירשם. מספר המתייצבים השתנה בכל רגע.

עוד אני מנסה לרכז את הנתונים המבוקשים, ושוב בא אלי שלמה במרוצה. "יוני", קרא, "בוא לישיבת שלישים עם הקשל"ח (קצין-שלישות חטיבתי), מייד." בדרכי לשם ראיתי את עובד, הסמג"ד, שהגיע באותו הרגע. החלפנו כמה מלים, ומיהרתי אל הישיבה.

בהעדר מספיק כסאות, קיימנו את הישיבה בעמידה. אחדים מאיתנו היו עדיין בלבוש אזרחי. הידיים, שעסקו תחילה בלחיצות חמות לברכת שלום, אחזו בעטים. התדריך היה קצר. האחד כתב על השולחן והאחר השעין את בלוך-המכתבים על ברכו. חולקו דפי דיווח כוח-אדם בשעת חירום (דמ"ח). חייל בדרגת רס"ן, שמילא תפקיד קצין-שלישות חטיבתי, אמר בקול סמכותי: "כל חצי שעה, אני רוצה דיווח". הוראה שנויה-במחלוקת: אם נעסוק כל הזמן בהגשת דוחות, לא נספיק לעשות שום-דבר למען התארגנות הגדוד ואנשיו. אמנם, גם בזמן חירום מותר לפקודות להיות הגיוניות – אך כבר בטירונות למדנו שטיעון הגיוני מתפרש כוויכוח, וזאת אסור לעשות עם בעלי-דרגות. שמרנו בלבבות את השגותינו, ו... יצאנו לעבודתנו.

בחדר הסמוך היתה ענת. נכנסתי לברכה בשלום. בחיוך על פניה, החליקה ענת מעל השולחן שעליו ישבה וקידמה את פני בלחיצת-יד חמה. גם היא שירתה בחטיבה בעבר הלא-רחוק, כפקידת מח"ט, והיתה לאחת מהחבר'ה. שוחחנו מעט, דרשתי בשלום אביה, המשרת אף הוא במפקדת החטיבה – ומיהרתי אל משטחי הגדוד.

ליד השולחן הראשון ישבה לה נערה שחרחרה, פקידת-הקישור הגדודית. היא היתה נבוכה מעט כי לא הבינה את פשר ההמולה מסביב; מדוע כולם עצבניים, ובעיקר – למה כולם צועקים עליה ... כששאלתיה, מה

היא עושה ומה תפקידה בכוח, היא לא ידעה להשיב. רק אמרו לה לשבת עם הרשימה-השמית, ולרשום את מי שיגיע. "ואם לא נגישים אלייך?" הקשיתי. היא משכה בכתפה, וענתה בחטף: "מה אני יכולה לעשות?"

אין זמן לשיחות חינוכיות. הלאה. איש מילואים, אשר ישב ליד שולחן וניהל רישום מסודר של הבאים, מסר לי עדכון קצר. לעומת זאת, לא היה מי שיעשה כן ליד השולחן הפלוגתי הבא; הוא היה שומם לגמרי. גרוע מכך: כרטיסיות הקליטה היו זרוקות על הארץ, רשימות שמיות נפלו ליד הספסל. לא הרחק בצד היתה קבוצת חיילים שישבו בניחותא, ופיטפטו; איש מהם לא טרח להרים את הניירות הפזורים על הקרקע, והם נראו כמי שאירועי השעה אינם נוגעים להם. "הי", קראתי לעברם, "איפה הפקיד?" – "עוד לא הגיע", היתה התשובה. "ולמה אף אחד לא יושב פה?", דרשתי לדעת. אחד החיילים התנדב להסביר לי: "ישב שם מישהו, אבל המ"פ שלח אותו לקחת ציוד." בלי-ברירה הושבתי את החייל המסביר ליד השולחן. כעבור דקות לא-רבות, כשחזרתי לשם, שוב מצאתי את השולחן במצב של בדידות מזהרת.

בצדו השני של המשטח הגדודי, התמקמה פלוגתו של שחר. המושבניק גבה-הקומה, הלומד גיאולוגיה בירושלים, התלבט אותה שעה בבעיות פחות אקדמיות. חמ"ל החטיבה הוריד פקודה: "תוך שעה – תזוזה!" שחר המ"פ, שהיה בעיצומו של תהליך ההתארגנות, לא הבין כיצד יוכל לסיים את ההצטיידות במסגרת הזמן שהוקצתה לו ולאנשיו.

"למה?", הוא שאל – וזכה לתשובה קצרה וחדה: "אין למה!" כאשר ניסה לערער בשנית – "אני עדיין לא מוכן" – נאמר לו: "קח את מה שיש, וזוז; המצב למטה חמור!" הוא ניסה עוד פעולת-שיכנוע אחת, בנימת הצטדקות: "אני עדיין לא מזווד, וגם חלק מאנשי הצוות לא הגיעו." התשובה היתה קצרה ופסקנית: "כל טנק שמוכן ליציאה – זז. תוך שעה, אתה נע לשער המחנה עם כמה טנקים שיהיו מוכנים."

שחר, חגור אקדח ועמוס אחריות, מיהר מכלי לכלי. בכל מקום נעו האנשים בריצה. זמן לדיבורים, לא היה. פניתי אל שחר, בבקשה לקבל את מסמך השיבוץ-הקרבי של הפלוגה בטרם יציאתה. קולו הרועם של עובד הסמג"ד נשמע במשטח הפלוגתי: "שליש, תפסיק להפריע להם עכשיו; תמתין להם בשער." ניסיתי לענות כי אני יכול לעבוד ליד השער, מאחר שהאיזור אינו מואר – אך בטרם סיימתי את המשפט היה עובד כבר רחוק ממני, מדרבן את מפקדי הפלוגות האחרות ודוחף אותם ליציאה.

ניגשתי אל שלישות החטיבה, כדי למסור דו"ח נוסף. לאחר שהעברתי לשלמה את המספרים המבוקשים, צנחתי לתוך הכסא הקרוב. כוס קפה חם נדחפה אל ידי. לגימה חטופה של המשקה הרווח ליטפה את גרוני הניחר מדיבורים וצעקות.

קול הנעת המנועים התחזק, וידעתי שבעוד דקות ספורות יעמדו הטנקים בשער המחנה מוכנים לפקודת היציאה. מיהרתי איפוא אל עבר השער כשבידי דפי-נייר משובצים, שאותם הכנתי ברגע של פנאי קודם-לכן. רצתי בדרך האפילה, מעדתי ועיקמתי את רגלי, אך המשכתי לרוץ אל השער.

חסר-נשימה וכואב, אך בתיזמון מדויק, ניצבתי בנקודה שבה יוצאת הדרך מן המחנה. הטנקים הראשונים הגיחו מתוך האפילה ברעש מחריש-אוזניים. נהגי הטנקים נזהרו, שלא להפיל את קורות שער-הברזל. בתנועה סיבובית עלו הטנקים על דרך העפר ועצרו לאורך הגדר, בהמתנה לשאר הכוח שהיה עתיד לצאת דרומה כעבור זמן קצר. עוד ועוד טנקים הצטרפו לטור הארוך. שביל הכורכר היה לנתיב סואן, אשר קולות רבים שיחקו בו בערבוביה – רעש המנועים, חריקת השרשרות וקולות מכשירי-הקשר. האבק לא הספיק לשקוע, ושוב חזר והתרומם.

בתוך ההמולה והאבק עברתי מטנק לטנק, כשפנס בידי האחת והנייר בידי השנייה. רשמתי שם אחר שם, צוות אחר צוות, מחלקה אחר מחלקה. הטנק של המג"ד נעצר להרף-עין, ואני מיהרתי אליו כדי לרשום את שיבוצו – אך מעל-גבי הצריח נשמע קולו של עופר, מפקדו החדש של הגדוד, הצועק "אחרי!" הספקתי רק

להבחין בצללית הכהה של הרק"מ (רכב קרבי משוריין) החולף על פני, ובעקבותיה נחפזה פלוגה ח' קדימה. האבק, שעלה פעם נוספת בתוך החשיכה, הסתיר מעיני את השיירה הממהרת דרומה. השעה היתה שלוש לפנות-בוקר, שחרו של יום ראשון, ה-7 באוקטובר 1973.

בשעות הצהריים, גם שיירת המינהלה כבר היתה בתנועה. באר-שבע נותרה מאחור; וסימני הירק האחרונים של קיבוצי האיזור נעלמו מן העין.

הדרך התפתלה בין גבעות 'שבטה', ונכנסה הישר לתוך המדבר הצהוב. הכביש עצמו גם הוא לא נראה, מאחר שכוסה כולו בטור ארוך מאוד של כלי-רכב הנעים דרומה. הנסיעה היתה אטית ומתמשכת. רק בשעת לילה מאוחרת הגענו אל 'טסה', והמשכנו לנסוע בדרך המובילה לכיוון איסמעיליה. באיזור ראינו כלי-רכב רבים מאוד; אבל ככל שהתקדמנו אל עבר ה"מכלאות הגדולות" (חניוני הרק"מ של העוצבה המקומית), לפי הפקודה שקיבלנו בקשר, כך ראינו פחות אנשים ורק טנקים בודדים עמדו לצד הדרך. עצרנו. היה ספק. משולם, שהוביל את השיירה החטיבתית, הכיר את השטח מצויין עקב שירות צבאי ממושך בסיני. הדרך היתה מוכרת – אך מראה הטנקים הישראליים, הנטושים לצד הדרך, עורר מחשבה שנייה. הוחלט שלא להמשיך בציר הנסיעה, ופנינו לאחור לעבר צומת 'טסה'.

בדיעבד הסתבר לנו, כי לו המשכנו עוד קילומטרים אחדים, ייתכן מאוד כי היינו מגיעים הישר למרכז הארמייה השנייה. צחוק של מבוכה והקלה. אמנם ידוע היתרון הטמון בהפתעה – אבל בהחלט לא היה זה נעים, להתקיף ארמייה שלמה עם זחל"מ החמוש במקלע בודד.

מצאנו את מקומנו בשיירת הדרגים המינהליים החטיבתית, והתארגנו לשנת הלילה על הציר שנקרא 'עכביש'. פרשנו על עצמנו את השמיכות, ונרדמנו – כלומר, מי שיכול היה לעצום את עיניו – בתוך הזחל"מ. היו לנו גם נעימת ערבית ושיר-ערש: הקולות שהשמיעו שתי סוללות התותחים, אשר מוקמו במקביל לכביש מערבית ומזרחית לנו. הן פעלו כל שעות הלילה, כלהקות תופי טם-טם. כל סוללה, בקצב האופייני לה, השתלבה במוסיקת העצב המדברית. כל ירי היה מלווה בהבזק אש. באותו לילה התחלנו ללמוד את ההבדל בין "יציאה" לבין "נפילה": הראשונה היא ירי של כוחותינו, והשנייה היא התקרבות פגז אויב.

עדיין לא היה ברור לנו, מה מתרחש סביבנו: לא ידענו היכן האויב, ומה אנו בדיוק עושים במקום שבו עצרנו. רעמי התותחים היו סימן ברור כי התקרבו לקו החזית; והדבר היה מוזר בעינינו. ב-1967, כשהיינו תיכוניסטים, חשבנו כי החמצנו את המלחמה – שלא עוד תהינה הזדמנויות לעבור את החוויה המיוחדת, אשר כה הרבה קראנו ושמענו עליה. האמנו שהמלחמה האחרונה היא משהו השייך לעבר. ועתה, קיווינו שאנו יוצאים לטייל – והנה הגענו למלחמה נוספת, אשר אך זה החלה.

בטרם שחר נשמע קול רדום במכשיר-הקשר; האיש אמר כי מיקום השיירה מסוכן מדי, מאחר שאנו קרובים לאיזור הלחימה – ופקד עלינו לדלג אל איזור עורפי יותר, בנקודה שונה לאורך הציר.

מנומנים למחצה הגענו למקום ריבצנו החדש, והתפרשנו על החול הרך. הרעיון, כי מתנהלת מלחמה בקרבנו, טרם נקלט. שום-דבר לא נתן לנו את תחושת הקרב.

המצב העלה בדעתי רק זיכרון אחד: תרגיל צבאי ממושך בזמן שירותי בצבא; גם אז נסענו ממקום למקום, בלי לדעת מי נתן את הפקודות – ועוד פחות היה מובן לנו, מדוע אנו משנים מידי פעם את מיקומנו. אפוף אי-הבנת המצב, חזרתי למצב של נימנום.

השעה כבר 9 בבוקר. רעש מחריש-אוזניים העיר אותנו.

צלליות שחורות של מטוסי האויב כאילו גילחו את הגבעה. המטוסים נעו הלאה, בנהימה מרושעת, לחפש את טרפם. ראינו בבירור את הפצצות שהיו צמודות לגחונם.

עוד אנו עוקבים אחרי שני המטוסים שחלפו ועינינו מזרחה, שמענו בשנית את היבבה הצורמנית בעורפנו. זוג נוסף של מטוסי 'מיג' חלף במהירות בין הדיונות השטוחות. הם טסו נמוך, כדי שלא להיחשף בפני המכ"ם הישראלי. החיזיון היה מהיר מאוד. תוך שבריר שנייה הגיחו המטוסים מעל הגבעות, ותוך שניות ספורות נעלמו מעבר לגבעות.

כעת, לראשונה, היה מובן לכולנו: ה"טיול" הסתיים. פחד – עדיין לא היה; פטרנו עצמנו ממנו, באמירה שאנו קטנים מכדי שיתייחסו אלינו. אולם כל אחד תהה בלב, האם המצב כה חמור עד שחיל-האוויר המצרי יכול לתקוף אותנו באין מפריע.

כעבור כמה שעות, בצהרי אותו היום, פגשנו את מרדכי ואת ינון בצומת 'טסה'. הם היו מזועזעים לחלוטין. לא היכרתי את השניים קודם-לכן; הם הציגו עצמם כאנשי דובר-צה"ל, וביקשו להסתפח ליחידתנו.

בתחילה שוחחו בינם לבין עצמם כממתיקי סוד. לאחר דקות אחדות של שיחה כללית, התחיל ינון לספר. עיניו היו אדומות ומלאות דמעות, אך הוא לא בכה. הוא כבר היה מעבר לבכי.

הוא סיפר כי אמש הם היו ב'בלוזה', עזרו בפינוי חללים. "סידרנו אותם שורות-שורות ... לא היו מספיק אלונקות, ולא היה מספיק מקום כדי להניח אותם." רעד חלף בכל גופו. הוא הסיר את משקפיו, והמשיך לספר חרישית. "יש לנו מאות הרוגים ... מארב של המצרים השמיד גדוד שלם, אשר יצא לקראתם..."

דבריו היו מקוטעים במקצת; חוסר-ההיגיון שבהם הוסיף נדבך נוסף להווייה המתפתחת מול עינינו – המלחמה. 'מאות הרוגים' היה מונח בלתי-נתפש. "אתה משוכנע?", שאלתי שוב ושוב. לא רציתי להאמין. אמרתי לעצמי כי הוא היה המום, מחמת מעורבותו הרגשית בפינוי החללים – ורציתי להאמין שהוא מזועזע ממראות ליל האתמול, ולכן מגזים בתיאוריו. אך חששותי הלכו גברו.

מרדכי, חבוש הכיפה, הסתובב חסר-מנוחה. הוא עיתונאי במקצועו. משאלות כלליות על מקצוע העיתונות ועל כתיבה, גלשנו שוב למאורעות יום השבת. מרדכי הניד את ראשו ימינה ושמאלה, כאילו מיאן להאמין למראה עיניו.

התרחקנו מעט מהשיירה החונה ועלינו על גבעה, מצויידים במשקפות כדי לראות את ירי התותחים מסוללה מרוחקת. בדרך חזרה אל הרכב, הוא סיפר את גירסתו המפורטת לאירועי אתמול. מיומנותו כעיתונאי איפשרה לו להשתמש במלים כדי לצייר את תמונות השבת. התיאור היה אולי פלסטי מדי, אולי רגשני מאוד – אך אמיתי. המלים, שהיו כלי-עבודתו, הפעם בכו בפיו.

מחנה 'טסה' נמצא בראש גבעה. מפסגתה גלשו לתוך הגיאיות סביבה שיירות ארוכות, שניצבו לאורך צירי הדרכים. הכביש שהוביל מ'טסה' אל האגם-המר היה עמוס בכלי-רכב אשר חנו משני צדיו. מאחר שהחול התחוח לא איפשר את הורדת הכלים והתפרסותם בשטח, נותרו מרבית כלי-הרכב בשולי הדרך ממש; כך נוצר לא יותר מאשר מעבר צר לנסיעה על-גבי הכביש עצמו.

שיירת הדרגים העורפיים שוב קיבלה פקודה במערכת-הקשר, ושוב שינתה את מקומה. בעצם, יש ניסוח יותר מדויק: מקומנו בשיירה הכללית, האין-סופית, השתנה. החיילים ירדו מכלי-הרכב. היו גם כאלה שהדליקו מדורות, כדי לחמם את מנות-הקרב.

שיחות החולין ופתיחת קופסאות-השימורים הוטרדו בצעקה: "מיגים". היתה זו הפעם השנייה, באותו יום, שראינו את מטוסי האויב. האנשים נמלטו מכלי-הרכב, ללא קסדותיהם וללא כלי-הנשק שלהם. הם ברחו רחוק ככל האפשר, כדי למלט את חייהם. על רקע החול הצהוב, הם נראו כנקודות כהות שהלכו והתרחקו עד שלפתע שקעו לתוך החול.

ירון, הקמ"ן (קצין מודיעין) הגדודי שעימו חלקתי את הזחל"מ, זינק אל הרכב. הוא הקדים אותי בשניות ספורות; כאשר עליתי על דופן הזחל"מ, הוא דרך את המקלע שניצב על חרצובתו במרכז הרכב. מעוצמת הדריכה, הוסט הקנה הארוך של המקלע הישר לתוך משקפי. העדשה הימנית רוסקה. מטוס ה'מיג' חלף מעלינו, ושלח רקטה לעבר 'טסה'; ללא הצלחה. אגב קללה חרישית וברכת "הגומל" בצדה, עמדנו ירון ואני על-גבי הזחל"מ, כשהוא מסיר בזהירות את שיברי הזכוכית מעל עיני העצומה – אשר, בדרך נס, אפילו לא נשרטה.

בשעת בוקר מוקדמת עלה חייל על דופן הזחל"מ, דחף פתק לתוך כף-ידי, קפץ החוצה – ונבלע בתוך שיירת הרכבים, עוד בטרם הספקתי לקרוא את תוכן ההודעה. ההודעה היתה קצרה: "שלח את החייל עזריאל ברון לביתו. אחיו נעדר. מייד".

דקות אחדות נשארתי ללא ניע בתוך הזחל"מ, וכולי היסוסים וספקות. איך אוכל לקרוא לחייל ולומר לו: "לך הביתה, כי אחיך נעדר"? כיצד אעמוד בפניו ואומר לו: "אני שולח אותך הביתה, לנחם את ההורים"? ... לא היה לי האומץ להביא בשורת-איוב זו, אך גם לא היה לי הכוח הנפשי לשלוח מישהו אחר לבצע את ההוראה הכתובה.

הטנק, שעליו פיקד עזריאל, היה אותה שעה בתדלוק ליד שיירת הדרגים. ניגשתי לטנק וקראתי בשמו. עזריאל, קיבוצניק ממוצע-קומה, שָערו המגודל נופל על מצחו, התקרב אלי בהליכה מרושלת ונעץ בי מבט תמה. גם זמן רב לאחר-מכן התלבטתי, כיצד צריך הייתי להודיע לו.

אך באותו הרגע אמרתי-ביקשתי, כי יאסוף את ציודו האישי מאחר שעליו לנסוע צפונה כי אחיו כנראה ... נעדר. בני-מעיי התכווצו בראותי את דמותו שחה, כתפיו נופלות. הוא הרים את עיניו לרגע והשפילן ארצה. עיניו לא זלגו דמעות, רק ניצוץ-חיים כבה בהן. ארשת-פניו קפאה. בלי אומר התרחק ממני, כשהוא גורר את רגליו על האספלט השחור, וניגש אל הרק"מ לקחת את ציודו האישי. משאית תחמושת, שפרקה את מטענה וחזרה צפונה, אספה אותו.

שמרתי את הפקודה על שיחרורו של עזריאל. לאחר זמן מצאתי את שמו של אחיו ברשימת הנעדרים. כעבור חודשים אחדים אותרה גופתו, והובאה לקבר ישראל.

לאחר רחצה של שחרית – שהסתכמה בציחצוח שיניים, נחטפתי על-ידי צוות יהודים חרדיים, שעזרו לי בהנחת תפילין. היתה זו הפעם הראשונה לקיום המצווה מאז גיל בר-המצווה.

איני יודע מדוע עשיתי זאת. המלים נראו לי קצת תלושות מהמציאות. "האם השבח והתהילה לאלוהים, המשקם את ציון במחיר כה יקר – בדם בניה?!" רעיונות אפיקורסיים אלה ניקרו בלבי, שעה שרצועות-העור היו כרוכות על ידי. למרות רגש הזעם שחשתי כלפי האל, שגזר עלינו מלחמה זו ביום-כיפור, התפללתי. עשיתי זאת מתוך אמונה בעצמנו ובכוחנו. אך ככלות הכל, אמונה זו שאבה את כוחה מדת ישראל, מהטלית והתפילין.

לאחר הקמת קשר עם אלוהים, האזנו לרשת המבצעים הגדודית.

שחר, מ"פ ח', זיהה בהתלהבות את גשרי-הצלחה של צבא מצרים. אחרים, בעמדותיהם, ניסו לאתר את המטרה – אך ללא הצלחה יתרה. דרך גשרים אלה זרמו כוחות מצריים, ללא הפוגה, אל רצועת החוף שנפלה לידיהם.

חיילי האויב התארגנו לקרב, והחלו מתקרבים לעבר המתחם הגדודי. במשך רגעים לא-קצרים, הם היו עדיין מחוץ לטווח אפקטיווי.

פקודת ה'רי ניתנה. קריאות התלהבות, שציינו פגיעות ברכבים מצריים, "סתמו" את רשת-הקשר. קולו של שחר – ברשת, קראו לו בכינוי 'חרדון' – פקד: "התרכזו במטרות כבדות, חבל על התחמושת." התחושה היתה של אימון במטווח טנקים. הפגיעות הטובות, ה'שר בשריון האויב, הוכיחו את עליונות הטנקיסט הישראלי. התקפת האויב נבלמה, האויב נסוג – והשתפר המוראל של הלוחמים.

סיכומי-הביניים של תחנות הרשת, כלומר הפלוגות הלוחמות, השרו אווירה של תחרות-קליעה. קולו של סגן-מפקד האוגדה, שעקב מקרוב אחר הקרב, נשמע ברשת. הוא סיכם את הסיבוב הראשון במלות עידוד אחדות. ניכרה בו שביעות-רצונו מהתוצאה.

האויב, שנסוג, התארגן להתקפת-נגד חוזרת – ובחמת-זעם הסתער קדימה. הגדוד, שהיה פרוס על דיונה ענקית שכונתה 'חמדיה', צפה מעמדותיו בכוח מצרי ענק הדוהר לעברו.

ואז התקבל דיווח, ולפיו כוח מצרי נכנס לשטח "מת" במבחינת יכולתם של הטנקים לכוון את תותחיהם אליו. קולות המפקדים חסרו את ההתלהבות הקודמת, אך שוב היו תכליתיים ובטוחים. 'משנה חרדון' (הסמ"פ של שחר) קיבל פקודה לצאת מעמדותיו שעל הרכס, לנוע באגף המתחם לקראת האויב – ולהשמידו.

הפקודה בוצעה כלשונה. הטנקים נעו בשטח, חשופים לאש האויב, ובקור-רוח צלפו בכוח-השריון המסתער. הושמדו כל כלי-המלחמה של האויב – פרט לטנק אחד, בודד, שכוחותינו לא יכלו לראותו. הטנק הזה הגיע עד לרכס עצמו. צלליתו הזדקרה לפתע על קו הרכס, מטרים ספורים מהטנק של שחר. הצוות המצרי ניצל את יתרון ההפתעה – הנמיך את קנהו של תותח-הטנק, והיה הראשון לירות פגז על הרק"מ (רכב קרבי משוריין) הישראלי שעמד מולו.

בדרך נס, הפגז המצרי פגע בשרשרת הטנק שלנו; לא היו נפגעים. הפקודה "אש" נשמעה כמעט בו-זמנית, בארבעה טנקים של פלוגתנו המיומנת. מפלצת-הפלדה המצרית, שהצליחה להגיע לטווח כה מאיים, הושמדה אף היא.

מתקפתו השנייה של האויב נשברה גם היא. כוחותיו החלו בנסיגה, שהפכה לבריחה מהירה אל כיוון התעלה.

ברשת-הקשר נשמע שוב קולו הסמכותי של סגן-מפקד האוגדה, אשר פקד להסתער בעקבות האויב הנסוג; בלשון צבאית טהורה, המטרה היתה "ניצול הצלחה". היעד הקרוב, שהיה נתון בידי המצרים, היה תעוז בשם 'טלוויזיה'. פקודות מהירות אחדות נשמעו ברשת; לאחר שמפקדי הפלוגות אישרו את קבלתן, החלו הטנקים לגלוש במורדות הרכס אל עבר היעד.

סיפור הקרב – כפי שהתברר בתחקיר המפקדים, שנערך במועד מאוחר יותר – היה ברור יותר מאשר בליל הפקודות והקולות והצעקות, שרשת-הקשר הגדודית היתה מלאה בהן במשך שעות אחדות.

עם תחילת ההסתערות, עוד בהיותו על מדרון קדמי של רכס 'חמדיה', הטנק של מפקד-הגדוד חטף פגיעה ישירה. כלי-הפלדה הפגוע המשיך במסלולו עוד כמה עשרות מטרים, ספק נוסע ספק מתדרדר; אייל, הנהג, נשאר לכוד בטנק העולה באש. הרק"מ העשן נעצר לבסוף; התותחן, בחור בשם שבת, רץ לשם כדי לעזור לחברו בהיחלצות מתוך הלהבות. המתכת החיצונית כבר להטה מחום. אייל נחלץ מהטנק, כאשר ידיו

ופניו שרופות. מורשת החינוך הצבאי היתה חזקה יותר מאשר איפשר לו מצבו הגופני: הוא ניסה להוציא את הנשק האישי שלו, שהפך אותה שעה לפיסת-מתכת לוהטת.

הסמג"ד, עובד – שהבחין כי קולו של המג"ד נעלם מרשת-הקשר – נטל את הפיקוד על הכח התוקף. הגדוד קיבל פקודה להסתער מערבה, וביצע אותה; הוא נתקל במטח-טילים קטלני, אשר נורה מצפון-מערב, מכיוון חולית גבוהה שכונתה 'מכשיר'. נוכח ריבוי הנפגעים, ניתנה פקודת נסיגה.

קולו של עובד נשמע צרוד. הוא פקד על חלקה העצוב של מתקפה אומללה, שתיכנס לספרי ההיסטוריה כאחת העילות של אלוף פיקוד-הדרום להדחת מפקד האוגדה.

הטנק של המ"פ שחר נפגע, והוא הועף מהצריח. בטרם חולץ בידי צוות של רק"מ אחר, הספיק שחר – אשר נחבל קשה בכתפו מעוצמת הנפילה – לראות כי שני אנשי צוות נוספים נחלצו. חייל אחד, שישב בדיוק במקום הפגיעה בטנק, דווח כנעדר.

באותו ערב פגשתי את שחר, בנקודת-התדלוק. בעוד אנשי הצוות מתדלקים את הטנק שבפיקודו, מתחמשים ומצטיידים במזון ומים, ישב המפקד הפצוע – שהכאבים עיוותו את פניו, שוב ושוב – ומסר לי דו"ח על כוח-האדם של פלוגתו. הוא קרא שם אחרי שם, מפנקס קטן שהחזיק בידו הבריאה.

לגבי רק"מ אחד, לא היה כל מידע; הוא תופעל בידי אחד מהצוותים שחירפו נפשם בפעולת האיגוף, אשר כה סיעה בבלימת המתקפה המצרית. טנק זה יצא לקרב ללא מערכת-קשר; לא היה ידוע, באיזה שלב של היום אבד הקשר הפיזי עם הטנק – והאם בכלל יצא עם שאר הכוחות למתקפה בכיוון התעלה.

המזל שיחק לדובי, מ"מ בפלוגה, ולצוותו: הטנק שלהם נפגע, והם נטשו אותו מייד – אך הכלי הענקי, שמנועו עבד וכל מערכתיו עדיין פעלו, המשיך לנסוע; אחרי שניות מועטות, הוא התפוצץ. הצוות פונה בשלום, והמשיך להילחם מטנקים אחרים.

גדי, מ"פ ז', לא מסר לי דיווח באותו הערב. גם הוא הוגדר כנעדר. גדי הגיע לאחר פרוץ המלחמה, מכיוון שהיה בטיול בחו"ל. בדרכו לסיני, אסף שלושה אנשי צוות. ברפידים אירגן טנק, ומיהר להתייצב בפני מפקד-הגדוד. בהעדר סרבול טנקיסטים, נשאר גדי בחולצה הלבנה שלבש כאשר חזר מחו"ל. עופר המג"ד, שלא הכיר אותו קודם-לכן, רק אמר: "יופי שבאת".

גדי הפך להיות 'קודקוד', כלומר מפקד הפלוגה; חמי חזר להיות סגנו. מאבק אישי, על הזכות להיות בצוות של גדי, הוכרע בדרך לא לגמרי מקובלת: ששון, שהגיע באיחור עם מפקדו, הוריד כמעט בכוח את עינב – חייל אשר הצטרף לצוות, בגלל העדרו של הטען-קשר. הצוות המקורי של הטנק שוב היה מוכן לקרב.

בלילה, כשהגיע חמי לתדלוק, ביקשתי גם ממנו דיווח על הפלוגה. הוא התחמק ממני, ולא רצה לדבר. לא היו בו הכוחות, לדווח במפורש על העדרות מפקדו וחברו נעדר. הוא לא יכול היה להעלות על דל שפתיו את אבידות פלוגתו, שהיו רבות.

לבסוף, התחוררה התמונה לגבי פלוגתו של חמי. הטנק הראשון נפגע מייד בתחילת הקרב; איש צוות בשם יובל נפצע קשה בראשו, פונה במסוק – ונפטר כעבור זמן קצר, בדרך לבית-החולים. שלושה צוותים נוספים נעדרו: הטנק של גדי המ"פ, הטנק של מאיר המ"מ, הטנק של אבי.

רק לפני שובו אל חניון-הלילה, מסר חמי הסמ"פ את הדיווח המזעזע על השמדת פלוגה ז'. במהלך שיחתנו ניסיתי לאסוף כל פירור מידע על הנעדרים והנפגעים. כך הסתבר לי, כמעט כבדרך-אגב, כי נפגע גם הטנק שבפיקודו של חמי עצמו – והוא אישית חולץ בידי צוות של רק"מ אחר, שעבר בסמוך.

רשמתי את השמות, אחד לאחד. ניסיתי לדובב אנשים ולשאל עוד פרטים. האם מישהו ראה את יריב? מי חילץ את בלומשטיין? מה עלה בגורלו של יתיר?

שאלות רבות שאלתי, אך באותו הלילה מעטות היו התשובות. החבר'ה היו יגעים וסחוטים, ומדוכאים. אנשי צוות מפלוגה אחת שאלו על חבריהם מפלוגה אחרת. כשהתברר למישהו כי בין הנפגעים או

הנעדרים יש חבר-ילדות או רַע מתקופת השירות הסדיר, השתררה שתיקה מעיקה; הראש הושפל לרגע קט, לעיתים נשמעה גריפת חוטם – ומייד, ללא מלים, שב החייל וחזר לשגרה של העמסת תחמושת ותידלוק. רוני מפלוגה ח' שאל על אבי מפלוגה ז'. שניהם היו חברים מילדות. שניהם סיימו ביחד את בית-הספר, והגיעו ביחד לחיל-השריון. ביחד, היו שניהם למפקדי טנקים. החבילה לא התפרקה גם לאחר שיחרורם משירות החובה, והשניים הגיעו ביחד אל הגדוד. על-פי הדיווחים היה אבי ל"נעדר". בשמוע רוני את הבשורה, הוא הפך את פניו ונעלם באפילת הליל. מאוחר יותר, ניגש אלי ואמר: "אתה יודע ... אשתו בהריון ..."

למחרת הגיעו אלי רועי, מוריס ועקיבא. שלושה ששרדו, והצליחו לצאת מן השטח מוכה האש. רועי ישב מולי על החול, גופו הרזה נראה מצומק עוד יותר מכפי שנראה תמול-שלוש, וסיפר בקול אדיש לחלוטין את קורות יום האתמול: "הטנק של זוהר חטף פגיעה בשרשרת, שנקרעה, ואבי חילץ את כל הצוות. תוך כדי הנסיגה אל 'חמדיה', הטנק של אבי ספג פגיעה ישירה. המ"מ וכל אלה שעמדו בצריח – נהרגו." רועי נמוך-הקומה, שישב כמעט על הקרקעית של הטנק, לא נפגע. הוא הזיז את הגופות שחסמו את דרכו, ויצא החוצה. "קראתי לאחרים", המשיך לספר, "שיבואו לשוחה שנוצרה מפיצוץ של פגז. שם הסתתרנו מההפגזה, עד הערב." עם רדת החשיכה הגיעה למקום יחידה אחרת, שהתארגנה במקום לחניון הלילה; למחרת בבוקר, הם חילצו את השלושה.

דבריו של רועי היו תמציתיים ביותר, אך דיווחו סיפק מידע חשוב על הנעדרים מליל אמש. יותר מאוחר, סיפר לי מוריס פרטים נוספים על מעשיו של רועי. השטח היה נתון להפגזה כבדה. רועי – שהיה הראשון לחלץ את עצמו מן הטנק – קרא אל חבריו להגיע אל שוחה עמוקה, שבה מצא מקלט. הוא הרגיע את חבריו המפוחדים, והפיח בהם תקווה. "היינו קרובים לייאוש", סיפר מוריס, "אך רועי עודד אותנו כל הזמן." רועי חזר אל הרק"מ הפגוע, חשוף לאש האויב; הוא הביא עימו נשק אישי ורימונים – וכדרכו, ציין: "על כל מקרה, שיהיה..."

התיחקור של השלושה העלה, כי ארבעה אנשי צוות נהרגו. גלינסקי – שהצליח להיחלץ מהטנק, אף-על-פי שהיה פצוע קשה – זחל אל גדר מתחם 'טלוויזיה', ושם נשאר. בשובם אלינו, היו השלושה רעבים ועייפים. למרות זאת ויתר עקיבא על האוכל שהוצע לו, וניגש אל רופא כדי לקבל טיפול בידו שנפגעה. אף כי הפגיעה היתה קלה, הוא פונה אל העורף; היה צריך להתחיל טיפול ממושך במנגנון עדין אחר, שנפגע – נפשו.

באותו בוקר שלחתי לחברתי, לאה, גלויה שכתבתי בלילה הקודם:

"... המלחמה זה עסק קצת משעמם ועצוב. משעמם, כי נוסעים הרבה, אך לא כולם משתתפים בפעילות. זהו גם סיפור עצוב, כי ישנם הרבה קורבנות לאותו משחק שמדינאים קוראים לו: המשך הפוליטיקה באמצעים אלימים. האוכל גרוע, אך סותם. השינה מועטה. השמש חמה מאוד ביום, ובלילה – לילות המדבר קרים. בסך-הכל – אין מה לדאוג."

בשעות הצהריים, קולות הנפץ של הסוללות הסמוכות המשיכו להישמע; אך הם חדלו להפריע את מנוחתנו. מידי פעם, כאשר פגז תועה היה נוחת ממש בסמוך לנו, היתה מוטרדת מנוחת השכנים. ניצלתי את הזמן לכתובת גלויה שנייה:

"סתם ככה עובר הזמן. דפים שמתמלאים אצלי עקב תפקידי מלמדים, שהמלחמה עולה בדם ... הדבר קשה, בפרט כאשר אני מכיר את משלמי המחיר אחד לאחד. שלומי טוב, אך לפעמים עייף ומשועמם. יושבים

בדרגים מעט מאחור, ומאזינים לאלחוט כיצד אחרים עושים את המלחמה. לי אישית יש תחושה לא-נעימה שאיני בקו הראשון, זה מרגיז ומטריד ... כולנו רוצים להיכנס לצד השני, ולגמור אותם אחת ולתמיד. נשמע מיליטריסטי? אולי ... "

לאחר זריחת החמה ביום חמישי, החיים במדבר – כבכל יום – לא השתנו. ג'ריקן של מים איפשר לנו רחצה של בוקר, שהסתכמה בציחצוח שיניים ושטיפת הפנים.

ירון, הקמ"ן (קצין-מודיעין) הגדודי, ערך כדרכו את פולחן השחרית. הוא גילח את לחייו מסביב לזקנו השחור, תוך הקפדה יתרה על קוי זקנו המעוצב. ריחם של "דיקולונים" "אפטר שייב" ו"דיאודורנט" שפיזר ירון על גופו ביד נדיבה, הלם באף – והעביר לרגע את ניחוח הבנזין, אשר כה מהר הספקנו להתרגל אליו. מדי בוקר, כאשר פולחן זה התקיים, היינו שולחים מבטים משועשעים – אך מלאי הערכה, על היכולת לשמר את הנורמליות.

קריאתו של אחד החיילים הסבה את מבטינו לכיוון מערב. שניים ממטוסינו נסקו במהירות כלפי מעלה, כשטילים אחדים רדפו אחריהם. המטוסים הכסופים פנו לפתע – האחד צפונה, וחברו דרומה – ו"שברו" אל עבר הקרקע. בבצעים תמרונים אלה, הם הצליחו להתחמק מברד הטילים שדמה לגשם של בליסטראות.

בשעות לחץ מוסרות המסכות מעל פניהם של האנשים, ומתגלה האדם שמאחורי התדמית אשר כה דואגים לטפחה. לפעמים, אנשים אשר נתת בהם את אמונך והערכת אותם, פשוט איכזבו. אך לעיתים האמת היתה יפה, ולפניך התגלה אדם שלא ידעת להעריכו נכונה.

היתה זו שעת צהריים, כאשר הודיע אחד מקודקודי המשנה כי 'קודקוד ואנקל' – הוא ערן – נפגע. משולם, קצין-הקשר הגדודי, הזדרז להעביר את התדר מהרשת הגדודית אל הרשת הפלוגתית. תחנות הרשת נשמעו כפעיותיו של עדר ללא רועה. כולם דיברו ביחד ודבריהם היו לבליל קולות. השתררה מבוכה של אין-אונים. הפלוגה דמתה לגוף בלי ראש. מתוך הדיווחים התחוור כי הצריח של טנק המ"פ ספג פגיעה ישירה של פגז זרחן. ענן לבן עטף את הרק"מ, ומנע מאיתנו להיוודע מייד על מצבם של הנפגעים. בסערת הקרב היכרנו כראוי את ערן – שהיה ידוע כקיבוצניק אדיש למראה, דיבורו אטי ושקט. מעולם לא דבקה בו הפוזה של לוחם השש אלי קרב. בעיניו הכחולות תמיד עקב בדריכות אחר הנאמר, אך מיעט להביע את דעותיו.

בעת הקרב הגדול הראשון של התשעה באוקטובר, שמענו אותו במערכת-הקשר. פקודותיו קלחו במרץ, והוא שלט בחייליו ביד רמה. במהלך הקרב הקפיד להזכיר את הוראות הביטחון, השומרות על חי הטנקיסטים: כיצד לעלות לעמדת-ירי, כיצד לטווח. קור-הרוח שלו היה מדהים. בשיא המתקפה המצרית, שמענו את קולו השלו מחלק משימות ירי. הטווחים היו קצרים. האויב היה קרוב. ערן לא איבד את עשתונותו ולא נלחץ. בקול שקט וסמכותי הפנה את מפקדי הטנקים אל המטרות. בשלב הקריטי של הקרב, כאשר השריון המצרי הסתער על רכס 'חמדיה', המשיך ערן לפקד על חייליו ולהפעילם – כאילו היה המושך בחוטים של תיאטרון-בובות אנושי, או כאילו הטיל עליהם כישוף.

בשביל הטנקיסטים, הנמצאים בתוך קופסת הפלדה, המפקד הוא העיניים והמוח. הוא ההופך קבוצה של טנקים בודדים לאותו אגרוף-פלדה, שעליו מדברת סיסמת הגיוס לחיל-השריון.

כשנפגע צריח הטנק שבו עמד ערן, היתה זו כאילו פגיעה ישירה בכל אחד מאנשי הפלוגה. לפתע נשמע קולו השקט והאטי-מעט של ערן. שאר הקולות, שמילאו את הרשת, נדמו באחת. "תחנות ואנקל! כאן ואנקל ... נפגעת בעיניים, אך שלומי טוב ... דובר צה"ל הודיע כי כוחותינו מתקדמים בסוריה ..."

החברה, שהתקבצו סביב מכשיר-הקשר, החלו מחייכים ובהדרגה הפך החיוך לצחוק, צחוק של הקלה. גם חייליו, שאיבדו את ביטחונם העצמי, שבו לעצמם. קולו הבוטח והסמכותי של המפקד, שעליו ניתן לסמוך, הפיח בהם מוראל גבוה.

הערב ירד. כדרכנו, המתנו לאנשי הצוות וללוחמי החרמ"ש. הפעם היו עימנו שני כלי-רכב עמוסים בדברי-מתיקה. שקיות-השי הובאו מהצפון בידי אנשי החינוך, ולכן הוגדרה חלוקתם כפעולה שלישותית.

כשדווח בקשר כי הטנקים הראשונים יוצאים מהשטח כדי לתדלק, התברר כי האחראים לנושא האספקה נעלמו בחשכת הלילה. רציתי להגיע בזמן אל נקודת המפגש עם הטנקיסטים, ולכן לא התעכבתי כדי לחפש את האחראים – וגם חלוקת המזון הוגדרה, בערב זה, כבעיה שלישותית. יצאנו, צוות השלישות ושני אפסנאים, מערבה לאורך ציר 'עכביש', מצויידים באוכל ובשאר מעדנים.

ממעל חלפו טילים, שזוהו כטילי "פרוג". הדבר נראה מכושף מעט, כאילו לקוח מסרטי המדע-הבידיוני: מעין שלהבת אימתנית, המתקדמת לה במהירות קטנה ביותר על-גבי מסך השמים הכהים. אל עבר הטילים נורתה אש מקלעים כבדה. צרורות של כדורים נותבים, שנורו מכלי-נשק אחדים, נפרסו כמניפות אדומות על-פני השמיים. הטילים המשיכו בשיוטם המאיים, לכיוון מטרותיהם במזרח – ואנו מיהרנו מערבה, אל נקודת התדלוק וחלוקת המזון.

חיילים מיחידה אחרת (השייכת לחטיבה שלנו) הגיעו לנקודת התדלוק, לצורך הצטיידות. אך עדיין לא הגיעו האנשים, שהיו אמורים להמתין להם עם המזון. מכשיר-הקשר דיווח אותה שעה על תנועת אנשי-קומנדו מצרים בשטח – והיה חשש להתקפה על כלי-הרכב הנעים בציר. לכן ניתנה פקודה מפורשת, שלא לנסוע על הכביש המוביל אל המקום שבו חיכו החיילים לאספקה. אנשי הצוות המזוקנים והעייפים העמיסו על הטנקים את התחמושת והדלק, אך נותרו ללא מזון. הסמח"ט, שהיה נוכח במקום, הורה לתת להם את מנות-הקרב אשר היו מיועדות לאנשי הצוות של הגדוד שלנו. "תקבל השלמה", הוא הבטיח, "עוד בטרם יגיעו הטנקים האחרונים". הוראתו בוצעה מיידית, וטיפלנו בהם כאילו היו חיילי הגדוד שלנו.

הציר עדיין היה חסום. פלוגה ו' שלחה טנקים אחדים מחניון הלילה, לתדלוק; כל רק"מ שהגיע, העמיס והצטייד ונחפז חזרה.

כל אותה העת הסתובבתי בין כלי-הרכב, ועסקתי ברישום השיבוצים העדכניים של אנשי הצוות על הטנקים. לאור פנס-כיס, שהחזקתי בין שיני, רשמתי על פיסות-נייר את שמות אנשי הצוות. תמיד חיפשתי משטח חלק כדי לכתוב עליו. פעם היתה זו כנף או דופן הטנק, ופעם ניצלתי את גבו של לוחם שדיווח לי את שמות חבריו-לצוות. דף שהתמלא שמות נדחף לכיס ימין בחולצה.

הכיס הימני במכנסי היה מלא במצרך נדיר אחר: גלויות – אשר שימשו ככלי-תקשורת יחיד, למי שנמצא בקו-האש ורוצה להודיע בבית כי "שלומי טוב". עדיין. כל מיני מוצרי-נייר שימשו כגלויות – דפים שנתלשו ממחברת, אפילו חתיכות קרטון שנתלשו מאריזות; כל מסמך כזה, שהיתה כתובה עליו כתובת אזרחית, נדחק לכיס השמאלי של המכנסיים, אשר שימש כתא דואר-יוצא.

מתוך האפילה קראו לי. התקרבותי אל מקור הקול. איש צוות ישב בתוך מכונת-המתכת הענקית, וכתב לאורו המזור של פנס אדום הקבוע בטנק. הוא סיים לכתוב את המלים האחרונות, וחתם; ובטרם מסר לי את

הגלויה, הוסיף נשיקה לחה על פיסת-הנייר ששלח אל אשתו. אחרי רגעים אחדים, עם סיום התדלוק וההצטיידות, הופעל המנוע, והמכונה הענקית החלה לנוע צפונה אל עבר חניון-הלילה הגדודי. הרמתי ידי, כברכת שלום לצוות הרק"מ. הוא נעצר, לפתע, ודמות עטורת זקן החליקה בקלילות מעל הצריח ודחפה לידי גלויה. האיש הסביר, בחיוך ביישני שהאיר את חשכת המדבר: "רצייתי להוסיף עוד כמה מלים, לילדה."

אנשי 'ואנקל', היא פלוגה ו', סיימו את התדלוק וההצטיידות. מתוך האפילה הגיחו הטנקים של פלוגה ח'. האפסנאים המשיכו לחלק את האוכל ואת מנות-השי.

מישהו קרא בשמי, בנימה של דחיפות. הגבתי בהרמת קולי, כדי שיוכל לאתְרְנִי. אחד האפסנאים נחפז אלי, ובפיו בשורה: "לא יהיה לנו מספיק אוכל עבור זומזום." משמעות הדבר היתה כי המזון, שניתן בהוראת הסמח"ט ליחידה אחרת, יחסר עתה לחברינו מפלוגה ז'.

התקשרתי מיידית לסמח"ט, אולם הוא היה עסוק מדי והפנה אותי אל קצין-האפסנאות החטיבתי. הקצין, שהיה מעברו השני של הציר החסום, הבטיח כי ישלח מזון ברגע שיוכל. פניתי לנהג קומנדק-האספקה בבקשה, כי יקפוץ למחנה העורפי של הגדוד ויביא מנות-מזון נוספות. המרחק היה כארבעה או חמישה ק"מ בלבד. אולם הנהג סירב במשיכת כתף. נאלצתי לעמוד כמה וכמה דקות ולהסביר, עד כמה חשוב לתת לטנקיסטים את ההרגשה שמטפלים בהם, מה רבה היא חשיבות המוראל ומה עמוקה האחריות שלנו לסייע לדרג הלוחם; זה הצליח: הוא הסכים...

נגד האפסנאות, שהיה עימו, הסכים אף הוא לרעיון והיה מוכן לנסוע מיידית להביא את מנות-המזון הנדרשות – אך מאחר שחִזְקָה עליו הוראת הסמח"ט, שלא לנוע על הציר, הוא לא היה מוכן ליטול על עצמו את הסיכון. תקשורת אלחוטית מסועפת אל כל דרגי הפיקוד, אשר יועדה להסיר את המכשולים מעל הדרך המובטחת לקבלת המזון, לא שינתה את המצב.

לאחר כשלוני בהשגת האספקה מהעורף הקרוב, עלה כעסי וגבר במהירות. כיצד נוכל לקבל את החבר'ה מפלוגה ז', בלי אוכל בסיסי?! גם העוגות, מסתבר, נגמרו; מילא ... אך המחסור הבעייתי היה במנות-קרב.

חזרתי למכשיר-הקשר, שיניתי תדרים, וקראתי בשנית לקצין-האפסנאות החטיבתי. תשובתו היתה שלילית; לא היה באפשרותו לשלוח לי את המזון המיוחל. אך הוא הבהיר לי את הפתרון לבעיה, כאשר שאל: "מדוע לא תיעזר באספקה של הגדוד השני, המתדלק אתכם באותו מקום?"

פתרון, אשר כאילו נלקח מספר-הלימוד: אכן, בסמוך לנקודת התדלוק, מעט מערבה ממקום ההצטיידות שלנו, עמד רכב עמוס צידה ומזון. נחפזתי לעברם, כשבלבי תחושה/תקווה שבעייתי נפתרה.

לתדהמתי, בקשתי נתקלה בסירוב עקשני של הרס"פ (רב-סמל פלוגתי) אשר ישב ליד הגה הקומנדק. קולות הוויכוח בינינו הזעיקו את קצין-האפסנאות של אותו הגדוד. גם הוא הביע את התנגדותו, והטיח כלפי "שהחבר'ה שלך ידאגו לך!!" אמרתי "אבל", ניסיתי "אולי" – אך מאומה לא הועיל: השניים לא התעניינו כשציינתי כי הטנקים של חִמִי כבר היו בדרכם אלינו; גם לא השתכנעו כשהזכרתי כי אנשי יחידתם יגיעו אליהם, להצטיידות, רק כשתאיר השמש. "לא ניתן לך, וזהו!" סיכם הקצין. ביקשתי, ממש התחננתי, כי יפנה בקשר אל קצין-האפסנאות החטיבתי וידבר עימו.

רק לאחר היסוסים רבים נטל קצין-האפסנאות הגדודי את מכשיר-הקשר, וחיפש את הדרג המקצועי הממונה עליו. קולו של קצין-האפסנאות נשמע באלחוט, ופתר את הקושיות: הוא הבטיח כי משלוח מנות-הקרב הדרושות יתבצע עם שחר, עוד בטרם מתוכננים ראשוני חיילי הגדוד להגיע. רק אז התרצה הרס"פ, והסכים לתת לנו את המנות הדרושות.

הרק"מים הראשונים של פלוגה ז' הגיעו, ובראשם חמי המ"פ. חלקם פנה לתידלוק; אחרים – לתיחמוש. כל צוות טנק שלח איש אחד כדי לקבל מזון. עברתי בין טנק לטנק, כדי לוודא שהכל מתבצע כראוי. לפתע שמעתי את קולו של חמי, רודף אחרי: "איזה מין ברדק זה? איפה כל התוספות? ... סיפרו לנו בקשר, שיש עוגות! איפה הן? למה הפלוגה שלי לא מקבלת?! ניסיתי להסביר, אך היה קשה לעצור את זעמו המתפרץ: "המפקדונים האלו יושבים כל היום על התחת ואוכלים..."

הסמג"ד, שהגיע אף הוא לשטח התדלוק, שמע את הטענות. אחד האפסנאים שלף ממעמקי כלי-הרכב עוד מנת-שי אחת, בשביל הצוות שלו – אבל הסמג"ד עדיין חש עצמו מקופח. בקולו הצרוד צעק, "איפה מ"פ מפקדה?" לא היתה תשובה. "איפה קצין אפסנאי?" שאל הסמג"ד, באותה נימה של צעקה. אף אחד לא ענה. הוא פנה אלי בזעם גובר: "בפעם הבאה שאנו מקבלים מנות-שי, פלוגה ז' מקבלת ראשונה וגם הצוות שלי." אחד האפסנאים ניסה להתגונן ולהסביר – אבל הסמג"ד כבר טיפל בבעיות מבצעיות, יותר חשובות.

כבר היתה זו שעת-בוקר מוקדמת. חבורת אנשי המנהלה עוד הסתובבה ליד הטנקים, בציפייה לבואם של צוותי טנקים נוספים. לצורך ביצוע משימות השירותים, נדרשו חיילים ספורים בלבד. אולם חיילים רבים – הרבה מעבר לנדרש בעמדה כה קידמית וקרובה אל קו החזית – עמדו שם שעות ארוכות בצינת הליל, באיזור מסוכן מאוד, כדי לקדם את פני היחידות הלוחמות ולשרתן ולספק את צורכיהן.

וכך, חיילי המנהלה – שהיו חשופים אותו ערב למתקפה אפשרית של הקומנדו המצרי, אשר שרץ בשטח – נקלעו ל"קרב על העוגות". כנראה שהמתח המצטבר והעייפות החלו להשפיע על כולנו, עד כדי אובדן פרופורציות.

פאתי השמים האדימו עוד בטרם עליתי על משכבי, ספסל הזחל"מ. ניסיתי להירדם, אך לא יכולתי. תמונות התאג"ד (תחנת איסוף פצועים גדודית), על שלושת אוהליו, ניצבו מול עיני. מאחורי האוהלים היו מונחות ארבע אלונקות, מכוסות בשמיכות. נעליים שחורות הציצו מתחת למעטה הצמר. יד שרופה ומפויחת נשמטה הצידה באגרוף קפוף. כיסיתי את ראשי בשמיכה, כדי להימלט מאודם השמיים וממראה החללים – ולבסוף, שקעתי בשינה.

רק קולם של מיקי ושרון, קציני החימוש של הגדוד, הפריע את השקט; לאחר שעבדו כל הלילה בתיקון ליקויים שונים בטנקים, הם עדיין התלבטו בחיפוש אחר פתרון למחסור בחלקי-החילוף הדרושים להם. בשעה תשע העירו אותי מאותה שינה טרופה, אשר שימשה לי מפלט זמני מבעיות השעה. השמש עמדה במרכז הרקיע, וכבר היה חם. הייתי עדיין נרגז מליל אמש, ובכלל – כעסתי על כל העולם. כעסתי על העובדה שאת ערב חג-הסוכות ביליתי אי-שם על ציר 'עכביש'. כעסתי על כי איני נמצא עתה עם חברתי. כעסתי על האוכל, שכלל שני מרכיבים בסיסיים וכמעט יחידים: לוף, כפי שאנו מכנים את שימורי הלחם-הבשרי, ומציות מהמלחמה הקודמת. כעסתי על אלה שחדוות הכנת-האוכל הקולנית שלהם העירה אותי. כעסתי על אלה שאכלו בתוך הזחל"מ, וטינפו אותו בעת ניסיונותיהם הכושלים למרוח אוכל על מציות הקרש. לא נזקקתי למאמץ מיוחד כדי למצוא סיבות. כעסתי על הכל.

ככל שהתארכו הימים נגררנו לקיצוניות. היו כאלה שעבדו יומם וליל, ולא היה להם זמן לדיבורים. אך היו רבים, שלא סייעו בדבר – והיה להם זמן למכביר; הם ניצלו אותו כדי לשאול שאלות, השאלות הכי פחות-מתאימות.

אחד מהם פנה אלי בשאלה, שכמעט גררה אותי להתפרצות אלימה. רק בכוח ריסנתי עצמי; ולא בהצלחה מלאה: קבוצת דפי נייר-מכתבים, שהחזקתי בידי – אשר הנסיבות עשו אותה לנכס יקר-ערך – הפכה בידי העצבניות, כמעט בלי משים, לכדור נייר. השואל רק רצה לדעת "כמה הרוגים יש עד עכשיו?"

ברור ששאלתו היתה מאוד רלוונטית, בהחלט קשורה למציאות העכשווית. הקרב טרם נגמר, ורק שבוע של המערכה תם – אבל נכון הוא, שכבר ניתן היה לעשות סיכומי-ביניים. אני הייתי זה שלא היה מסוגל לרכז את הנתונים בצורה של מספרי חללים, נעדרים או פצועים. בעבורי, הם היו שמות. בכל פעם שנטלתי לידי את הדפדפת, אשר בה ריכזתי את הדיווחים, חשתי מועקה בחזה ולחץ בגרוני. הרשימות הללו לא היו קיימות בתחילת האירועים; רק כאשר התחוויר לנו כי לא יודעים מתי הסוף – רק אז התחלתי לערוך רשימות מסודרות, תוך רישום תאריכים ושמות החיילים המדווחים. בתום שבוע לחימה, התארכו הרשימות של קורבנות הגדוד: החללים, הנעדרים, הפצועים. בזחל"מ, שבו נסעתי ובו בעצם התנהלו כל חיי, היו כמה וכמה חיילים; אף אחד מהם לא ראה את הרשימות האלה. לא רציתי כי יראו. לא רציתי שיידעו. אמנם היינו כמעט כל הזמן ביחד, וכולם היו מודעים היטב לריבוי הפצועים והחללים; אבל חשבתי, כי רצוי שנתונים אלו לא יהיו חשופים לאחרים. זו היתה נחלתי ומשאת יגוני, ולא רציתי לחלוק אותה עם האחרים. רצון למנוע מן האחרים את מה שעובר עלי? או יצר מזוכיזם? מי חכם וידע ...

בשעות הבוקר של יום שישי, עוד בטרם צהריים, נע הגדוד בשדרת-מסע אל עבר כביש הרוחב, המרוחק במעט מקו האש. המטרה היתה החלפת כוחות והתאוששות. בשפה פחות רשמית – ליקוק הפצעים. בין הדיונות, הסמוכות לכביש הרוחב, נפרשו רשתות-ההסוואה מעל הכלים. כלי-הפלדה, המצולקים מקליעים ורסיסים וספוגים בדם, דוממו מנוע – ולראשונה לאחר שישה ימי לחימה, חדלו מתנועה. הלוחמים החלו את ההפוגה הקצרה בטיפול בכלי-רכבם ונשקם. המנוחה והשינה נדחו למועד מאוחר יותר. באותו בוקר ניתנה לי ההזדמנות הראשונה לראות, באור יום, את האיש בסרב-ל-הטנקיסטים המאובק אשר דרגות רב-סרן הוצמדו אליו: מפקד-הגדוד, עופר. עד כה נזדמנו יחד רק בנקודות התדלוק, שתיפקדו לאחר החשיכה. עמד לפני בחור צעיר, חמור-סבר ואף זועם. עופר לא היה מפקדו הקבוע של הגדוד. הפיקוד על היחידה ניתן לו כמינוי של שעת-חירום, במסגרת היותו חניך בקורס פיקוד בכיר. עם פרוץ המלחמה, הקורס פוזר – ועופר, כשאר חניכי הקורס, הצטרף אל הכוחות הלוחמים בתפקיד פיקודי. אך הגיע עופר אל החמ"ל (חדר-מלחמה) המאולתר, שהתמקם תחת רשת הסוואה המתוחה בין שני זחלמ"ים – וכבר הרתיח מים בקומקום קטן שנשלף ממעמקי התיק. אנו, שלא ישבנו בטנקים בקו הראשון ולרשותנו עמד יחסית זמן רב, עמדנו משתאים בראותנו כי הדבר הראשון אשר עשה המג"ד היה גילוח זיפי זקנו בן השבוע. בחיוך נבוכ שלחתי ידי אל זיפי זקני מלא האבק. אף-על-פי שלא התרגלתי לדקירת הזיפים בצווארי, לא שמרתי על כללי הוּפעה הרגילה.

סדר-העדיפות של המג"ד עורר בי את השאלה, האם לא יכולתי גם אני להמשיך ולשמור על אותן הנורמות המקובלות בשגרת החיים? !אולי כן; אך משום-מה, אותם כללים המקובלים בעיר – כאילו לא היו חשובים כאן ועכשיו, בלב המדבר, בעיצומם של קרבות, אי-שם באמצע הלא-כלום, בתוך המלחמה על עצם חיינו. מאידך גיסא, ייתכן שדווקא היה צורך להקפיד גם על הכללים הפשוטים של הוּפעה: הסתבר עד מהרה כי פריקת המסגרות היתה סוחפת וגורפת, וכי היו אחדים שהספיקו לשכוח כללי תרבות וחברה יותר חשובים. יותר ויותר נשמע הטיעון המוחץ – "עזוב, זו מלחמה" – כלגיטימציה לכל התנהגות.

משאית עמוסת פרטי-לבוש – תרומת אזרחים, שהתארגנו בעורף לסייע ליחידות השדה – הגיעה אל הגדוד, והציוד הועבר לטיפולם של אנשי המפקדה. האפסנאים מיינו את הציוד, והחלו מחלקים לפי הפלוגות.

מ"פ המפקדה, אשר שמע כי הגיעו לבנים חדשים, גרביים ושאר מותרות השעה, חרג ממקום מושבו ברכב המינהלה וניגש-נחפז אל המשאית. אחרי דקות ספורות חזר, ובידו שלל רב – זוג לבנים ומגבת. באותם רגעים לא יכולתי להבין את התנהגותו; וככל שנתתי את דעתי לנושא, לא החכמתי. החל מתחילת דרכנו בצבא, בכל אחת ממסגרות ההכשרה, מוטמע בנו, המפקדים, הערך הבסיסי כי על המפקד לדאוג תחילה לאנשיו ורק לאחר-מכן יכול הוא לטפל בעצמו. דווקא עתה, בשעת קרבות, כשהדאגה לחייל הלוחם היתה במקום הגבוה ביותר בסדר-העדיפות – הופגנה בכל עוצמתה רוח פיקודית שונה, שהרי מעשהו של מ"פ המפקדה אמר בעצם: "אני, את שלי לקחתי. אם יישאר, תקבלו גם אתם".

"עזוב, זאת מלחמה", אמרתי לעצמי; ומייד פניתי אל שאול הרס"ג (רב-סמל גדודי), כדי לעזור לו בתיאום המסדר הגדודי.

שאול, אשר היה חניך בקורס רס"לים שהדרכתני בזמן שירותי הסדיר, הגיע לגדוד אחרי שהשתחרר משירות-קבע. הוא היה בחור שחום-עור, בעל פנים עגלגלות. אקדח היה חגור לו בהידור-מה מאחורי גבו. מלחמה או לא, אירועי הסביבה בכלל לא השפיעו עליו; נעליו היו מבריקות כתמיד, ובגדיו נקיים. שאול היה מתורגל בביצוע מסדרים גדודיים. במסגרת שירות-המילואים עד כה ערכנו יחדיו כמה וכמה מסדרים, כולל מסדר לסיום תרגיל ומסדר ליום-העצמאות.

ההתכנסות הנוכחית היתה לרגל שיחת מח"ט. גדוד שלם פילס את דרכו בין החולות העמוקים; החיילים התיישבו על תלולית עפר, נכונים ודרוכים לשמוע מה בפי מפקד החטיבה. האם יספר דברים אשר לא נשמעו ברדיו, מאחר שהיו מסווגים? "האם ישלח אותנו לרגילה?" קיווה בקול רם חייל אחר.

לאחר ששאול הושיב את כל חיילי וקציני הגדוד, קיבלתי את המח"ט בקריאת "הקשב". הגדוד, שישב על התלולית, התמתח בהצדעה. "המח"ט" – הכרזתי – "גדוד 409 מוכן לשיחה".

כשידיו על מותניו, שפוף מעט, ניצב לו אל"מ טמיר וסקר במבטו את חיילי הגדוד; הוא חיפש את המלים. מה יאמר לאנשי הצוות, אשר נלחמו שבוע בתוך התופת עצמה?! מה יספר להם? ...

"אנחנו לוחמים במלחמה, שלא אנחנו פתחנו בה ולא רצינו אותה. המלחמה הזו אינה דומה למלחמות הקודמות..." הוא לא אמר דבר שלא ידענו, אבל באותו הרגע, הוא היה המפקד הבכיר ביותר במערכת שלנו. במרוצת השיחה היה השקט כבד; נשמעה רק חריקת שרשרות הרק"מים, על הכביש הסמוך.

בתום השיחה קמנו בהרגשה, כי אכן אנו מבינים טוב יותר את המתרחש ומודעים טוב יותר לצורך בהגנה על סיני. קיננה בי תחושה, כי היתה זו שיחת מוטיוציה שבוצעה על-ידי פוליטרוק מיומן. אבל, בסופו-של-דבר, הרושם שלי לא היה חשוב: אם האווירה הכללית של החיילים השתפרה, ואם נכונותם להילחם שהתחזקה אכן תשפיע גם על ביצועיהם בשדה-הקרב בהמשך – הרי שהמח"ט השיג את מטרתו.

אנשי הצוות, שבאו לשיחה, קיטרו כי מטרידים אותם ממנוחתם אחרי שסוף-סוף סיימו את הטיפולים בטנקים – אך הם נשארו גם לשיח טנקיסטים עם עובד, הסמג"ד. עובד נמוך-הקומה עמד בפני פקודיו, קולו צרוד מרוב דיבור במערכת-הקשר, תוך ניסיונות שווא להתגבר על רעש המנועים וקולות הירי. לא היתה זאת שיחה של מפקד עם חייליו, אלא שיחת לוחמים הנושאים בנטל משותף. למרות עייפותם של החיילים ורצונם המוחצן לתפוס קצת שלוה – הרי שבתום השיחה, שהתארכה לה, התפזרו הטנקיסטים ללא קיטורים על אובדן שעת-מנוחה נוספת.

אחד מהם, שעבר בסמוך לזחל"מ אשר בצילו ישבתי, סיכם באמירה מיוחדת: "קטן, אבל כלי..."

ההתייחסות הראשונה היתה לממדיו הפיזיים של הסמג"ד; השנייה היתה מכוונת לעוצמת מנהיגותו. עובד – שהפיקוד על הגדוד ניתן לו זמנית, בעת ההתקפה על מתחם 'טלוויזיה' – הצליח, בקרב עקוב מדם, לחלץ את

מרבית הכוח. יכולתו, להוביל את אנשיו גם בתנאים הקשים ביותר, הקנתה לו מנהיגות שלא נבעה מדרגותיו או מתפקידו ביחידה.

מכלית-מים המתינה כל אותה העת לחיילי הגדוד. זרמי-המים העזים, שפרצו מהזרנוקים המכוונים היטב, השקו את החיילים העירומים ושטפו מעליהם את אבק המדבר. הסבון היה חידוש, או בעצם תזכורת נעימה של תרבות אחרת. אולם הזרם החזק של המים הקרים, שהלם בגוף לשניות אחדות, איפשר רק להסתבן. הזרם השני שטף את הבוץ מעל הגוף. השיער נשאר מחוץ לתחום, מאחר שאפילו אצבעות הידיים לא חדרו בין התלתלים הקשים והיבשים. טרם הספקתי ליהנות מאותו שכרון-חושים אשר נקרא "מקלחת", וכבר נסגר הברז וקבוצת חיילים חדשה נכנסה אל מתחת לצינור.

תכונה מרובה שררה בחמ"ל, בחוזרי לשם. החלו מתקפלים. עופר קרא לי; הוא פקד עלי לצאת בדחיפות לקראת מחלקה, שהיתוספה לגדוד, ולקלוט אותה. עופר עצמו יצא עם הטנקים בחופזה, אל עבר 'כישוף' (גבעה שחלשה לכיוון דרום) – כדי לחסום כוח מצרי, שהחל בתנועה מדרום לכיוון הארמייה השנייה שבצפון.

עליתי על הזחל"מ, שהיה מוכן לתנועה, ונסעתי דרומה לאורך הציר. מרחוק זיהיתי מחלקת טנקים, שנעה במהירות לעבר החניון הגדודי. אותתי אל עבר הטנק המוביל, לעצור. השיירה הקטנה נעצרה בצד הכביש. לאחר שרשמתי את שמות אנשי הצוות, הסברתי למישל כליף, המ"מ, את כיוון ההתקדמות של הגדוד. המחלקה פנתה אל השטח החולי כדי לבצע את חבירת הכוחות. כעבור דקות ספורות שמענו בקשר, כי החבירה הפיזית הושלמה: שלושת הרק"מים הצטרפו לגדוד.

בחניון הגדודי, לא נותרו אלא ראיות כמעט נסיבתיות – פחיות שמן וחביוניות גריז, שהיו מוטלות בשטח – לכך שלפני שעה קלה בלבד, שהה במקום גדוד טנקים. אנשי הדרגים המינהליים היו היחידים שנשארו מאחור. ממקומנו הסמוך לכביש ראינו שיירות ארוכות, המובילות תחמושת אל עבר ציר 'עכביש'. ציר זה הפך להיות מרכז-הכובד של המלחמה בחזית הדרום. הוא היה הדרך שהובילה אל איזור התפר, שבין הארמייה השנייה לבין הארמייה השלישית. עיקר המאמץ המלחמתי הופנה אל איזור זה – לריכוז הכוחות לצורך הפריצה אל התעלה ולחצייתה, ואחרי-כן להרחבת ראש-הגשר ולאבטחתו.

בצדי הכביש היו משאיות ענקיות, עמוסות בציוד ותחמושת. חלקן היה תקוע בחול, לאחר שהנהגים סטו מהכביש. לא ניתן היה לחלץ אותן, עקב משקלן הרב; והן הפריעו למהלך התקין של התנועה הסואנת. בערב של יום ראשון יצאנו אל עבר ציר 'עכביש', כדי לספק לדרג המסתער את השרותים הדרושים לו. לא הרחקנו לנסוע; נתקענו בשיירה ארוכה, שנעה בקצב אטי. עם רדת הלילה, השיירה נעצרה לחלוטין. ירדתי מהרכב ופנס בידי, והלכתי כשני ק"מ לאורך הציר הסתום. כשהגעתי לצוואר-הבקבוק שבלם את התנועה, התברר כי משאית, שהיתה שכובה על צדה, חסמה את מחצית הכביש ואיפשרה מעבר של מכונית אחת בלבד. נהגי הרכבים, שנחפזו משני הכיוונים, עמדו זה מול זה ללא נכונות לויתור שיתבטא במתן זכות-קדימה לזולת. כל נהג דחף את עצמו קדימה, לפי המסורת של "אחרי – המבול". שיתוף-הפעולה הפורה הזה בין הנהגים, הוא שגרם ליצירת טורי רכב באורך קילומטרים אחדים.

לא זו בלבד שהעיכוב המיותר מנע את הטיפול בדברים שהיו יותר חשובים באותו הזמן – אלא שהוא היה מסוכן מאוד, עקב ריכוז כה גדול של חיילים בצד תחמושת חיה ומכלי-דלק.

בזכות פנס-כיס ביתי אחד שהחל מהבהב, עוצר ומזרז לסרוגין – ובזכות קצין אחד, אשר מצא עצמו משמש בתפקיד שוטר-צבאי – שבה התנועה לזרום. שיירות ארוכות חלפו על פני, ביניהם גם דרגי הגדוד. עמית ומושון מצוות השלישות הגדודית קראו לי להצטרף אליהם לזחל"מ, אך אני עוד המשכתי שעה קלה

לעמוד ולכוון את התנועה. היה זה מגוחך, שהדרך תהיה חסומה בגלל אי-סדר – תגבורות כוח-אדם תיתקענה קילומטרים ספורים מהמקום שבו הן נחוצות, תחמושת ואספקת מזון אף הן לא יגיעו ליעדן – בעוד שכל מה שנדרש הוא פנס-כיס וכמה נפנופי-יד, וכן קצת רצון-טוב.

באותם רגעים עמדה לפני דמותו של שחקן-הקולנוע ג'י.סי. סקוט, שגילם את דמותו של ג'נרל פטון, העומד בתוך צומת-דרכים עמוס ותקוע, כדי להתיר את הסבך ולאפשר תנועה מהירה של כוחותיו. הייתי משוכנע כי מה שמרשה לעצמו גנרל בעל שלושה כוכבים, מותר גם לסגן צעיר.

למחרת, יום שני, חול-המועד סוכות, קיבלתי חבילה מהבית. שמי, שהיה כתוב על החבילה, נראה לי לקוח ממקום אחר, מארץ נפלאה הנמצאת מעבר לדמיון. מכתב מהורי, שהיה מצורף לחבילה, שימח את לבי. פיסת-נייר נוספת הרטיטה אותו. חברתי צירפה דף-נייר בודד, ועליו משפט קצר. אך שמה הכתוב, בחתימת ידה, הפיח בי רוח חדשה, סיבה לעבוד, לרצות לחיות. רצייתי באותו הרגע לצעוק, שיידעו כולם שקיבלתי ממנה מכתב. נשאתי עיני למעלה; דוק של רטיבות זיכך את אבק המדבר שנערם עליהן. הבטתי סביבי. כל אחד היה שקוע בעולמו שלו. העיניים של קוראי המכתבים ליטפו את הדפים שוב ושוב ללא לאות, וכאילו לא אמרו די. מעין קסם היה צפון באותן מלים – "באהבה, לאה" – משהו שאתה רוצה בו וצמא אליו, אך מקומו אינו כאן. הרי אתה נמצא בציר 'עכביש'; כל שיש לך הוא חבילה מונחת על החול, ובידך יש רק נייר. עצמתי את עיני כדי לראות את דמותה העומדת לפני בחיך שכולו אהבה.

קולות חריקה של דוברת הוציאו אותי מעולם ההזיות. מפלצות ענקיות רתומות לטנקים, המשמשות לצליחת מכשולי מים, נגררו על החול בצד הכביש. היעד – מערב; המטרה – צליחת התעלה; הזמן המיועד – הלילה. המתחיות היתה תלויה באוויר. תנועת הדוברות מערבה היתה רק חלק מהמאמץ הכללי. צנחנים, שהגיעו באוטובוסים, התחפרו ב'עכביש'-55 על צלע הגבעה, בסמוך למקום פריסת הדרגים העורפיים של הגדוד. היתה זו יחידה של חיילים בשירות-חובה. צנחן צעיר ניגש אלי, חיך בביישנות ואמר "שלום". היה זה חכמי, תלמידי לשעבר, שהקדים את גיוסו. לבי נחמץ לרגע למראה הילד-חייל בן שבע-עשרה, שהביט בי בחיך של נער ובעיניים כהות ועצובות.

בשעות אחר-הצהריים התארגנו הצנחנים להתקפה. פעילות מטוסינו נעשתה, סוף-סוף, יותר מרוכזת. כולנו נצמדנו אל מכשירי-האלחוט. כולנו ידענו, שהקרבת הצפוי על גזרת הצליחה יהיה הקשה ביותר ויעלה בקורבנות מרובים. אמנם, המאמץ העיקרי יהיה של הצולחים ומאבטחי ראש-הגשר – אולם היה ברור כי המצרים יגיבו בהתקפות-נגד נואשות כדי לסגור את הפירצה בין הארמיות, פירצה שאפשרה את אופציית הצליחה. הכוחות נערכו להגנת הדרך המובילה לכיוון התעלה, ואף לטיהור האויב משטחים הקרובים לאיזור הצליחה.

כולם הקשיבו דרוכים לפקודות, אשר זרמו אל היחידות; משמעותן היתה אחת ויחידה: המלחמה הגיעה לשלב קריטי – המנצח בקרב על גזרת 'החוה הסינית' ישפיע על גורל כל המערכה בחזית הדרום. כולנו ישבנו דוממים בהאזנה מול מכשירי-הקשר, וכל אחד תירגם בלבו את המשמעויות.

רק דב, הקשר, החל לפטפט. הוא אמר את מה שהאחרים חשו. לדבריו היה אופי נבואי מרענן, בסגנון "אתם יודעים כמה קשה לצלוח"; ואז הגיעה התוספת המעודדת – "כן, ייהרגו הרבה." קשה היה לעודד את החבר'ה בצורה יותר יעילה. פני החיילים חפו. זעמתי עליו והרימותי את קולי, אף-על-פי שהיו לי יחסים חברותיים עם הבחור. הוא העמיד פני נפגע. מה בסך-הכל הוא אמר?! הוא רק דיבר עם החבר'ה על המתרחש...

הודעה, שקיבלתי מהחטיבה, לא הוסיפה לשיפור מצב-הרוח שלי. נתבקשתי לשלוח את החייל יחזקאל לירן בדחפיות לארץ. כל שהיה בידי, היה מברק – רק מספר-אישי ומלים ספורות; אך מה קשה היתה המשימה, אף כי כבר ביצעתי אותה פעם אחת קודם-לכן: להודיע לחייל כי אחד מבני משפחתו, אחד מיקיריו, מת.

יחזקאל, שהיה קצת יותר מבוגר מרובנו, שימש כנהגו של מיקי, קצין-החימוש הגדודי. קראתי למיקי, סיפרתי לו על תוכן המברק וביקשתי שיודיע לחייל. גם מיקי נרתע תחילה מתפוח-האדמה הלוהט שגילגלתי לעברו, אך הוא משך בכתפו, כאומר – "מה שצריך להיעשות, ייעשה". סיכמנו, כי לא יאמר דברים ברורים; הוא רק ימסור ליחזקאל כי נתקבלה הוראה, לשלוח אותו צפונה. למה? לא יודעים, ובמברק לא היה פירוט. לכן, אין ביכולתנו לומר דבר נוסף.

מיקי פנה והלך אל הקומנדקר; כעבור דקות אחדות, נשמעו צעקות ושברי מלים – "הוא מת. הוא מת. הוא מת. ידעתי שיהרג. הוא מת. עזבו אותי." צעקותיו החרידו את המחנה הקטן והמתוח. רעש מכוניות התחמושת, העוברות על הכביש, הבליע את קול בכיו, אשר נחלש וגבר לסרוגין.

זו היתה התגובה שפחדתי ממנה. חששתי, פן יגיב בבכי וצעקות. אסון קרה לו, והוא חש בזאת. אמנם לא נאמר לו דבר מפורש, אך ניתן היה להבין את משמעות המסר. ירדתי מהזחל"מ שעליו ישבתי. מיקי בא מולי. הוא שאף אוויר עמוקות, ושיחררו לאט לאט. "זיפת" – אמר, וסיכם את האירוע במלה אחת. הוא לפת את זרועי. ידו החסונה רעדה. שילבנו ידינו והתרחקנו מהקבוצה, כאשר האחד תומך בחברו ומעודד אותו. לאחר רגעים נפרדנו, וכל אחד פנה לדרכו.

בחסות החשיכה, הסרתי את משקפי ומחיתי דמעה. רציתי לבכות, אך לא יכולתי. רציתי לקרוא דרור לסערת-הנפש שלי. הרעד, שאחז בי, לא הרפה. דקות אחדות היטלטלתי ברטט שכולו התייפחות על חיים שנפסקים בטרם עת, על הודעות בדבר יקיר שחדל לחיות. באותו רגע, נשבר מהכל – "אינני רוצה להיות פה", מילמלתי; "למה שאני אעשה את כל העבודה המחרבנת הזאת? האם אני המוציא-לפועל? כזו, ואף יותר מכך, היתה תחושת באותה שעה.

שבתי אל הזחל"מ. אחד מחייליו של מיקי, שחזר מהבית, בישר על הולדת בתו. הוא הביא עימו דברי-מתיקה ומשקה חריף. במשך שניות אחדות החזקתי בפי את בקבוק הקוניאק, ולגמתי. רציתי להטביע את עצמי בעולם של שיכחה.

רשת-הקשר היתה מכוונת לתדר האוגדתי. דיווח על תקלה, שאירעה בריתמה של גשר-הגלילים. קצינים נוספים הצטרפו להאזנה לרשת האוגדתית ולרשת של היחידה, שהובילה את הגשר. מישהו סינן באפילה קללה עסיסית על חשבוננו של האלוף ישראל טל: הגשר, אשר תלו בו כל-כך הרבה תקוות, איכזב בינתיים. פיתוח הגשר זיכה את האלוף בפרס בטחון-ישראל, לאחר שהגשר הפגין את יכולתו בתנאי מעבדה – אבל בתנאי השטח, התוצאה היתה פחות מרשימה.

לגמתי שוב. הפעם לא הרפיתי ושתיתי ארוכות. הקוניאק צרב בקיבתי הריקה. חשתי את הלהט בבני-מעיי, אך המשכתי לשותות. לא עבר זמן רב, והבחילה הכתה בי בכל עוז. התרחקתי מן הרכב בתחושת סחרחורת איומה, והקאתי את קרבי.

הקבס האיום וכאב-הראש לא מנעו ממני את התרדמה הגואלת. ישנתי בתוך הזחל"מ, אף כי מכשיר-הקשר טירטר כל העת והדיווחים המשיכו לזרום.

יום חדש העיר אותי, בהרגשה גרועה. תחושה של טשטוש וסחרחורת קלה ליוותה אותי במשך שעות

אחדות.

בשעות הצהריים הגיע הדואר. שוב נאלצנו לפתוח את השקים ולפזר את תוכנם על החול, לצד הזחל"מ. בתחילה, מספרם של דברי-הדואר היה זעום. אך קצב הגעתם הלך וגבר, וביום השלישי של השבוע השני למלחמה היתה ערימת חבילות גבוהה. ערמנו את החבילות והמכתבים לפי הפלוגות, לצורך החלוקה. מקומנו, בין הדרג הלוחם לבין הדרג העורפי, הקשה על הפצת הדואר בין הנמענים. הלוחמים, שאותם ראינו מדי לילה, קיבלו מאיתנו את הדואר ביום הגעתו; אך את החבילות של חיילי המפקדה נאלצנו לשלוח לאחור, אל העורף – שהיה מרוחק מאיתנו רק כעשרים ק"מ, אך היה בעברונו עולם מרוחק. חבילה אחר חבילה נשאנו בחרדת-קודש. החבילות הללו – שהכילו לבנים וגרביים, סיגריות ומזון – היו סם-החיים לחיילים. חבילה בטנק היא מעין פיסת-בית בחזית. החבל, הקשור ומהודק היטב, נתן ביטוי לתשומת-הלב המרובה ולזמן שהוקדש להכנת החבילה.

בצד החבילות המיועדות לחלוקה, עמדה לה גם ערימה מיוממת של חבילות אחרות. כשעה ישבנו ועסקנו במיון הדואר לקבוצות השונות: אנשי צוות, חיילי המפקדה; חללים, פצועים, נעדרים; לא ידועים ביחידה. מדי פעם התגלגל לידי מכתב אל חייל, שהוריו קיבלו רק אתמול את מכתבו. אתמול היה עדיין "הכל בסדר" – והיום החזקתי את המכתב מההורים, האחים, החברה או האשה, ולא היה לי למי למסור. על נייר-המכתבים נרשמו הפרטים בכתב-יד ברור ובאותיות גדולות, שלא תיפול טעות והמכתב יגיע לידיים זרות. בצד השם, הוספתי את הסטטוס הידוע לי: "חלל", "נעדר", או – במקרה הטוב – "פצוע".

קשה היה לברוח מן המוות. אבי ארבל נהרג. היתה על כך עדות ודאית. לא הכרתי אישית את הבחור; אך התחלתי להכיר את הגלויות המצויירות שהגיעו מאת יסמין, אשתו. היכרתי את החבילות הגדולות שהגיעו בעבור אפרים דור, שהיה בחזקת נעדר. כל מכתב הזכיר לי את עובדת מותם או העדרם. כל דבר-דואר היה כחותמת נוספת, הבאה לציין עובדה אשר היית רוצה שלא להיזכר בה.

לא היתה אפשרות לברוח מהנושא. היה עלי להמשיך ולמיין את הדואר, ובעיקר היה עלי לחיות עם המקרים המיוחדים: לדעת למי לחלק – ומי כבר אינו יכול לקבל. בעיה טכנית-לכאורה היוו החבילות חסרות-המען, שהיה עלי לדאוג כי תוחזרנה לשולח; אולם בחלק מהמקרים, המשפחות, שבניהן נפלו או נעדרו, טרם קיבלו הודעה רשמית בנושא – ולכן אפילו לא ניתן היה להחזיר את הדואר לשולחים.

כל הפעילות הזו הגדילה את התסכול, שוב ושוב, יותר ויותר: פחדתי להביא מכתבים וחבילות, חששתי לקבל את דברי-הדואר המיוחדים – ושנאתי למיין בין הדואר המיועד להפצה לבין הדואר המיועד להחזרה.

עקב ריבוי הפגיעות בכוחותינו, כל טנק שחזר לפעילות מבצעית הגדיל בשיעור ניכר את מצבת הרק"מים; וחשוב מכך – היווה תוספת משמעותית לכוח-האש של היחידה.

מיקי הקח"ש (קצין-חימוש גדודי) ושרון, מ"מ החט"ג (מפקד מחלקה טכנית גדודית), עבדו ללא הפוגה. מיקי, ש"סחב" טנק מהסדנה ב'טסה', עבד עליו במסירות ללא גבול. מקץ שעות אחדות פנה אלי, וחיוך קטן של שביעות-רצון בקצה פיו: "אני גמרתני" – אמר, בהצביעו על הפלדה שהוחזרה למצב של כלי-מלחמה; "יש לך צוות בשבילו?" – "מזווד?" שאלתי. "עוד לא" – היתה התשובה. "קשר?" – ביררתי. "נגיד לרוטשטיין" (קצין-הקשר הגדודי) – ענה מיקי. "טוב", סיכמתי את השיחה הקצרה: "אני ניגש לדאוג לצוות, תגמור להכין את הטנק". כל אחד פנה לדרכו.

קבוצה של אנשי צוות מחיילי הגדוד, שהטנקים שלהם נפגעו, שהו עימנו בדרג הקידמי. ניגשתי אל הלוחמים, ומייד איתרתי מפקד טנק ונהג שהיו מוכנים לעלות על הטנק ולהכשיר אותו לקרב. הם נטלו את מעט מטלטליהם, את מה שהיה להם במקרה ואת מה שבמקרה נותר בידיהם – נשק אישי, קסדת-חי"ר לאחד

וקסדת-שריון לחברו – וניגשו אל גוש המתכת, אשר כבר נפגע פעם ושוקם ועתה הוא צריך להיות ביתם החדש. ביד אמונה הם עזרו לאנשי החימוש, לסיים את התיקונים.

אבל בין אנשי הצוות, שהיו עימנו, לא איתרתי תותחן וטען-קשר; קראתי לנהג הזחל"מ, ונסעתי להביאם מהאוטובוס החטיבתי – שבו רוכזו אנשי צוות מכל יחידות החטיבה, אשר נותרו ללא כלי-מלחמה. לכל אחד היה סיפור-הישרדות משלו: אלה איבדו את הטנק, כאשר עלה על מוקש ופרס זחל במקום שלא ניתן לחלצו; אחרים נשארו בחיים, לאחר שהרק"מ שבו נלחמו נפגע והושמד. היו אלה שרידים של צוותים אורגניים, שנטשו את המכונה שלהם עקב סיבה מכנית – או התמזל להם מזלם ולמרות הפגיעה בטנק, נותרו בחיים. הם נחלצו, ונאספו בידי כוחותינו. שרדו.

האוטובוס עמד בנקודה הידועה כ'עכביש'-62. בטרם ירדתי מהזחל"מ כדי לגשת אל קבוצת החיילים שהתגודדה בצד האוטובוס, קיבלתי הודעה באלחוט שהורתה לי להביא צוות נוסף. כינסתי את הנוכחים לתוך האוטובוס, וביקשתי את תשומת-לבם והאזנתם. דומייה מלאת חששות השתררה בקרב האנשים. הם היו מוכרים לי, בחלקם. הם היו אנשי הגדוד, שטנקיהם נפגעו בתשעה בחודש והם חולצו אל העורף – אך לא התייצבו בפני ולא דיווחו על קיומם, אלא מצאו שלוה יחסית בקרב פליטי-קרבות נוספים.

לא הרביתי בדיבורים סביב מטרת בואי; דברי נאמרו בתוך שקט מתוח: "חבר'ה, אני שלישי 409. אני זקוק לצוות שלם – ועוד שני אנשי צוות, תותחן וטען-קשר." עשיתי הפסקה קטנה בדברי, ושאלתי: "נו, מי יורד?"

אף אחד לא זז. אף אחד לא ישר את מבטו אלי. הם הסתכלו בחלונות, אל תוך השימון הריק, הצהוב. הם התאמצו לשלוח מבטם אל הלא-כלום. אחדים שקעו בתוך כסאות האוטובוס הלא-נוחים ועשו עצמם ישנים. מאחור, ישבו שניים והתווכחו.

פניתי בנימה חברית אל בחור גבה-קומה, אשר שירת ביחידתי: "נו, קדימה, מדוע אתה לא יורד?" לפי סיפורי חבריו למחזור הגיוס, היה זה בחור שכוחו הפיזי היה חזק במיוחד; כמו-כן נודע לי כי הוא גילה אומץ-לב בזמן מלחמת-ההתשה. הוא הרים את פניו, אך עיניו נשארו מושפלות. "אני לא יכול ... אישתי ילדה לפני חודש; אני לא יכול לעלות על טנק ... פשוט, לא מסוגל ..." לא עניתי. מה יכולתי לומר לו באותו הרגע? שעליו לרדת? ! קיוויתי שלא אצטרך להשתמש בסמכותי – ולחייב חייל למלא את תפקידו. האמנתי שאמצא מתנדבים. פניתי לאחרים.

הסיפורים היו שונים. בחור אחר מיחידתי טען, שהוא משמש כרס"ל-פלוגתי, העוסק רק בנושאי המינהלה של הפלוגה, ולכן כבר שנים אחדות לא ראה רק"מ מבפנים. עובדתית, זה היה נכון. אך ברור היה עוד יותר, שהוא פשוט פחד מהרעיון, שאולי יצטרך לעלות על כלי-מלחמה ולאיש אותו; הרי חייל, אשר סיים קורס מט"קים (מפקדי טנקים) ואשר שירת שנה ויותר כמפקד טנק, לא בנקל ישכח כיצד מפקדים על צוות או מתפעלים מקלע. אך נסיבות השעה עזרו לשכחה להשתלט.

השניים מאחור, שהתווכחו ביניהם, הרחיבו את מעגל המתווכחים לארבעה. לבסוף ירדו ארבעתם. אחד מהם, לבוש בסרבל מלוכלך, פניו מזוקנים, נעמד לפני ואמר בקול מחוספס ומתגרה-קמעה: "אנחנו מ-407 (גדוד אחר, בחטיבה שלנו), ואנו באים רק בתנאי!" – "והוא?" שאלתי. "שאנו נישאר ביחד כצוות!" הכריז הדובר חמור-הסבר. "קניתי", חייכתי לעברו: "בואו, תעלו על הזחל"מ עם הציוד." זו לא היתה הוראה מסובכת-לביצוע: לא היה להם ציוד רב להעביר.

קצת יותר קשה, מבחינתי, היה מילוי המשימה העיקרית; אבל אחרי דקות נוספות של המתנה, נכנעו שני אנשי צוות נוספים לצו-לבם והצטרפו אלינו.

אלא שבאותם רגעים של המתנה, הלך כעסי וגאה. נכון, כל חייל פוחד בטרם קרב; וזה טבעי. אבל היטב ידעתי, כי מרבית החיילים כובשים את הפחד – ומתוך חובה, או מתוך הבנת הצורך, יוצאים לבצע את המוטל עליהם. והנה, יושב לפני חייל שאינו מתבייש להודות בפומבי כי הוא פוחד.

אולם הבעיה שעמדה בפני לא היתה, במה אני מאמין – אלא כיצד ניתן לעזור באותו רגע למאמץ הכללי. הייתי במצב של קונפליקט פנימי. מצד אחד, האמנתי כי לא תצמח תועלת רבה מחייל, שאינו רוצה להילחם: פעולת הטנק מושתתת על עבודת צוות, ואם גלגל אחד יחרוק מעט – כמו שעלול להתרחש, במקרה של חייל הפוחד ואינו שולט בפחדיו כמו שאר החיילים – נזקו עלול להיות רב מתועלתו, וגורל שלושת חבריו יהיה מונח על כף-המאזניים; לכן, תודעתי אמרה לי שאין ללחוץ ולכפות על הסרבן את השיבה אל מפלצת-הפלדה. אך מנגד, היו שני טנקים בלתי-מאויישים שעמדו בצד הדרך.

האמנתי כי האנשים, אשר ישבו באותם רגעים באוטובוס, נקרעו בין חובתם לפחדיהם. היו בהם כאלה אשר – בשעה זו של מלחמה, כשנזקקו להם – העדיפו לומר: "שילכו אחרים ... בינתיים". רק שישה מהם הכניעו את הרגש הטבעי, את הפחד מן המוות.

בדרך לגדוד, הם סיפרו לי כי המוראל השפוף נובע מהסיפורים של החיילים הבאים אחד-אחד ומספרים את קורותיהם. אוכלוסייה זו, כמה עשרות צעירים, יצרה מיני-קוסמוס – שהמשותף לו הוא טיולי "סאגר" שמצליחים לפגוע, חברים הרוגים או פצועים, והיחלצות מטנק בוער. היתה זו קבוצה, שהזינה עצמה בסיפורים דומים כל-אימת שהגיע עוד פליט מצוות, שריד ממחלקה: "שמעת, ... נהרג?" – "כן, שמעתי. אתה זוכר את ... מהמחזור?" – "כן? ! מה איתו?" – "תודה לאל, רק ירדה לו הרגל". היה זה תהליך של הרעלה עצמית; היה זה הרס שיטתי של שארית הביטחון העצמי, שנותר לאחר כל המהלומות.

נסענו מערבה, אל 'עכביש'-55, שם ישבה המפקדה הקדמית. החשיכה החלה נופלת. דוברות-הצליחה הענקיות, שהיו רתומות לטנקים, עמדו בשורה ארוכה במקביל לכביש, דוממות ואפלות – והסתירו מפני את היעד. רק לאחר שעברתי את שדרת הדוברות, נוכחתי כי הגעתי אל 'עכביש'-53; כלומר, מערבה ממקום המפקדה שאליה רציתי להגיע. עברנו אל צידו השני של הכביש.

בדרכנו חזרה פגשנו את מיקי ושרון; הם חזרו מאיזור הקרבות, שם טיפלו בטנקים. מצבם של הרק"מים חייב טיפול מיידי – אך לא ניתן היה לוותר עליהם, ולו גם לזמן קצר. לכן, במקום שהמכונות יוצאו מן הקו הראשון, נכנסו אנשי החימוש אל שטח הקרבות; בזמן הפוגה זמנית בקרבות היום, הם ביצעו טיפולים אשר איפשרו את המשך תפקודן של מפלצות-הפלדה.

כמעט כבדרך-אגב סיפרו לנו כי בצאתם מתוך איזור הקרבות מוכה האש, הם חטפו הפגזה מדוייקת – שנייה במספר – ורק בדרך נס, לא נפגע איש. הנה, כך מוצאים נחמה: אמצעי הצליחה קודמו אל עבר התעלה, ובישרו את המפנה הצפוי במלחמה.

שעות קשות עברו על כוחותינו, באותו היום.

בְּקֶשֶׁר דווח על שני טנקים שלנו, שנפגעו והתפוצצו – ועל פגיעות אחרות בשני רק"מים נוספים, שהמשיכו לתפקד. המשמעות העיקרית היתה שמצבת הקצינים, המדולדלת ממילא, הצטמקה עוד יותר: סגן עדי לרום נהרג; סגן אביתר שמגר איבד את רגלו המרוסקת בניתוח שדה – אך הרופא החטיבתי, אשר טיפל בו, הודיע לנו שהפצוע יחיה; סגן דובי פלג נפגע בגבו; סגן מתי קציר נפגע בכף-רגלו.

קצין פצוע, פירושו – הרס המסגרת המחלקתית. אמנם, לעתים נמצא מט"ק בעל כישורים מתאימים, אשר מילא את תפקיד המ"מ ועשה זאת בהצלחה; ואכן, בשלב זה של המלחמה, שני חוגרים כבר מילאו

תפקידי קצין. אך מספר הקצינים, שנפגעו ביום אחד, הרעיד את לבנו – כי לא היו אלה ארבעה קצינים בלבד, אלא ארבעה צוותים שלמים שנפגעו.

הצוות של עדי איש את אחד משני הטנקים שהתפוצצו עקב פגיעה ישירה. סגן עדי שהה בחו"ל, וכשפרצה המלחמה הפסיק את טיולו ובמאמצים ניכרים הגיע לארץ; בשדה-התעופה לוד שוחח עדי חטופות עם הוריו, שאותם לא ראה חודשים אחדים, ומיהר דרומה. כשהגיע בשבת, כתגבורת לחניון הגדודי, הזדרז לטפס על הרק"מים ולסייע בטיפולים. נסיונו הטכני ותושייתו עמדו לו, ובערוב היום תוקנו כל התקלות. בעיניים עליזות ומרצדות הוא רדף אחרי, והטריד אותי ללא הרף: "אני לא רוצה להפסיד יותר, באתי הנה כדי להילחם." הוא ביקש ודרש בכל תוקף לפחות טנק אחד לפקד עליו, כדי שיוכל לצאת לקרב. לבסוף, החליט לפעול באורח עצמאי: הוא פקד על המט"ק, סמל אבשלום, לרדת מהמכונה; ולאחר שחטף את הטנק מידי אבשלום, לא ראיתו עוד.

בין אנשי הצוות היה גם ניתאי. את חיוכו האדמוני היכרתי עוד משירותי הסדיר. ידעתי כי ניתאי הינו בן יחיד, ומסיבה זאת לא שירת ביחידת-שדה אלא במפקדת גייסות-השריון. אך במסגרת שירות מילואים, נקלענו לאותה היחידה. היינו מתראים על הדשא באוניברסיטת תל-אביב, מול בניין מכסיקו. מעתה – לא עוד פגישות אקראיות, לא עוד יד מתנפנפת מתוך עדת חתיכות החוג לתיאטרון.

הטנקים של עדי ואביתר התפוצצו זה בצד זה. הטנק של קציר, שנע לחלץ את אביתר, נפגע אף הוא, אך המשיך לנוע. המכונה סבה על צירה, ונעה לאחור במהירות, כדי לפנות את המ"מ הפצוע – ואת התותחן, שמצא את מותו בניסיון החילוץ.

בזמן חלוקת הדואר לאנשי הצוות שהגיעו לתדלק, ניגש אלי אחד החיילים וחבילה בידו. הוא השעין את ידו על כתפי והדמעות זלגו מעיניו. "יוני, מה עשו לנו היום? יום שלם ירינו, הסתובבנו והשמדנו ... אבל הם היו בכל מקום; ... חטפנו נ"ט ... אחד, ועוד אחד, כמו במטווח; ... היינו שם לבד ... איפה היה כל הצבא המחורבן הזה?! ... ביקשנו ארטילריה, אבל רק חטפנו; ... מטוסים היו כל הזמן בשמיים; התפללנו, שרק יטפטפו קצת לכיוון שלנו; אבל, לא ... הצבא שלנו נתן לנו להילחם לבד ... הזניחו אותנו היום ..."

הנחתי את ידי על כתפיו, ושתקנו ביחד. קשה היה להסביר, במונחים רציונליים, את המצב אשר שרר באותו יום: היה זה מאמץ כללי של כל הכוחות בגזרה לשם ביצוע הצליחה לגדה המערבית; והם, הטנקיסטים, בגופם ובדם, הדפו את המצרים צפונה ואיבטחו את הכוחות שעברו מערבה. חשבת לפנות להגיונו של אותו החייל ולומר לו, כי הגדוד רשם היום דף מזהיר בהיסטוריה הצבאית. אבל לא יכולתי לעשות זאת; הרי עוד מעט חוזר הבחור לשטח, ללא שישה-עשר מחבריו.

חזרתי אל 'עכביש' 55-, לאחר שאחרון הטנקים סיים לתדלק. השעה היתה חצות. מיהרתי לעלות אל מרומי הגבעה, בשיפולי רכס 'חמדיה'; הגעתי לחל"מ הסמח"ט, שהיה בו מכשיר קשר רב-עוצמה. בכוונתי היה לאמת את המידע, אשר אלון מסר על גדי עברון המ"פ – שנעדר מאז התקפת כוחותינו על תעוז 'טלוויזיה'.

אלון, מ"מ אשר חזר ליחידה אחרי שפונה לטיפול בעקבות פגיעה קלה, הביא עימו סיפור ששמע מפי קרוב-משפחה של גדי. לפי גירסתו, גדי נמצא באוגדה הדרומית. שמעתי את הסיפור ברגשות מעורבים. מחד-גיסא שמחתי על האפשרות, שגדי אכן ניצל וחי. מאידך-גיסא, הייתי מאוד ספקן בנוגע לאמיתות הידיעה; גדי היה קצין אחראי, ותמיד עידכן אותי לגבי כל חייל בפלוגתו – ועל כן האמנתי כי גדי היה מוצא את הדרך ליידע אותנו על מקום הימצאו, לו רק היה הדבר באפשרותו.

למרות הספקות, התחלתי בנסיונותי לאתר את גדי. הזחל"מ היה דחוס באנשים, שניסו לתפוס תנומה קלה בין יום קרבות אחד לבא אחריו. תוך ישיבה על רגליו של יעקובי, הקמב"ץ החטיבתי, הצלחתי בלא עמל רב ליצור קשר עם האוגדה הדרומית. תוך שבירת כל המוסכמות של נוהל דיבור בקשר, חיפשתי אחר גדי. עברתי את מפקדת האוגדה, וכמה יחידות שלחמו בגזרתנו באותו היום; דיברתי עם קודקודים (מפקדי יחידות) מנומנים, עם אנשי שלישות ועם אנשי הסגל הרפואי. מכולם קיבלתי אותה תשובה: השם לא מוכר, איש כזה לא נאסף על-ידי כוחותינו.

לאחר כשלוש שעות של חיפוש אלחוטי, נגמרו אפשרויות החיפוש. מדוכדך מעט ירדתי לעבר הזחל"מ, שבו היו מונחים חפצי האישיים. החבר'ה מסביב כבר ישנו; וכרגיל, נשמעו עדיין רק קולותיהם של מיקי ושרון, אנשי החימוש. הם עדיין עבדו על תקלה נוספת, שהתגלתה בטנק אשר חולץ.

ניגשתי אל הסל האחורי של הזחל"מ כדי להוציא את שמיכותי ושק-שינה. להפתעתי נעלם פלג האוהל, אשר עטף את החבילה, על כל המצוי בה. השעה היתה כבר שלוש. זעמתי: עד עכשיו שרצתי בשטח – לעומת אלה, או רובם, השרועים באפס-מעשה מאז רדת החשיכה ומכורבלים בשמיכותיהם – והנה מה עוללו לי. במקום לקטר, ניסיתי למצות את הזמן בדרך יעילה יותר. חיפשתי את השמיכות הגזולות. את רכושי לא מצאתי; איתרתי רק שתי שמיכות גדולות-ממדים, גדושות חול. מאחר שלא מצאתי תחליף טוב מזה, ניערתי את השמיכות ועליתי להתפרקד על דרגש הזחל"מ. השחר כבר הפציע, שעה שעצמתי את עיני.

הייתי עדיין אחוז תנומה, אפילו לאחר ששטפתי את פני. גם פרוסת הלחם, שהצלחתי להעביר אל כיוון הקיבה, לא עוררה אותי. אחד הסובבים את הזחל"מ אמר, כאילו דרך שגרה, "טילי נ"מ, שוב ..."

צפינו אל גזרת התעלה. שנים ממטוסינו נראו נוסקים במהירות לעברנו, כלומר ממערב – איזור איסמעיליה – למזרח. המחזה, של ירי טילים על מטוסינו, אכן הפך שגרתי. נקודות כסופות, שמאחוריהן שובלים בהירים, החלו רצות כלפי מעלה. הטיילים צימצמו את המרחק, במהירות. הלב דפק בחוזקה. היה זה משחק של חיים ומוות, מירוץ של שניות. המטוס השמאלי שבר לפתע את כיוון טיסתו, והצליח להתחמק.

צעקות ההתלהבות, שנשמעו לרגע, נקטעו מייד. המטוס השני ביצע אף הוא תמרון התחמקות. שני הטיילים המצריים חלפו לידו, ודומה היה שאף הוא נמלט בהצלחה – אולם אחד הטיילים התפוצץ במרחק מה מהמטוס. עשן שחור החל מיתמר מזנבו, וחרטומו השתפל כלפי מטה. צביטה חזקה בחזה אמרה הכל. החבר'ה נדמו. כולם עמדו בלי נוע, והמבטים נשארו נעוצים מערבה כשהעיניים מנסות לצמצם את המרחק אל המטוס העשן. "אני רואה את המצנח", פלט מישהו בקול הססני; ואכן, כעבור כמה שניות נראתה חופת-המצנח תלוייה בין שמיים וארץ. המצנח היה גבוה, והרוח שנשבה מערבה איימה לסחוף את הטייס אל עבר האויב. גל השמחה – ששטף אותנו לרגע קט, כאשר נוכחנו כי הטייס הצליח להיחלץ מהמטוס הפגוע – התחלף במתח: האם הוא יצליח להגיע אל כוחותינו?

מישהו הזדרז להסביר לכולם, בנימה ידענית וסמכותית, כי כל צנחן יכול לשנות את כיוון הנחיתה באמצעות מתיחת מיתרי המצנח. אולם דבריו לא הרגיעו אותי; ידעתי כי רק אנשים המנוסים ומתורגלים בצניחה, יכולים לשלוט במצנח ולגלוש בניגוד לכיוון הרוח. במכשיר-הקשר הפתוח, כמו בשידור חי, שמענו את תיאור ההתרחשות.

הטייס הצונח התקרב לקרקע, בשטח שבין כוחותינו לבין כוחות האויב. הסתבר כי המצרים, אשר צפו במתרחש, שלחו כוח כדי ללכוד את הטייס. מהעבר שלנו יצא אחד החיילים – כמדומני, היה זה חמי – לחלץ את הטייס. המצנח נעלם בין הגבעות. התחרות בינינו לבין המצרים הפכה לבלתי-נראית. כולנו נצמדנו למכשיר-הקשר, וכך יכולנו לעקוב אחריה. לאחר דקות של שקט מורט-עצבים, נשמע קולו הקטוע של חמי;

הוא דיווח על איסוף "צהוב" (פצוע). הניצחון הזה – במירוץ הקטן והדרמטי, להצלת חיי טייס ישראלי – היה לאחת מהחוויות היותר משמחות בשגרת חיינו.

לאחר שהסתיימה דרמת הבוקר שלנו, ניסיתי למלט עצמי באחד מספרוני-הכיס שקיבלנו בכמויות גדולות. רציתי לקרוא, ביקשתי להיכנס אל האשליה ולקחת בה חלק. הספרון שבידי סיפר על לוחמי המערב-הפרוע; זה סוג טוב של אשליה: גיבור המערבון – ביל קרטור או בוק ג'ונס, זה לא משנה – מנצח תמיד; במקרה הגרוע ביותר, הוא נפצע – אך מחלים במהירות. העלילה תמיד מסתיימת כך שהרעים מפסידים והטובים מנצחים. העלילה הנוכחית, זו שאנו נוטלים בה חלק, שונה לחלוטין. חלק מהגיבורים הטובים לא ידעו את הטכסט, ומתו.

חשתי עייפות רבה. למרות סופת-החול החזקה, שהעיפה בי גרגירים, עצמתי את עיני; ישנתי בישיבה, כשאני נשען על מזקו"מ (שרשרת) הזחל"מ. כשהתעוררתי, ראיתי כי ספר האשליה התפורר לדפים מעוצמת הרוח והתפזר על פני הגבעה; דפים אחדים התעופפו באוויר, ואחרים – החול החל מכסה אותם. קמתי וניערתי את החול משערי. שטפתי את פי מן האבק, והצטרפתי אל החבר'ה. פרוסת לחם ופרוסת לוף היו המנה העיקרית בארוחת-הצהריים. מנות נוספות – כפי שהודיע מושון, פקיד-שלישות וטבח לעת-מצוא – יחולקו בארוחת-הערב.

אנשי צוות אחדים התגודדו מסביב לזחל"מ שבו ישבתי. ביניהם היה רועי. בחור זה, שנחלץ מההתקפה הקטלנית בתשעה בחודש, היה אתמול נהג הטנק של אביתר שמגר. שאלתי אותו לשלומו. הוא העלה חיוך ביישני ומשך בכתפו. ידעתי שרועי עזר לאביתר להיחלץ מהרק"מ שעמד להתפוצץ, אך טרם שמעתי פרטים על המקרה. ממנו לא הצלחתי להציל דבר. רק בקשה אחת היתה לו. הוא ביקש לנוח יום אחד, ואחרי-כן לחזור אל מפלצות-הפלדה.

הטנקיסטים הספורים, שהיו עימנו במפקדה הקדמית, התארגנו להם בין הזחל"מים וארגזי-תחמושת ריקים. ציודם – אם ניתן לכנות זאת כך – כלל בדרך-כלל שמיכה, שהצליחו להשיג מקצין-אפסנאות או שקיבלו מאחד החיילים, ובגדים. סרבלים חסיני-אש היו יקרי-המציאות. איש צוות, שהיה אמור לעלות על טנק ולא היה לו סרבל כזה, לא התקשה למצוא חבר, שנשאר במאגר, ולקבל ממנו את הפריט החשוב.

אחד מאנשי הצוות פנה אלי בשאלה, שהיתה בה נימת ביקורת. הוא טען כי החזקת אנשי צוות במקום כה קרוב לקו הקידמי, בטווח התותחים, היא מעשה בלתי-אחראי ומסוכן. חבריו של השואל, אנשי הצוות, נאספו והתגודדו סביב. זו היתה שאלה קשה, אשר חייבה אותי לתגובה והתמודדות מיידית. אנשי הצוות שהיו עימנו, נימנו על החבורה האיכותית ביותר של הלוחמים. הם כולם היו נכונים לחזור ולהילחם, אך כאנשי צוות, שהיו בלי רק"מים בשטח הפתוח, הם חשו עצמם חשופים מדי. היה רק פער קטן בין ההכרח לשהות כשלושה ק"מ מקו האש, ללא מחסה בטוח – לבין ההרגשה שמשחקים בחייהם ללא צורך.

התחמקות מתשובה, הימנעות מהתייחסות ברורה ומשכנעת, עלולה היתה לפגוע במוראל של חיילים אלה. שוחחנו דקות אחדות. המבטים הרציניים והמאשימים התחלפו בשאלות. הם לא כל כך התרצו, אך הבינו את הבעייתיות; נכון, היתה סכנה – אבל היינו חייבים להיות מוכנים להחלפה מהירה של איש צוות בודד שנפגע, נדרשנו לספק תשובה לצורך הדחוף באיזו איש צוות אחר במקומו. הם הסכימו כי צורת העבודה הנוכחית, המסוכנת, יש לה רק אלטרנטיווה אחת: כזו שתגרום להשבתת טנקים במשך כמה וכמה שעות – תרחיש, שהיה ברור כי אין אפשרות להסכים לו.

בהיות אנשי הצוות מחוץ למעטה הפלדה, הם חשו עצמם עירומים וחשופים – והחלו להיות מודעים לסיכון המתמשך והלא-נעים של חיילי המפקדה הקידמית, הנמצאים בשטח הפתוח ואין להם אלא לקוות שעליהם לא תנחת ארטילריה.

כאלה היו, למשל, אנשי הסגל הרפואי. בצדו השני של הכביש היו פרושים שלושה תאג"דים, אשר חוברו יחדיו ויצרו אוהל ענק; אוהל דומה מוקם כחצי ק"מ מערבה. מאחורי האוהלים נחתו כל העת הליקופטרים, אשר הועמסו באלונקות. התאג"ד, שהוצב מול המפקדות העורפיות של הגדוד, טיפל בעיקר בפצועי הצנחנים. "לכאן באים", אמר לי אחד הפצועים, "אלה שנפצעו קל יותר. הפצועים קשה הוכנסו לתאג"ד הראשון", הוסיף – והצביע על התאג"ד המערבי, הקרוב יותר לשדה-הקרב: 'החווה הסינית'.

ואולם, את האירועים הקשורים בכינוי הזה – טרם ידענו. ראינו רק את הצנחנים הרבים, אשר "נשפכו" מהאוטובוסים בשעות הבוקר והתמקמו על צלע רכס 'חמדיה'; בשעות הערב, הם התארגנו לתנועה. שמענו קולות ירי כל הלילה; אך מאחר שהדבר היה לשגרה בחיינו באותם ימים, לא ייחסנו לכך חשיבות מיוחדת.

תוצאות הקרב הלילי, שבין ה-16 ל-17 באוקטובר, נראו עם בוקר. המסוקים חלפו ללא-הרף. במערב נחתו מסוקים בעלי תפוסה גדולה. ליד התאג"ד שמולנו נחתו מסוקים קטנים יותר. אמבולנסים התרוצצו, הנה ושוב; היה עליהם להשתמש בצופרים, יותר מאשר כרגיל, כדי לפנות את הציר בדרך לביית-החולים ברפידים. כל כמה דקות היה מגיע נגמ"ש או זחל"מ, עם פצועים נוספים. היו פצועים שירדו בכוחות עצמם, אחרים הורדו על-גבי אלונקות. כל "משלוח" הושכב על אלונקות מוכנות שניצבו על ארגזי תחמושת. העבודה היתה בשיטת סרט-נע. שלושה רופאים עבדו במהירות מסחררת, וכך התאפשר מתן טיפול מהיר. פקודותיהם, שניתנו במיומנות, בוצעו במהירות על-ידי החובשים. אלה חשפו את מקום הפגיעה, על-ידי חיתוך הבגד מסביב וניקוי ראשוני במידת האפשר. לאחר תום הטיפול וחישה ראשונית, ובמקרה שלא היה צורך בניתוח חירום, פנה הרופא אל הפצוע הבא. הפצוע החבוש פונה על-ידי האלונקאים לעבר ההליקופטר. רבים פונו מחוסרי-הכרה, וצינורית האינפוזיה נעוצה בזרועם.

בעבודת סגל הרפואה היה מירוך נוראי נגד הזמן. מהר יותר, פירושו – יותר חיים ליותר אנשים. המיון הראשוני, הטיפול המיידני של החובשים והרופא, ולבסוף הפינוי, יצרו תחושה של קצב מהיר, השונה מזה שהסתגלנו אליו מתחילת המלחמה.

אליהו כרמי, רס"ל המרפאה, זרק פקודות לאלונקאים ולחובשים – והפעיל גם את חיילי המפקדה, שעזרו מעט. לרגע, נוצר מחסור בשמיכות לכיסוי הנפגעים; אליהו הזדרז לארגן עוד מלאי, יש מאין. כל הזמן, הוא דאג לרישום הכרטיסיות וגם זירז את חבריו. תמהתי, כיצד הוא מוצא ואוגר כוח וכושר-עבודה כה רבים. שלושה רופאים עבדו ללא הפסק בטיפול בנפגעים, ולא התפנו לנושאי המינהלה. הוא, לבדו, הפעיל את הארגון הקטן והדינמי בעילות מירבית.

בצד האוהל ראיתי דמות צנחן מוכרת, היושבת רכונה מעט. חיך רחב התפשט על פניו, האפורים מלכלוך. מכנסו היה פרום ורגלו כבר היתה חבושה. רן חיך לכבודי, אך עיניו נשארו עצובות. גם הוא למד בב"ס תיכון שבו למדתי; לפני המלחמה, התראינו בערבי-קריאה שהתקיימו בביתה של מורה משותפת. הפעם לא היתה בו אותה משובה האופיינית לו. שוב לא ציטט את המשפט המתאים מתוך יצירה של שיקספיר או של דנטה. הוא סתם היה עצוב, עייף, רעב ובעיקר – פצוע. עמדו לפנות אותו צפונה. לאחר שיחה בת כמה דקות, טפחתי על כתפו וביקשתי שימסור ד"ש לחברתי כאשר יגיע לארץ.

אנשים שונים מגיבים בטופן שונה במצבים זהים. חלק ראה את הזוועה והתרחק, אחרים שמעו על הנעשה ולא התקרבו. רק מעטים חיו אותה והתמודדו עימה. הם אלה שראו לעצמם חובה – או הרגישו צורך פנימי – לעזור ולטפל, הם אלה שהתנדבו לסחוב אלונקה, לעטוף בשמיכה פצוע קודח, או לבקש בכל מקום ולהתחנן על אלונקה או שמיכה נוספת.

חזרתי אל חפצי, כדי להוציא את המצלמה. במשך כל שנות שירותי הצבאי לא נפרדתי ממנה. יש והייתי תוקע אותה בתרמיל הגב, לעיתים בתא הזיווד – ויש שהייתי מסתער קדימה, כשהיא מיטלטלת על כתפי. כאשר התקשרתי ממרכז-הגיוס לביתי ביום פרוץ המלחמה וביקשתי מאמי לארוז לי את ציודי, לא שכחתי כמובן להזכיר לה את המצלמה.

בתאג"ד, תיפקדה המצלמה בתכיפות רבה; צילמתי את הפצועים הנישאים על האלונקות, צילמתי את פניהם של צעירים חסרי-הכרה המקבלים עירוי-דם, צילמתי את הסבל בפניו של צנחן בעל פני ילד שהכרתו חזרה אליו והוא רק גנח וניסה לשנות מעט את תנוחתו. רק את אלה שהונחו מאחורי האוהל לא יכולתי לצלם. לא השמיכה שכיסתה את הדמות המונחת על האלונקה היא שמנעה בעדי, אלא חוסר היכולת להשלים עם אותו הבדל דק, הרף-עין, שבין החיים למתים.

רק כשסיימתי את סרט-הצילום, חזרתי אל צידו הצפוני של הכביש. ישבתי בצל זחל"מ-הקשר, והאזנתי לרשת-המבצעים החטיבתית. טנקים אחדים הגיעו לתדלק, ואני קמתי כדי להסתובב בין הצוותים. ערן, מפקד פלוגה ו', הקיבוצניק מגבעת-ברנר וסטודנט בחיפה, פסע עקב-בצד-אגודל בתוך החול כשהוא נושא פגז על כתפו. הוא נראה שפוף מעט מחמת כובד המשא. ניגשתי אליו.

חיוך קטן עלה בזווית פיו. "מה נשמע, שליש?"

"זיפת, חרא על הנשמה. נהרגים... יותר מדי." מה שלא אמרתי בין הלוחמים ואנשי המינהלה, הרשיתי לעצמי לחלוק עם ערן. הוא הוריד את הפגז על סיפון הטנק.

"קשה לי לחשוב" – הוספתי – "כיצד נראית האוניברסיטה בלי ניתאי על הדשא."

ערן הרים את הפגז שנית והעבירו לאיש הצוות שלקחו פנימה. הוא הביט בקרקע; עיניו הכחולות כאילו הועמו, וצבען היה לאפור. "יעבור זמן" – הוא אמר – "מי שחי, יחיה; ומי שימות לא יהיה. החיים ימשיכו הלאה, גם בלעדיהם." הוא העביר את ידו על מצחו, מחה את הזיעה, וחזר אל מערום התחמושת. לא קיבלתי את דבריו; באותה שעה, הם נראו לי ציניים. לא האמנתי שאיש צוות יוכל לשכוח חבר שנהרג על-ידו – ויוכל, כעבור שנה או שנתיים, לעבור לסדר-היום. אך ערן היה בעל ניסיון רב משלי בנושא; התחלתי לתהות, האם כך אכן הוא מנהגו של עולם?

ואז הגיע הטנק של מפקד-הגדוד. הוא נסע לאטו, ונעצר במרכז החניון. עופר המג"ד השתחל מהצריח והחליק למטה. הוא כעס, בקושי ריסן עצמו. הוא חלף על פני, ואמר: "שלח מייד נהג." סתם ולא פירש. אך לא היה צורך להוסיף דברים כאשר אנשי הצוות הוציאו את הנהג מתוך התא שלו. אביב הנהג, צעיר רחובותי עדין-פנים, נשכב על הארץ ממרר בבכי. שני אנשי צוות המג"ד ניסו להקימו, אך ללא הצלחה. עופר הסתכל ורטן: "נמושה".

ניגשתי אל הבחור. כל גופו רעד, עיניו היו פעורות; נאקות שעלו מפיו היו מחוסרות כל פשר. ניסיתי לתת לו יד ולעזור לו לקום, אך הוא חזר והתמוטט. ביקשתי שיביאו לו מים. חייל, שעמד בסמוך, הזדרז לתת לי מימייה; שפכתי את רוב תוכנה על ראשו, והשארתי מעט מן המים כדי להשקות אותו. הוא לגם מעט מים – אך אגב בכי ונשימה לא מסודרת, פלט את חלקם חזרה. שפכתי עליו עוד כמה מימיות, ופקדתי עליו: "שתה". בתחילה, הוא כלל לא הגיב. הושבתי אותו לצדי, ותמכתי בגבו. "שתה" – חזרתי.

הוא לא הרים את ידו כדי ליטול את המימיה, אשר היתה מונחת על שפתיו. מדי פעם חלף רעד בכל גופו, והוא חזר למרר בבכי. תוכן דבריו המקוטעים החל לקבל משמעות, "הטנק התפוצץ מולי ... הטנק התפוצץ ... ראיתי את הנהג עף ... ראיתי את הנהג עף באוויר".

שעה ארוכה ישבתי עימו, שטפתי את פניו, דיברתי אליו. הוא נרגע מעט. בכיו חדל, כמעט לגמרי; מדי פעם היה פורץ בבכי קל, ומשתתק.

הבחור – כך סיפרו לי חבריו – ראה פגיעה ישירה וקטלנית של טיל הישר בתאו של נהג הטנק; זה היה בזמן ההסתערות, בשבוע הראשון של המלחמה. לאחר אותו קרב, הוא החליף את חברו הטוב, אייל, נהג המג"ד, אשר נכווה קשות. אביב מיעט לשתות באותו יום, שהיה חם, וחשף את גופו לשמש. לא צריך היה להיות רופא מוסמך כדי להבין: חסרון הנוזלים בגוף ומצבו הנפשי המתוח חברו יחד להתמוטטות כללית.

המג"ד, אשר היכרותי עימו היתה קצרה ביותר, דיבר בזעם על כך שאנשים נשברים דווקא בשעה שזקוקים להם. אך יותר מכל, ניבטה ממנו המבוכה. הוא היה נכון להסתער בראש גדודו ולהילחם באויב, אך דומה כי היה חסר-אונים כאשר היה צורך להרגיע חייל שלא עמד בלחץ.

רק"מים נוספים באו. לאחר שסיימו לתדלק ולהצטייד במזון ותחמושת, נסעו חזרה לשטח. רק טנק אחד עמד כל העת בחניון. טיפלו בו ארבעה אנשי צוות, אשר קיבלוהו ממיקי, קצין החימוש. נותרו מספר תיקונים קלים, אשר אנשי הצוות, בסיוע חוליית החימוש, שקדו לסיימם. ניגשתי ורשמתי את מספר הטנק ושמות חברי הצוות. לאחר שסיימתי את הפעולה המינהלתית, ישבתי עימם ושאלתי לשלומם.

אליעזר זכאי, בחור צנום ושחום-עור, שהזדרז להגיע מקריית-שמונה, הרים את עיניו בחיוך עצוב: "אתה רואה, העיקר שעדיין חיים." הייתי עם אליעזר באותה פלוגה בטירונות, שם היכרתיו לראשונה. לאחר תום השירות הצבאי פגשתי אותו במסיבה בבית-ברל, שם השתתף בקורס מדריכי-נוער. זמן לא רב לפני המלחמה, הוא סיים את הקורס וחזר אל עירו הצפונית לצורך עבודה חינוכית חשובה.

דרור, איש צוות אחר, היה מוכר לי עוד מהתקופה שהייתי קצין-קישור. הוא שבה את לבנו בדיבורו השקט וחיוכו הרוגע. הוא סיפר לי על לימודיו באוניברסיטה העברית בירושלים; לרגעים ספורים העברנו את עצמנו מציר 'עכביש' לזויכוח על נושאי לימודים, על כלכלה ועל יעילותה של המדיניות הכלכלית. סיימנו את השיחה בארוחה קלה שהוכנה בצל מפלצת הפלדה.

אנשי הצוותים חזרו לטפל בטנק ולהכשירו לתנועה. פניתי לטפל בקרטונים, המלאים בחבילות-שי, שהגיעו באמצעות אנשי יחידת-החינוך של החטיבה.

הערב ירד. התארגנו לשיירה כדי להיכנס אל חניון הלילה הגדודי. הקומנדקר של מ"פ המפקדה הוביל בראש. אחריו נעו בשורה כלי-רכב של אפסנאות, זחל"מ שלישות, וזחל"מ נוסף שגרר עוקב-מים.

בצומת 'עכביש-טרטור', פנינו צפונה. בדרך חלפנו ליד גשר-הגלילים, שעמד מוכן לגרירה אל התעלה; מחלקת המח"ט איבטחה אותו. נצנוץ פנס סימן לנו את הנתיב אל עבר כוחותינו. טנקי הגדוד היו פרוסים במעגל, כדי לאבטח את עצמם מכל עבר. בכל רק"מ היה ער איש צוות אחד לפחות, אשר ניצב בצריח ליד מקלע הסיפון.

עברנו בנסיעה מטנק לטנק ומסרנו לשומרים חבילות המלאות דברי-מתיקה, לבנים ושפופרות משחת-שיניים; כל מפקד מחלקה קיבל טרנזיסטור. קולות התפוצצות של פגזים נשמעו בסמוך. אנשי הצוות לא יחסו לכך חשיבות מרובה. "מחפשים אותנו" צחק מישהו באפילה.

עמית הפק"ר (פקיד ראשי) עמד באותו הזמן על מכסה מנוע הזחל"מ, והעביר את חבילות-השי אל צריח הטנק. הֶדף פגז, שהתפוצץ בסמוך, העיף אותו אל החול הרך. הרעש החזק הפר את דממת הלילה, אך לא את שלוותם של הנוכחים. עמית ניער את החול מעל בגדיו, וחזר ועלה על מכסה המנוע. ואנו המשכנו לחלק את מרכולתנו.

לאחר חלוקת הדואר ושאר התשורות, התכנסנו שנית לשיירה. בדרכנו חזרה, הצטרף לשיירה גם טנק, אשר נפגע באותו יום ובתוכו נותרה גופתו של אחד מחיילי הגדוד. מערכות הרק"מ היו תקינות; סגן יואב, אשר הבחין בכך, ניגש – וחילץ את המכונה מן המקום שבו נפגעה אל חניון-הטנקים הגדודי. בנסיעתנו לשם, הצטרפו אלינו שני אנשי צוות, אשר שבו והפעילו את המנוע.

התחלנו בתנועה אטית בחול העמוק, ופנינו דרומה לכיוון כוחותינו. סימנטוב, מ"פ המפקדה, פנה אל הסמג"ד וביקש ממנו כי יודיע על שובנו. מאחר שלא האזנו לרשת החטיבתית באותה השעה, לא ידענו אם בקשתנו בוצעה. השיירה הקטנה התקדמה בִּבְטחה. השטח כולו היה מואר מפצצות תאורה; הן ישראליות, שגונן צהבהב, והן המצריות, הבהירות יותר. החשש והעצבנות של חיילים מעבריה השונים של החולית עליה נסענו, הביאו לירי פצצות התאורה כל העת – עד כי חשנו עצמנו חשופים וגלויים, כאילו היינו באור-יום מלא. לפתע, מאחורי אחת הדיונות בשטח, ראינו קנה של טנק מתאזן לעברנו; פקודת "עצור" חדה נשמעה בברור. נדרשנו להזדהות. השאננות שלאחר הביקור בחניון קפאה. נדרכנו, בו-במקום. מ"פ המפקדה קפץ מכלי-הרכב ורץ אל הרק"מ. לאחר דקות אחדות, הוא חזר נרגש ושטוף זיעה. רק היסוסו של המח"ט מנע אסון כבד. יֶקֶב קצר בתקשורת, המידע על בואנו לא נמסר למח"ט שעמד בחוד האבטחה של גשר-הגלילים. בתחילה חשב המח"ט כי השיירה, הנעה מכיוון 'החוה הסינית', שייכת לכוחות האויב. המח"ט, אשר נפצע קשה מאש כוחותינו בקרבות מבצע סיני, חשש מאירוע דומה. על כן פקד על התותחן לטעון, לצודד את התותח לכיוון שבו היינו ולהמתין לפקודת הירי. הספק הניע אותו לבדוק את זהותנו.

חזרנו אל ציר 'עכביש', ותפילת-תודה על שפתינו. "היה יכול להיות לא נעים", סיכם עזרא הנהג את החוויה האחרונה.

כאשר חזרנו ל"מחנה הקבע" שלנו, עליתי על משכבי – דרגש הזחל"מ. מ"פ המפקדה התמקם במושב המקלען שלפני, כדי ליהנות מחום המנוע. עקב המחסור בשמיכות, אשר כה רבות מהן הועברו לפצועי אותו היום, נשאר סימנטוב עצמו ללא שמיכה. היתה זו שעת לילה מאוחרת; ליתר דיוק, שעת בוקר מוקדמת. לא היה זה אחד מלילות הקיץ החמים, וצינת האשמורת השלישית חדרה היטב לעצמות. סימנטוב היה גאה מכדי לפנות לאחד החיילים ולבקש שמיכה. מנוע הזחל"מ התקרר, ובהדרגה נעלם המפלט החמים מהקור. הושטתי לו את אחת משתי השמיכות שמצאתי בליל אמש. הוא לקח את השמיכה, פרש אותה על עצמו ונרדם בישיבה.

צעקותיו של משולם רוטשטיין, קציין-הקשר הגדודי, לא הניחו לי לישון זמן רב. משולם, בן קיבוץ מעמק-יזרעאל, התאים מאוד לכינויו ברשת הקשר – "כספית". הוא עבד ללא לאות, רץ ותיקן מערכות שנפגעו, חילץ מכשירי-קשר ששרדו בטנקים פגועים. אבל בתוקף הנסיבות, הוא פעל ככספית רועמת למדי.

תרועת ההשכמה של בוקר יום חמישי, השבוע השני של המלחמה, הולידה סימני-שאלה. מה יהיה? עברו כמעט שבועיים, ועדיין לא רואים את הקץ.

משולם לא נתן לי זמן רב להרהורים. הוא העלה את ראשו מעל לדופן הזחל"מ ואמר לי, בשקט יוצא-דופן לגביו – "בוא." קמתי במהירות מעל הדרגש ודילגתי החוצה; להתלבש לא היה צורך, כי לא התפשטתי. ניגשנו אל הרק"מ אשר חולץ בלילה. חובשים אחדים, בניצוחו של אליהו, החלו מטכסים עצה כיצד להוציא את הגופה. לבסוף נכנס אחד החובשים, כשמשולש בד ירוק מכסה על פיו ואפו. בכוחות משותפים הוצאה גופת חנניה יותם מהטנק שבו מצא את מותו. הוא הושכב על אלונקה וכוסה בשמיכה. רשמתי את שמו על פיסת-נייר גדולה, הסרתי את השמיכה והצמדתי את הנייר אל סרבלו של המנוח. החזרתי את השמיכה

למקומה. מאחורי שמעתי את קולותיהם של החיילים, אשר הביאו ג'ריקנים מלאים במים כדי לשטוף את הדם שנקרש על דפנותיו ולהכשירו שוב לקרב. כנראה שזו דרכו של עולם. הפיונים שנופלים מוצאים אל מחוץ למשחק, וההצגה חייבת להימשך.

שלמה, ע' קשל"ח (עוזרו של קצין-שלישות חטיבת), הגיע וחיפש אותי ליד הזחל"מ. ישבנו כדי להשוות בין רשימות החיילים ביחידה לבין רשימות הנפגעים.

בין יתר ההודעות נמסר לי, כי עלינו למשוך את דואר החיילים באופן עצמאי, מאחר ששלישות החטיבה לא היתה מסוגלת עוד להתמודד עם הנושא. הדואר הוצף. החבילות הגיעו בכמויות גדולות עד כדי כך ששלמה וחבריו, אשר עשו את כל עבודתם מתוך רכב מסחרי אחד, הרימו ידיהם. כשסיימנו את ההשוואה בין הרשימות, ביקשנו כי יושבי הקבע בזחל"מ יעזבו אותו; נסענו אל 'טסה', להביא את הדואר הממתין. לאורך כל הדרך ניצבו שיירות ארוכות של כלי-רכב. מפקדות אחוריות, דרגים מינהליים, יחידות תותחנים ועוד. הכביש הצר כרע תחת עומס המשקל הרב, ונשבר. במקומות רבים ניבעו מפרצים של חול, ובקטעים אחרים נשחק האספלט לחלוטין. לעתים נסענו על החול בצד הנתיב; לעיתים, בקטעים שהתנאים איפשרו זאת, נסענו על הכביש עצמו. מבואות 'טסה' היו סתומים מרוב כלי-רכב, שעמדו בשולי הכביש. ככל שהתקררנו, כן גדלה הצפיפות.

נכנסנו למחנה, ההומה כלי-רכב ואנשים. בתחילה, פנינו אל ריכוז-הדואר; היה זה צריף קטן, אשר בדרך-כלל – בימי שלום – שירת מספר מצומצם של יחידות. כעת, רחש חיילים; הוא ממש נבלע בינות המשאיות עמוסות השקים ובין החבילות, אשר נערמו ליד הקיר הדרומי. מכתבים מויינו בתוך הבקתה הקטנה והדחוסה. כולם נראו טרודים מאוד. המלחמה היתה לידם. הם עסקו רק במיון הדואר ליחידות. כמויות הדואר והמכתבים היו מדהימות.

נציגי היחידות משכו את השקים, לפי תוויות מספר הדואר-הצבאי הצמודות אליהם. החיילים, שבאו עמי, העלו את הדואר שלנו לתוך הזחל"מ. בתחילה הקפידו להניח אותם על המושבים. לאט כוסתה רצפת הרכב. המשכנו והעמסנו את דרישות-השלום הארוזות – עד שלבסוף לא נותר מקום בעבורנו, אלא בישיבה על הדפנות החיצוניים.

פגשתי חייל מגדוד אחר בחטיבה, ושאלתי לשלום חבריו. הוא ענה לי, בהבעה קודרת, "מי שחזר מ'החוה הסינית', חי..."

"מה שלום אסף רז?" – התעקשתי.

"אסף נמצא כאן" – ענה ביבושת, והצביע לעבר מבנה קטן בשיפולי הגבעה.

היה זה צריף, שחלקו משוקע באדמה. נכנסתי אל תוך האפלולית ששררה בו. החיילים שכבו לאורך הקירות, עסוקים בקריאה או משחקים. מבטים סקרניים נשלחו אלי. היו שזיהו אותי, מתקופת שירות משותפת; אחדים הרימו יד לשלום.

אסף, שראה אותי, זינק ממקום משכבו. חיבוק אמיץ ביד רועדת. היה זה מפגש של שני צעירים, אשר גדלו יחד מגיל ארבע, וחלקו את כל עברם, תגרותיהם ומשחקהם. ועתה ... חולקים את המלחמה. אסף היה רזה מתמיד. דיבורו מהיר ועצבני. ברגעים הספורים בהם שהינו יחד, הוא סיפר את קורות התופת הנוראה שעבר.

זה היה בליל הפריצה. הפקודה היתה להרחיק את האויב צפונה. הפלוגה שבה שירת התקדמה מדרום, לאורך ציר 'לכסיקון'. בצומת 'טרטור-לכסיקון' המתין מארב נ"ט מצרי. בתוך החשיכה כבר ראו כמה וכמה

אבוקות ענקיות; ברשת-הקשר אמרו הקולות, כי אין אפשרות לנוע קדימה. אך הפקודה היתה חדה וברורה: יש להדוף את האויב, ולהרחיב את צוואר-הבקבוק של כוחותינו.

הפלוגה שוב נעה קדימה. הם נפגעו, טנק אחר טנק, אך המשיכו לנוע בהתאם לפקודה. הרק"מ של אסף נפגע פעמים אחדות, עד שנאלצו לפנות אותו. בחסות החשיכה הם נסוגו דרומה. מפחד הפגזים שהתפוצצו בשטח ורסיסיהם המאיימים, התקבצו מספר אנשי צוות באחד הטנקים שלא התלקח. עם עלות השחר, הם פינו את הטנק ונסוגו אל כוחותינו. עוד בטרם הספיקו להתרחק – והרק"מ, שבו מצאו מקלט, נפגע בפעם המי-יודע-כמה; הפעם, הוא התפוצץ. רוב חיילי הפלוגה חזרו בשלום; אך כל טנקי הפלוגה, ועשנם המיתמר מזכיר את הזוועה, נשארו במבואות 'החוה הסינית'.

מאחר שכל רכושו של אסף היו הבגדים שעל גופו, הוצאתי מתרמילי זוג לבנים נקיים וזוג גרביים. ריחו של רחוב הנדיב גרם לו, כנראה, לחיך ראשון לאחר זמן רב.

בטרם עשינו את הדרך חזרה אל הגדוד, התעכבנו לארוחת-צהריים. בעודי יושב על דופן הזחל"מ ולועס מנת לוף, שטעמו עדיין נסבל, ראיתי שתי נקודות שחורות מתקרבות במהירות עצומה מדרום. מטוסי האויב חלפו מעלינו ברעש מחריד. רעמי הפצצות, שהטילו, זיעזעו את הסביבה. המיגים נעלמו כשם שבאו. רק יבבת הסירנה עוד נמשכה לאחר שנדם הכל. כיכר הדואר, אשר כה סאנה מבני-אדם, התרוקנה לחלוטין.

פניהם של יושבי הזחל"מ היו חיוורים. מושון מצא עצמו מוטל בתוך ערימת חבילות-הדואר, ועזרא הנהג נחבט בעוצמה בדופן הזחל"מ. הנזק הממשי היה מועט באופן יחסי: פצצה אחת, אשר פגעה בסדנא, גרמה לפציעתם של חיילים אחדים; פצצה שנייה התפוצצה בדיונות מצפון ל'טסה'.

חשנו הרבה יותר טוב כאשר היינו בדרך חזרה מערבה, אל כיוון איזור הקרבות. השארנו ב'עכביש'-55 את החבילות של חיילי הדרגים העורפיים, והמשכנו עם הדואר של הלוחמים אל צומת 'עכביש-טרטור'. אך באותו לילה, לא קיבלנו רשות להיכנס אל השטח; מאחר שפך, נשארנו בתוך הזחל"מים לשנת הלילה וכדי לקדם את פני החבר'ה עם שחר.

בוקרו של יום שישי החל בתוך ערפל סמיך. הטנקים באו בקבוצות קטנות כדי לתדלק ולתחמש, ולקבל דואר. עמית ואני עברנו מטנק לטנק, ושוב רשמנו את השמות. תהליך הרישום וחלוקת הדואר נמשך שעות ארוכות. צילמתי מעט את החבר'ה שהתקבצו בנקודת התדלוק; המקום היה כה עמוס בכלי-רכב, עד שהזכיר לי סיום תרגיל בסדרת אימונים.

החשש, שהחל מנקר בנושא הצפיפות הרבה של כלי-הרכב סביב מכל-דלק, הניע את מ"פ המפקדה לפעול; הוא פנה לדרג הממונה, התריע על הסכנה, וביקש הנחיות. לא התקבלה תשובה ברורה. כעבור שעות אחדות, שב מ"פ המפקדה והטריד את הממונים עליו; ושוב, לא קיבל תשובה פסקנית. בהעדר פקודה אחרת, נשארנו בצומת.

שני שבויים הובאו לשם, והחיילים התגודדו סביבם. בעבור רבים היתה זו חוויה ראשונית, לראות חייל מצרי בגודל אמיתי ובצבעים טבעיים. השניים, במדיהם הקרועים, נראו עלובים למדי. משהו הגיש לפיהם מימיות, והם שתו בשקיקה רבה; ניכר בהם כי זמן רב לא הגיע מזון או משקה אל פיהם. הניסיון, להרחיק את החיילים מהשבויים, עלה בתוהו. אמנם לא התעללו בהם בשום צורה, אך התייחסו אליהם כאל

מוצגים מוזרים ואף טרחו להצטלם עמם. דוברי השפה הערבית הפגינו את בקיאותם, בנסותם למצוא קשר לשוני עם השבויים. אלה היו מפוחדים ביותר; עיניהם, אשר בלשו סביב בחשש, אמרו זאת יותר מכל. הערפל, שנמוג שעות אחדות לאחר עלות השחר, חשף שמיים כחולים – וכאילו הורם המסך מעל הצגת-היום הגדולה. השעה היתה אחת בצהריים, כאשר מטוסי האויב עטו אל עבר גשר-הצליחה הישראלי. מאי-שם הבזיקו מטוסי המיראז' צהובי-הכנפיים. הכל הפסיקו את עבודתם, והמבטים רותקו מערבה. זה היה קרב ענקי. המטוסים נסקו מעלה ומטה ונעו במהירות, התפתלו והסתחררו. משקפת-השדה, היחידה שהיתה עימנו, נחטפה ועברה מיד ליד. כל אחד אימץ את עינו, כדי לא להחמיץ אפילו שנייה בודדת. כאילו היה זה משטח-קרח ועליו ליהטטו זוגות זוגות במחול. כל זוג נע בתנועות עגולות וחלקות. האחד מיהר לפרוץ קדימה ולהתחמק מחברו הדולק אחריו, אך מדי פעם מעד הנמלט – ולאחר ששילם את מחיר הכישלון, נעלם מהבימה ורק חבריו עוד המשיכו לחולל את ריקוד המוות.

קריאות התלהבות ליוו נפילת כל מטוס אויב. אחדים נדלקו והתפוצצו באוויר. אחרים, שבהיפגעים היו סמוכים לקרקע, התרסקו עליה – ביוצרים פטרייה של עשן ואש. המג"ד, שהיה אותה שעה באיזור 'החוה' הסינית, סיכם את הקרב ברשת-הקשר הגדודית: "7:0 לטובתנו".

המוראל עלה. לראשונה ראינו את חיל-האוויר פועל באופן כה מאסיווי, ותחושת-הביטחון שבה אלינו: נקיון השמיים שוב מובטח, יש על מי לסמוך.

בקשר דיוח, כי הטנק של פלטי נפגע ו"יש שחור אחד"; כלומר, יש חלל אחד. לאחר דקות ספורות הגיע אל המפקדה הקדמית סגן יואב קליין, אשר חילץ את הפצועים. שניים מהפצועים, איתמר מהרשק ויגיל פלטי, הורדו מסיפון הטנק לתוך אלונקות. הפצוע השלישי, בובליל, נפצע קל יותר – אך היה בהלם; הוא דידה על כף רגלו, כשהוא ממרר בבכי.

הצוות הרפואי ניסה לאתר רכב, שבו ניתן יהיה לשלוח את הפצועים לטיפול בתאג"ד; אך לא נמצא שום רכב פנוי לביצוע המטלה. בלית-ברירה ביקשנו את הסיוע של הצוות הפסיכולוגי של האוגדה, אשר היה אצלנו אותה שעה בביקור. הצוות האוגדתי כלל את גרשון סוקולוב המשופם, אבנר כפרי השמנמן ומרדכי מירום העיתונאי. כולם כבר הספיקו לבלות עימנו שעות ארוכות מאז תחילת המלחמה.

הרכב, טנדר דו-קבינה, הפך תוך דקות ספורות לרכב הפינוי. בובליל הוכנס לקבינה, ושתי אלונקות נפרסו מאחור. גם אבנר ואני עלינו מאחור. הרכב החל לנסוע בטרם התיישבתי. נזרקתי מארגז המטען החוצה; הצלחתי להיתלות על דופן המכונית ברגלי בלבד, וכל גופי מחוץ למכונית. במאמץ שרירי הרגליים וידו המושטת של הפסיכולוג, כינסתי את איברי אל תוך המכונית הנוסעת. הנהג בכלל לא הבחין במתרחש מאחור, והמשיך ללחוץ על דוושת הגז.

פלטי היה פצוע ברגלו ובידו; איתמר היה מכוסה כולו בדם, ופניו היו מפוייחים. הוא ביקש כי אסיר ממנו את שעונו שעמד מלכת, ושאל "יוני, איך העין? אני לא רואה בה. יוני, האם אוכל לראות?" הסתכלתי על עינו וראיתי כי לתוך אחת מהן חדר רסיס, קרע את הקשתית וגרם לשטף-הדם הפנימי. ליטפתי את בלוריתו הבלונדינית, והרגעתי אותו: "זה רק דם שמכסה את העין; הכל בסדר, עוד מעט נגיע."

גרשון הפסיכולוג, שמיהר להביא את הפצועים לטיפול, לא התחשב בתנאי הדרך. הרכב קירטע בין המהמורות וטילטל אותנו. אחזנו היטב בדפנות הרכב ובאלונקות לבל תיפולנה. ניסיון נועז לעבור את אחד הבורות שבדרך, הקפיץ את המכונית וגרם להתפרקות דפנות ארגז-המטען שמאחור. היה הכרח למנוע את האפשרות, שניפול כולנו החוצה: הפצועים ומלוויהם; שאגנו מלוא גרונו "עצור" – והחזקנו במו-ידינו את

שלוש הדפנות שהשתחררו מתופסניהן ואיימו להתפרק לכל עבר. כשעצר הרכב בחריקת בלמים, מישהו שלף חוט-ברזל וקשר את לולאות הארגז.

המשכנו לדהור. לאורך הכביש המשובש עמדו שיירות כלי-רכב, משאיות אספקה, טנקים וזחל"מים. חוסר תשומת-הלב של הנהג הנחפז, גרם לכך שהאלונקות, שבלטו מעט מצידי הרכב, חבטו בצידה של מכונית חונה; הפצועים היטלטלו בחוזקה, ונבלמו רק בגופם של שלושת המלווים היושבים מאחור. סידרנו את האלונקות שנשמטו. הפצועים לא צעקו ולא התלוננו; רק גניחותיו של איתמר העידו על סבלו. המרחק הקצר, בן שלושת הקילומטרים, כאילו התארך. כל מחסום, כל עיכוב של רגע, נראה לנו כנצח.

בסופו-של-דבר, לא עברו אלא דקות ספורות מרגע חילוץ הפצועים – וכבר הורדו אלה מעל הטנדר המעורער, והופקדו בידיהם האמונות של החובשים. אלה החלו גוזרים את בד הסרבלים מעל גופם של הפצועים. אליהו, רס"ל התאג"ד, טפח לי על השכם ושילח אותי מתוך האוהל. הייתי מיותר שם.

גרשון סובב בינתיים את הרכב אל עבר נקודת התידלוק, בכיוון מערב, והמתין לי. שאול, הרס"ג, שהיה בטיפול רפואי קל בתאג"ד, ביקש להצטרף אלינו בדרכנו חזרה. "קדימה" אמרתי, "עלה מאחור". שאול זרק פנימה את תרמילו; ולאחר שהתמקם, יצאנו מערבה.

מטח פגזים התפוצץ כמה מטר לפנינו. היינו אותה השעה בתחילת המדרון של רכס הגבעות המשתפל לכיוון התעלה. פקדתי על הנהג כי יגביר את מהירות הרכב, כדי לצאת מהאיזור מוכה-האש. גרשון, בחיך של אין-אונים, הושיט את ידו קדימה והצביע על משאית צבאית שננטשה במרכז הדרך. עם הישמע ההתפוצצויות, קפצו החיילים מהרכב ומיהרו לתפוס מחסה. המכונית חסמה את הציר ואנו לא יכולנו לרדת לשולי הכביש כדי לעקוף, מחשש של שקיעה בחול הדרך. גרשון החנה את מכוניתנו מאחורי משאית-גרר, שהיתה עמוסת תחמושת. זינקנו מהרכב, ורצנו אל הדיונה הסמוכה. הפסיכולוגים נשכבו לא הרחק ממני, ואחד מהם "שאל" ממני את כובע-הפלדה שלי.

רק שאול, שישב מאחור, לא מיהר. הוא הלך לאטו על הכביש. קראתי אליו כי יתרחק ויתפוס מחסה; אולם הוא צחק את צחוקו הרגיל וצעק לעברי "שטויות, זו רק אש נ"ס." ייתכן כי שאול צדק, וכוונת התותחנים המצרים היתה לירות אך ורק נגד סוללות-תותחנים ישראליות – אולם מטח הפגזים הבא התקרב לכביש, באופן מאיים ביותר.

חזרתי אל המכונית כדי לבדוק, אולי אמצא כובע-פלדה נוסף. העליתי חרס בידי, ומיהרתי להתרחק מהכביש. שריקה מצמררת פילחה את האוויר. כרעתי על ברכי וצעקתי "היזהר." רעם איום החריש את אוזני. מִמד הזמן האובייקטיבי חדל מהתקיים. כמו בהילוך אָטי ראיתי את שאול, שעמד לפני רגע קט וידו הימנית נשענה על עוקב-מים קטן. ידו ירדה אט-אט אל שיפולי בטנו מצד שמאל. כל גופו הסתובב אחורנית, כאילו ניצב על ציר, עד שנפל במקום. על פניו נסוכה היתה הבעת תדהמה. בתחושה שכל גופי מאובן, שלפתי עצמי ממקומי ומיהרתי אליו. אך בהגיעי, שאול כבר היה מת.

רצתי בחזרה, לתפוס מחסה. השריקות היו קרובות, קרובות מאוד. יבבה צורמנית, המתקרבת אליך, מסמלת רק דבר אחד: מוות. בשניות אלה, אין אתה מצפה אלא לדבר אחד בלבד – לשמוע קול התפוצצות, המגיע ממקום אחר. היבבות התקרבו והתרחקו חליפות. בסופה של כל שריקה היתה הדממה, וזו הקשה מכל. עליך להמתין כדי לדעת, איפה יתפוצץ הפגז הבא.

הרחקתי כחמישים מטר מהכביש, ומצאתי שוחה רדודה. נעצתי את ציפורני בחול, כדי להעמיק אותה. כמויות לא-מבוטלות של חול השלכתי החוצה – אולם החפירה השטוחה שָבָה והתמלאה בגרגירים גדולים. עם כל שריקה, טמנתי את ראשי בחול וכיווצתי את גופי. שכבתי ופני סמוכים לאותם גרגירי חול צהוב. להם היה יתרון עלי. הם לא פחדו. אני כן. באותן השניות, חשתי כי אני כמותם: חסר-ערך לחלוטין. כרגע אני חי, ואולי

בעוד רגע אמות. שכבתי באמצע המדבר ותפילה על שפתי. רציתי לחיות. רציתי שוב לראות את חברתי. היה לי בעבור מה לחיות והיה לי בעבור מי לחיות. לא, לא רציתי למות שם, בדיונות שמסביב ל'עכביש'.

ההפגזה ארכה מאוד. דיברתי עם לבושי-המדים שסביבי. דיבורי היה מנגנון מכני, שאיני יודע כיצד פעל. היו עימי אנשים, הרגילים עוד פחות ממני למשחק הדמים הזה, הקרוי "מלחמה". דיברתי עימם, עניתי לשאלותיהם, הרגעתי אותם. הסברתי להם שהמצרים יורים במטחים, ובין ירי לירי ניתן לברוח. ואמנם לאחר מטח-ירי רצוף וצפוף, גדלו המירווחים בין מטח למטח.

חיילי המשאית, שחסמה את הדרך, חזרו אל רכבם; ביקשנו מהם כי יפנו את גופתו של שאול. נתתי יד להעלאת הגופה לאלונקה, אך חטפתי בחילה איומה למראה בטנו השסועה. חיילים אחרים, שלא הכירוהו, הניחו את הגופה על האלונקה וכיסו אותו בשמיכה. לאחר מטח נוסף, הצמדתי לבגדיו פתקה הנושאת את שמו. אספתי את המשקפת שנשא עימו, ושוב תפסנו מחסה. לאחר המטח הבא, העלנו את האלונקה על המשאית שמיירה מזרחה. וכל עוד נפשנו בנו, מיהרנו מערבה.

נרגש מאוד, המום מעט, לקחתי את מכשיר-הקשר בידי, ואמרתי בתדר המבצעי של הגדוד: "כאן אשנב ... משנה עסיס שחור". עובד הסמג"ד, שהזדרז לענות, ביקש "שְׁנָה", דהיינו – אמור שנית. חזרתי על דברי. ירדנו במהירות אל צומת 'עכביש-טרטור', מרחק קילומטר מן המקום שבו היינו בזמן ההפגזה. בצעד כושל ירדתי מהמכונית ופסעתי לעבר הקומנדקר של סימנטוב. "שאל נהרג" – אמרתי, והתיישבתי-נפלתי על כנף הרכב. יד אחזה בי והושיבה אותי בעדינות על הכסא בתוך הרכב. עצמתי את עיני.

כאשר פקחתי אותן שנית כעבור דקות אחדות, ניתך עלי ברד של שאלות. לא עניתי. קמתי לאָטי והבטתי אל הגבעה, שעליה שכבנו. עשן כבד כיסה את האיזור. משאית-הגרר, שלידה חנה הטנדר דו-קבינה, נפגעה ישירות; פרצה בה אש, והמשאית התלקחה ועלתה בלהבות. התחמושת, שעל המשאית, החלה להתפוצץ כמטען של זיקוקי-די-נור. מרדכי, העיתונאי שהיה עימנו בשעות האחרונות, עמד לצדי; שנינו התבוננו, כמהופנטים, אל עבר המשאית הבווערת והתחמושת המתפוצצת. מרדכי סיכם את הרגשתנו המשותפת: "נמלטנו בזמן, בעזרת השם." הדחקנו את המחשבה על האפשרות האלטרנטיביות.

למרגלות הגבעה, היה עולם אחר. אחדים התקבצו סביב האש וחיממו קפה. אחרים טיפלו ברק"מים, העמיסו תחמושת ותידלקו. נרי סמואל, שנפגע בידו, ישב אף הוא לצד הרכב; הוא, כולו, כעס והיה מלא האשמה עצמית. הוא ראה את הטיל שפגע בטנק של פלטי, אך לא הספיק להזהיר את חברו. הסובבים אותו ניסו להרגיעו ולשכנעו, כי בזמן שהוא ראה את הטיל, כבר לא ניתן היה לעשות מאומה; ביכולתו היה אמנם להתריע על הסכנה – אולם זמן התגובה האפשרי, למילוט הצוות שנפגע, היה מזערי. אך הטנקיסט היה בשלו: "יכולתי להציל אותם ..."

את שלוות הערבית החרידו קולות נפץ. שוב היו אלו השריקות של תותחי ה-122 מ"מ. לאחר שפגעו במטרתם הקודמת, הסיטו את האש אלינו.

מיהרתי אל אחד הרק"מים, והשתחלתי פנימה דרך הצריח. "הרבה יותר בטוח כאן" – אמרתי לרוני לבקוביץ, המט"ק. רוני הרחיק את הטנק ממרכז החניון אל מעבר לכביש, והמתנו שם. חיילים רבים עלו על כלי-הרכב, ובמהירות נמלטו מהצומת לכל כיוון אפשרי. הצומת התרוקן מיושבי; המקום, אשר עד לפני דקות ספורות היה סואן והומה מחיילים, נותר שומם.

ההפצצה נמשכה עד רדת החשיכה. טרם נרגעתי מהחוויה הקודמת, וכבר חזרתי אל תוך הקלחת. "כנראה, שדרכת למצרים על היבלות" – אמרתי למישהו, מתוך צחוק – "לכן הם רודפים אותי."

לא הרחק מאיתנו התמקמו זחל"מי התאג"ד, שסיימו את פעילותם ב'עכביש'-55 והצטרפו אל המפקדה הקדמית. התקהלות של חיילים משכה את תשומת-הלב שלי. ביקשתי מרוני, לנוע אל עבר המקום.

כמה פצועים שכבו באלונקות. בצד היתה מונחת אלונקה נוספת, ועליה שמיכה. אחד החובשים, אשר שרד מהמהלומה הזו שניחתה על הגדוד, סיפר בקצרה את אשר התרחש פחות ממאה מטר מהמקום שבו אני תפשתי מחסה.

חיילי המרפאה שכבו במעגל ועימם שרון, מ"מ החט"ג. שרון הרים את ידו כדי ליטול סיגריה, כאשר התפוצץ הפגז הקטלני ביניהם. שרון, שהועף מחמת הפגיעה, כיסה בגופו על שני אנשי חימוש נוספים ששכבו לצידו. הם נותרו בריאים ושלמים. רסיס הפגז קרע את חזהו, מתחת לידו. שרון, למרות הפגיעה הקטלנית, רץ לקבל עזרה. הוא רץ, בלי לדעת לאן. לאחר מאתיים מטר של ריצה במרחב השומם, הוא חזר. ניסו לטפל בו, אך הפצע היה ענק. ספק רב, אם רופא היה יכול להצילו. הבחור מת, מאובדן דם, בידיהם של החובשים. הרופא – שהצטרף לגדוד רק לאחרונה, ועבד ללא לאות במשך הימים האחרונים – שכב אף הוא פצוע על אחת האלונקות. הוא נפצע בכתפו.

הנהג של התאג"ד ישב ליד הזחל"מ, ולידו ישב חובש נוסף. דם ניגר מרגלו של הנהג. החובש, שעידכן אותי, עצר את דבריו ונשך בשפתיו – ואז הסביר כי הנהג נפגע בעורק הראשי ברגלו, ואין ביכולתם להצילו. הבחור דעך מול עיננו במהירות; לא היה באפשרותנו לעצור את המוות הצפוי, שהלך והתקרב. אליהו כרמי שכב על האלונקה האחרונה. כרעתי לידו. הוא ביקש סיגריה. הדלקתי סיגריה, בפעם הראשונה בחיי, והגשתי אותה לפיו. הוא נפצע במרפק ובברך. בקולו הנמוך הוא ביקש ממני, לשמור על המכתבים שלו. "צריך", אמר, "להגיע מכתב עם תמונות של הילדים". "אני אבוד" – הוא פסק – "שלא יספרו לי ... אני יודע מה קרה לי". החזקתי בכתפו ועודדתי אותו. מסוק, שהוזעק באורח בהול, הגיע כעבור נצח-נצחים ופינה את הפצועים. אליהו אחז בידי עד שאלונקתו היתה בתוך המסוק, כאילו מיאן להיפרד. שניים נותרו מוטלים באלונקות. לאור פנס-כיס, שאחז אחד החובשים, רשמתי את שמותיהם על פתקאות; בסיכות-ביטחון, הצמדתי אותן לבגדים ספוגי-הדם.

לאחר רדת החשיכה, נתקבלה הפקודה: להתרכז בסמוך לצומת. לאחר שכולם נאספו, דילגנו כקילומטר אחד מערבה לאורך ציר 'עכביש'.

אותו הלילה, מושון ועזרא הנהג חגגו יום-הולדת. רשת-מתכת שימשה להם להכנת צלי-בשר ומעדנים אחרים, שהם הקדישו שעות ארוכות להכנתם בשקידה. הארוחה החגיגית של ערב-שבת נאכלה מתוך מסטינג מפויח, ולתוך קיבה מכווצת.

השבת נכנסה. החשיכה גלשה לעברנו ממזרח; השמש הזדרזה מערבה, בהותירה רקיע אדום, שהפך בהדרגה לסגול.

ממלכת הלילה הופרה בגלל פגזי-תאורה, שנורו בכמויות עצומות מדרום – שם היתה הארמייה השלישית, הנתונה לתנועת מלקחיים של כוחותינו. רסיסי שמועות העלו את החשש: הכוח המצרי, החושש מכיתור, עלול לנסות לפרוץ צפונה כדי להתאחד עם הארמייה השנייה שהיתה מצפון לנו. כלי-הרכב של כל דרגי החטיבה התארגנו לשיירה ארוכה, והחלו בתנועה אטית. למרות אורות פגזי-התאורה ברקיע, לא ראיתי לאן נסענו; אך המטרה היתה ידועה: תפקידנו היה להתקדם אל הדרג המסתער, כדי לספק את צרכיו.

פנסי הרכבים היו כבויים; רק אורות אדומים (הנקראים "אורות שיירה") סימנו לנהג, כיצד לעקוב בהצלחה אחר הנוהג לפניו. כעבור זמן-מה סטה הרכב המוביל מהדרך הסלולה – ובנסיעה אטית ירד אל השוליים הרכים שבצד האספלט, ועצר. השיירה, שנעה בעקבותיו, חנתה במקביל לכביש.

רוח חמה שנשבה, נשאה לעברנו ריח מתקתק, אשר טרם עמדנו על טיבו. במקומות מסויימים היה הריח כבד מנשוא.

לא ידעתי, היכן אנו נמצאים. מבעד החושך בלטו צללים של טנקים, שניצבו בסמוך למקום החניה, אך הם נבלעו בתוך הערפל הכבד שכיסה את המדבר. לאורו של פנס, שירכתי דרכי לעשות את צרכי. התברר לי עד מהרה כי הגעתי לתעלת המים המתוקים, שהיתה מצויה בסמוך לכביש. נעלמו הספקות בדבר מקום הימצאנו. חנינו על ציר 'לכסיקון', במבואות 'החוה הסינית'.

חוט, שהיה מתוח על האדמה, לכד את רגלי. כרעתי כדי להתירו, ונוכחתי כי החוט מתוח באלכסון. קצהו האחד פנה לכיוון התעלה, ואילו המשכו היה בכיוון הכביש. נטלתי את החוט הדק בידי, והלכתי אל אשר יובילני. החוט עשה את דרכו אל עבר הכביש, מרחק של כחמישים מטר, ונפסק לפתע בסמוך לגבול האספלט. כיוונתי את אור הפנס אל הנתב, בהמשך לכיוון שבו הלכתי במסלול שסימן לי החוט.

כאילו אגרוף-אדירים חבט בבטני. ידי רעדה. אור הפנס ריצד על שרידי זחל"מ צה"לי. הפגיעה, שנראתה היטב בירכתי, לא הותירה הרבה מכלי-הרכב המשורייני. רק בתא-הנהג ניתן היה לראות שרידי צלם אנוש. מסביב לשלדת-הברזל היו פזורים חלקי גוף חרוכים, אשר היוו עדות נאמנה ליעילותם המופלאה של משחקי המלחמה.

הריח המתקתק, אשר מילא את האוויר, החל נושא אופי מוחשי ביותר. רבים מיושבי השיירה חשו בחילה מעוצמת הריח, אך – למזלם – טרם הבינו את מקורו.

הזדרזתי לחזור אל השיירה. ממכשיר-הקשר עלה קולו של קצין-טנקים; הוא חיפש את הדרגים המינהליים, לצורך תידלוק. מ"פ המפקדה הסביר את מיקומו לאורך ציר 'לכסיקון': חנינו מערבית לרק"מים של הגדוד; דהיינו, בין הלוחמים לבין התעלה. הקצין, שנע מערבה על-פי ההנחיות, נשמע שנית ברשת-הקשר. הוא היה מופתע למדי כאשר ראה סביבו חיילי אויב. הוא הסיט את הטנק דרומה, והרחיב את האיגוף.

כשהגיע לבסוף, הוא נראה מזועזע מעט. הוא נעמד מול מ"פ המפקדה, ושאל בנימה ביקורתית: "אתם יודעים איפה אתם נמצאים?" התשובה היתה חיובית: "יודעים."

ברור היה למ"פ המפקדה, כי השיירה התמקמה על הציר קרוב ל'אמיר'; זה היה כינויה של 'החוה הסינית'. ידענו שאנחנו "קרוב ל'חוה" – אך לא ידענו, עד כמה קרובים היינו אל מיקומו של האויב.

הסתבר, כי 'החוה הסינית', שהפרידה בין טנקי הגדוד ובין הדרגים, טרם טוהרה כליל מהח"ר המצרי, שהוסיף להסתובב והיווה איום ממשי על חיי חיילינו.

הפגזה כבדה החלה בסמוך לחצות, והבהקי ההתפוצצויות האירו את החשיכה. רבים מאלה, שכבר נמו את שנתם, נשארו אדישים לנעשה סביבם ולגורלם; הם המשיכו לישון. אלה, שהיו ערים או שניעורו מרעש ההפגזה, תפסו מחסה בין התלוליות הסמוכות.

קולות הנפץ התרחקו לאטם והפכו עמומים. החיילים, שתפסו מחסה, שבו כל אחד למקומו – כל אחד לעצמו. היו שנבלעו בתוך שמיכותיהם ונמלטו אל השינה הגואלת. היו שסגרו עליהם את השמיכה, כמתגוננים מפני העולם החיצון; ספק קינן בלבי, ועדיין מקנן, האם מצאו את המקלט המיוחל.

בוקר חדש החל בתוך ערפל סמיך. קהה-חושים, הסרתי מעל עצמי את שמיכותי הלחות; התרחקתי, והתחלתי לפסוע לאורך הכביש. השטח מסביבי היה מישורי. דיונה שטוחה התנשאה לה מעט מצדי פס-האספלט. עצי-דקל ירוקים צמחו בשטח, כמו מתעלמים מסביבתם המדברית.

לאורך הכביש ובשטח, היו שרידי קרבות הימים האחרונים. היה זה בית-קברות, אשר אור השמש טרם חשף לעין אדם. חשתי כאילו אני נכנס לתוך תמונה הלוקחה מתוך מציאות דמיונית. מציאות ודימיון, או שמא היה זה דימיון בלבד. המוח לא קלט את מה שהעיניים ראו.

חזרתי אל הזחל"מ, כדי לקחת את המצלמה, ושוב עשיתי את הדרך מוכת-השכול. עמדתי שם, וצילמתי את מה שראו עיני – כדי שתהיה לי עדות, כי לא היה זה רק חלום-בלהות.

טנק אחר טנק, הם עמדו שמוטים בצידי הדרך. שרידים של פטונים (A-3, A-6) וצנטוריונים העידו, כי יחידות רבות לחמו במקום זה – אשר מפות הקוד קראו לו צומת 'טרטור-לכסיקון'. שרשרות קרועות, צריחים הפוכים, שלדות מפויחות ועשרות גופות מרוטשות וחרוכות, שהיו פזורות בשטח, סיפרו את אשר התרחש.

אש האויב קידמה את המסתערים צפונה. הטנקים, שנפגעו, חסמו את הדרך; הבאים אחריהם ירדו מכביש-האספלט, כדי לפלס נתיב חדש להסתערות על האויב אשר שלט על הצומת. מוקשים, שהיו פזורים לצדי הציר, קרעו את חוליות השרשרות – והשביתו את מרוצת הרק"מים, שהפכו להיות מטרות נייחות לירי של כלי הנ"ט הרבים.

אף-על-פי שהמפקדים ראו את הנעשה לפנייהם, הם לא נעצרו. הקרב על הצומת היה המפתח לאבטחת ראש-הגשר של כוחותינו אל עברה השני של התעלה. הצורך בכיבוש המקום היה, ממש, קיומי. ביטחונם של כל הכוחות, שכבר צלחו, היה מוטל על כתפיהם של המסתערים.

המפקדים חדורי-האמונה הובילו את הכוחות ותקפו בשצף-קצף. הם הסתערו קדימה בלי להתחשב באבידות. ממש בגופם, ניסו להדוף את שריון האויב ולהרחיק אותו מהצומת.

ממערב לכביש ניצב טנק ישראלי, אשר פניו צפונה. בסערת הקרב התנגש בטנק מצרי, אשר לוע תותחו איים עדיין על הנתיב; שניהם היו שרופים, דבוקים זה לזה. גם מרכז הצומת היה חסום בשלדות רק"מים מפויחות. שרידי המתכת קפאו על מקומם ולא זזו – אך העווית האחרונה של גושי הפלדה, על אם-הדרך, צעקה את סיפור ליל הצליחה.

כשחזרתי אל השיירה ומצלמתי בידי, נתקלתי במבטם זעום-הסבר של אנשי הצוות שהצטרפו אתמול לגדוד. "איך אתה יכול לצלם?" – זרק לעברי בחור שחור-שיער, בהצביעו בידו אל עבר כביש-הדמים. ניטעה בי התחושה, שחיללתי דבר-מה קדוש. איש צוות נוסף ניסה לשכנע אותי כי שגיתי: "כיצד אתה מעז לצלם את המקום שבו הושמדה ונקברה הפלוגה שלנו?"

לא היתה לי תשובה, מלבד "צריך לזכור, וצילום הוא אמצעי שעוזר לכך". לא ידעתי אם שכנעת אותם.

אף כי לא הארכנו בשיחה, הרי שדברי נטעו בהם גרעין של ספק. הם הסתודדו דקות אחדות בינם לבין עצמם. לא עבר זמן רב, ואחד מאנשי הצוות שלף מסרטת-קולנוע קטנה והחל מנציח את זירת הקרב. שחור-השיער, שאחרי-כן נודע לי כי שמו יניב, הלך עם חבריו למסע הצילום. התבוננתי בהם, עד שנעלמו בתוך הערפל שרבץ על הכביש.

חזרתי אל הזחל"מ, כדי להחליף את סרט-הצילום. בניגוד למאות פעמים אחרות בהן גילגלתי חזרה את הסרט אל תוך קופסתו, הפעם טעייתי – ופתחתי תחילה את המצלמה. כשעמדתי על טעותי, שמשעותה שריפת התמונות שנחשפו לאור, יכולתי לסגור את המצלמה שנית ואז לגלגל אחורה את הסרט ובכך להציל

את שארית התמונות. היתה זו החלטה של הרף-עין; הלב, הוא שחשב ופעל: ידי הושטה באופן מכני לחלוטין אל הסרט, ומשכתי אותו החוצה. הסרט הכסוף הפך, בתוך שניות, לחום. הצילומים נשארו צרובים בזכרוני בלבד.

בטור ארוך עמדו הטנקים, שפרסו זחלים בגלל התפוצצות המוקשים שהוטמנו בצידי הדרך. חיפשתי את מ"פ המפקדה, כדי להעלות בפניו את חששותי לגבי מיקום השיירה. היה חשש סביר למדי: גם אנו חנינו בתוך אותו שדה-מוקשים, ורק בדרך נס בלבד לא הופעל שום מוקש.

עד מהרה עלו הכל בחזרה על הכביש, ופנינו דרומה לעבר ציר 'עכביש'. ריח המוות היה אותה שעה כבד מנשוא; כשהתפזרו הערפילים, עוד התחזקה עוצמתו. מעטים בלבד נגעו במנות-הקרב.

יחיאל, אחיו הבוגר של המח"ט, לא צריך היה להיות בשדה-הקרב. הוא היה מבוגר מכולנו; במונחי הדור, אולי "זקן" – אף כי היה רק בשנות הארבעים שלו. בתו היתה ענת, שפגשתי בימ"ח בזמן הגיוס למלחמה. בבוקר יום א', לאחר ששיירת הדרגים המינהליים עצרה והתמקמו בצידי הרכבים, הגיע יחיאל אל נקודת-הריכוז; הוא עצר את הרכב שבו נהג, והזדרז אלי. עיניו הכחולות היו אדומות ואותות העייפות ניכרו בהן. מאז פרוץ המלחמה, בכל עת שראיתי, הוא היה בתנועה: לסדר משהו, ליישר הידורים או להוביל תגבורת ואספקה ותחמושת לייעדם.

הפעם הוא בא בחופזה, כדי לאסוף איש צוות. שעות אחדות קודם-לכן, במוצאי השבת, חיילי קומנדו מצרי – אשר פשטו לאורך תעלת המים המתוקים – פתחו באש רוביהם על אחד מגדודי החטיבה, ופצעו טען-קשר.

הגדוד נערך להתקפה נוספת; לכן בא יחיאל בדחיפות, לחפש מחליף. כלומר, יש למצוא עוד לוחם אשר יאפשר את כשירותו של צוות מבצעי נוסף והכרחי.

פניתי אל קבוצת אנשי צוות – שהצטרפו לגדוד רק אתמול – ושאלתי, מי מהם תיפקד כטען-קשר. המבטים הושפלו, וכולם עשו עצמם כלא-שומעים. האחד נעץ שיניו בפרוסת-לחם; שני נעץ מבט בוהה-קמעא בספר שמוט שהחזיק בידו. מתוך הרשימות קראתי בשמות החיילים, בזה אחר זה, ופניתי ישירות אל כל אחד מהם. רובם טענו כי הם נהגי טנקים בלבד, ורק שניים אמרו כי הם מט"קים. כולם הסבירו מדוע אינם יכולים לחזור לפעילות מבצעית.

רק אחד קם ממקומו בלא אומר. היה זה זיו. בהילוך שמוט מעט הוא נפרד מחבריו, נטל את חגורו ותרמיל-צד קטן והלך לאטו אל עבר יחיאל.

בבוקר שלמחרת חזרתי שנית אל אנשי הצוות, אשר היו עימנו. הפעם הפקודה היתה לצנות אותם לטנקים, אשר הוכשרו בסדנא ושוב היו כשירים למלחמה.

המלה 'סדנא' מעוררת בדרך-כלל אסוציאציות של סככות נרחבות המוארות באור לבן, ועל ריצפת-הבטון שלהן עומדים כלי-הרכב הזוכים בטיפול. בציר 'עכביש' לא היו סככות; פנסים שהותקנו על-גבי הזחל"מים, או אף פנסי-יד, הם אשר סיפקו את התאורה בלילה.

אולם העבודה נעשתה. חיוכו של רס"ל שלומוביץ היה רחב. הוא ליטף את כנף הברזל של הרק"מ באהבה: "עבדנו עליה כל הלילה, היא מוכנה עכשיו לצאת." ידו השרירית, השחורה משמן ומגריז, החליקה שוב על משטח המתכת של הטנק, אגב דיבור "עליה".

כל רק"מ מושבת, שהגיע אל הסדנא, הותקף בהסתערות החימושניקים. ידיהם, האמונות על המלאכה, חדרו אל קרביו של כל טנק. המנועים נשלפו, באמצעים מקומיים, במהירות החורגת מכל סטנדרט מקובל;

חלקים הוחלפו במיומנות; ביד עדינה ודואגת, שוב חוברו חוטי-חשמל שנותקו. רוח-חיים חדשה הושבה במתכת.

בבוקר יום שני – לאחר ליל-שימורים, שבו לא חדלה העבודה אף לרגע אחד – הודיע קצין-החימוש החטיבתי כי הוא זקוק לצוותים.

כל אנשי הצוות נסעו אל הסדנא, שם היה עלי לשבצם על הטנקים המוכנים לתנועה. בשטח הסדנא הסתבר לי, כי יש חיילים המסרבים – לראשונה, בגלוי ובמפורש – לחזור אל הרק"מים.

חוסר-התלהבות להשתתף בקרבות, רצון לצימצום הסיכון העצמי – ובכן, בגבול ההגיוני והמקובל היתה אפשרות לתפוש את התופעה ולהסתדר עימה. אולם העובדות שינו את מה שנתפש כ"מקובל": כאן, במרחק קילומטרים ספורים מקו החזית, עמדו שלושה טנקים – לאחר שטופלו בבהילות, והושבו במיומנות למצב של כשירות; אך האנשים, שניצבו ליד מכלולי הפלדה-והנשק – סירבו לעלות עליהם ולאיישם. שלושה טנקים הם מחלקה. כלומר, זוהי ההגדרה בעת שגרה; במציאות הקיימת, זה היה כוח.

התפתח ויכוח; נמנעתי מלתת פקודות, כדי לא להיתקל בסירוב. לא רציתי שמישהו יביע את פחדיו, ויאמר: "אני לא רוצה ליהרג, למה אתה שולח אותי?" חששתי, כי לא אדע מה להשיב לו. היתה לי תחושה קשה: אני מצוות אנשים ושולח אותם לקו החזית הראשית, אל תוך האש, בלי לדעת אם אראה אותם שנית – ואולי, בכך שביצעתי ציוות כזה ולא אחר, אימצא כמי שחרץ את גורלם. ברור היה לי כי זה היה תפקידי; ברור היה לי כי טנק מוכן לקרב, העומד ללא אנשי צוות, זה בזבוז משווע. אך מאידך הרגשתי עול כבד הרובץ עלי; אני – חייל כמותם ובן-גילם – קובע, כי האחד יעלה על רק"מ וייצא אל הקרב, בעוד שחברו יישאר מאחור. לא היה בקונפליקט זה שום היגיון; רק רגשות, רגשות מעורבים.

לא נתתי פקודות, אלא שוחחתי עימם; שיכנעתי שלושה אנשי צוות – שאיבדו חבר בזמן הקרבות – לקחת עימם איש צוות נוסף, ולהפוך לצוות מלא שיאייש טנק. שיכנעתי אנשים אחרים בחשיבות המשימה. עודדתי, התבדחתי – וכשהושלמה המשימה, ושלושה צוותים הכשירו את הטנקים לקראת הצטרפות אל אחד הגדודים, התיישבתי מותש לחלוטין בצילה של מפלצת-פלדה מושבתת.

בשעות הצהריים, כאשר חזרתי אל הדרגים, "התבשרתי" כי יש נפגעים נוספים: ערן, מ"פ ו', נפצע שנית; שני אנשי צוות נהרגו; איש צוות נפצע קשה.

התפלאתי מאוד; באותו בוקר לא התנהל שום קרב, הטנקים של הגדוד לא השתתפו בשום פעילות מבצעית. "דיוח בקשר כי נפגעו באש מטוסים", סיפר חייל – ולאחר אתנחתא קצרצרה, הוסיף: "כנראה, אש מטוסנו".

"האם אתה יודע, מי ההרוגים?" – שאל אותי גלעד, קצין-הדת החטיבתי. עניתי בשלילה. גלעד, שעסק במלאכת-הקודש של איסוף חללים וזיהוים שאל אותי: "רוצה לגשת לזהות?" חשתי לאות איומה באיברי, וחוסר-רצון להתמודד שוב עם מראה המוות; השיבותי בשלילה.

גלעד ניגש והסיר את השמיכה מעל אחד מהשניים וקרא את שמו מעל הדיסקית, שהשתלשלה מבעד לבגדים. היה זה דרור גונן, שהצטרף אל הגדוד רק לפני ימים ספורים, כאשר התנדב לרדת מאוטובוס הריכוז החטיבתי. את החלל השני, שהיה הפוך על פניו – גלעד לא זיהה.

מייד לאחר שפוננו החללים, הבנתי כי שגיתי בכך שלא ביצעתי זיהוי של הגופה השנייה. הסתבר כי אף אחד לא ידע מי הוא ההרוג ומי הפצוע. גם אליעזר זכאי ז"ל וגם רווח צבי (ייבדל לחיים ארוכים), ענו לתיאור פיזי דומה; שניהם היו נמוכי-קומה, רזים, שחומי-עור. הם השתייכו לפלוגה ח' – ואנשי פלוגתם החדשה, פלוגה ו', לא הכירו אותם בשמותיהם.

מיהרתי לנסוע אל בית-חולים-שדה שהיה ב'לקקן'. איש הצוות הפצוע כבר לא היה שם. שאלתי על הפצוע קשה אשר טופל במקום; נאמר לי כי אכן היה מקרה כזה לפני זמן קצר, אך לא נערך כל תיעוד או רישום. אחד החובשים, שהשתתף בניתוח, סיפר: "הוא היה פצוע קשה מאוד. קטעו לו רגל וגם ידו בסכנה." – "אבל מה היה שמו?", שאלתי. את זאת, איש לא היה מסוגל לומר לי. "קלטנו אותו, ניתחנו ועשינו כמיטב יכולתנו ... שמו?! לא, אין לי כל מושג." התחלתי לתהות על יתרונותיה של אותה אנונימיות מאושרת.

בית-חולים-שדה זה – בתוך חצר המוקפת סוללת-עפר, בצומת 'לקקן' – פעל ממש בקו הראשון. למרות התקפות חיל-האוויר המצרי ולמרות ירי ארטילרי רציף, לא חדלו הרופאים והחובשים לטפל בזרם הפצועים שהגיעו אליהם. פיסות בשר שהוטלאו ביד בטוחה, עורקים שנחסמו בצורה נכונה, איזמל מנתחים, שחתך במקום ובזמן הדרוש – כך הצילו את חייהם של עשרות, מאות חיילים.

בתוך כדי הפעילות, הטיפול הרפואי נראה כמעין עיסוק מכניסטי באורגניזם פגום. כאן יש נפגע, חסרה לו יד ... דיאגנוזה ... טיפול; עוד נפגע, ללא שם וללא זהות, יש כוויות בינוניות בפנים ובחזה ... דיאגנוזה ... טיפול. סגל מקצועי ומיומן נתן טיפול רפואי מידי, בו-במקום; לא היה זמן לשום פעילות נוספת – אפילו לא לחשוב ולתכנן, ובטח לא לנוח.

בשוך הקרבות בגזרה, עתיד היה בית-החולים למהר אל מקום הסמוך לאיזור הקרבות – היכן שזקוקים לשירותיו.

מטוסינו נראו חגים כל העת מצפון, באיזור 'מיסורי'; ענני-עשן כבדים היתמרו מעל הגבעות השטוחות. בקשר דיווח אחד המפקדים, "הם נמלטים כמו עכברים" – אך לאחר דקות ספורות, עם התפזר הענן השחור, נשמע קולו שנית: "הם חוזרים אל התעלות." הדבר חזר ונשנה, מידי גיחת-התקפה של מטוסינו. את מטוסי האויב, בכלל לא ראינו. השמיים – שהיו "נקיים", דהיינו ללא חשש מתקיפה אווירית – התמלאו במטוס-תובלה גדול, שיודעי-דבר אמרו כי שמו "הרקולס". לראשונה ראינוהו מחליק בין הגבעות, וגחנונו כאילו נגע-השתפשוף ברכס 'כישוף'; הוא גלש לעבר 'האגם המר', בהופעת-בכורה מרשימה, כשהוא נושא אספקה וציוד המיועדים לכוחותינו אשר בעברה השני של התעלה.

ואחריו הם באו, מטוס אחר מטוס, מעופפים להם באלגנטיות מרשימה מעל המים – ויוצרים "רכבת אווירית" בלתי-נפסקת. לאחר שפרקו את מטענם בשדה-התעופה ב'פאיד', חזרו לסיבוב נוסף של הצטיידות.

ברדיו הודיעו ללא-הרף, כי הפסקת-האש ממשמשת ובאה; ציפו כי היא תתחיל הערב, בשעה שבע. ארצות-הברית הרחוקה היתה גם היא זירת-אירועים חשובה: דיוני עצרת-הביטחון; ברית-המועצות רצתה להפסיק מיידית את הקרבות, כדי למנוע כיתור והכנעה מוחלטת של הארמייה השלישית. משהעמיקה בי התחושה שהסיפור אכן הולך ונגמר, ושלא נותרו אלא כמה שעות עד הפסקת-האש, החלטתי לממש את הוראת הרופא שבדק אותי – ולנסוע אל רפידים לקבלת טיפול באוזני, אשר נפגעו מעט בהפגזה של יום שישי האחרון והציקו.

לאחר קבלת האישור מאת מפקדי, יצאתי בשעות אחר-הצהריים המאוחרות עם מ"מ הסיור; במרוצת ימי המלחמה עד כה, הוא היה מובטל. הדרך לרפידים כמו היתה "מחוץ לתחום" למלחמה. אורה פסטורלית אפפה גם את הדרך השחורה, מוקפת החול הצהוב, שהובילה אותנו אל בית-החולים הממוקם על גבעה קטנה ברפידים. הכבישים היו ריקים מכלי-רכב, ושלדות מפויחות לא עיטרו את המדבר מסביב.

בדיקת אוזניים יסודית גילתה – לשמחתי – רק דימום קל בכל אוזן, שהעיד על קרעים קטנים בעור התוף. כאבים? – "יעברו", אמר לי הרופא, "הכל עובר עם הזמן."

גם אני עברתי, מיד ליד. רופא אחד פקד עלי קלות "הרם חולצה, הורד מכנסיים." בדק פה, מישש שם. לא הבנתי את מהות הבדיקות, עד ששמתי לב כי על כל גופי היו "סימנים כחולים", כאילו מאן-דהו חבט בי היטב. הרופא הבודק נטל את דף-האבחון שלי, והוסיף את תוצאות בדיקתו: "פגיעות הֶדף". הוא טפח על כתפי ואמר: "לא רציני." הוא צדק.

פרצופו המחייך של איזי ליווה אותי, לכל אורך מסלול הבדיקות. איזי – שהכרתי אותו מפעילות מפלגתית בסניף בר"ג – היה מחייך תמיד, בין אם מטוב-לב ובין בגלל מזימה קטנה העומדת לפני מימוש. לאחר שהסתבר, שכל איברי גופי תקינים במידה סבירה, הוא החל לדובב אותי. שוחחנו מעט, וסיפרתי לו על אנשים אחרים ומכרים משותפים ששירתו ביחידתי. איזי, כאח רחמן, ניסה לדחוס בי מזון חם וטרי – אך אני דחיתי את המגש העמוס באותם מעדנים, שמאז פרוץ המלחמה לא ראיתי, והתאוננתי על כאבי-בטן עזים. חיוכו של איזי נישאר עימי, בעוד שהוא הסתלק מהחדר לשתיים-שלוש דקות. ראיתי אותו מסתודד במסדרון עם ברנש גבה-קומה, ונכנס עימו אל החדר הסמוך.

הוא חזר כשם שהסתלק, חיוך שפוך לו מתחת לאפו ועיניו ריצדו-קפצו כתמיד. "בוא" – אמר לי – "תיכנס ... לכאן, יטפלו בבטן ... כן!"

שירכתי רגלי די באפאטיות, ונכנסתי אל חדר-המתנה. על דלת הרופא היתה רשומה הכתובת -10ב'. גיחכתי. היה זה הסימול הטקטי של ג'יפ המג"ד. קצין-צנחנים בדרגת סגן, שהסתובב בחדר-ההמתנה כשכולו רועד ומזיע, לא משך את תשומת-לבי באופן מיוחד.

הדלת נפתחה, והוזמנתי פנימה. הפעם, איזי נשאר מצדה השני של הדלת. אותו גבה-הקומה, שחברי המתיק עימו סוד לפני דקות ספורות, היה שקוע בשיחה עם שתי חיילות נאות בפינת החדר. עם היכנסי, הוא הפנה ראשו לעברי ואמר בנחת "שכב, תנוח."

הכל התנהל, בפינה זו של העולם, על מי מנוחות; מעין בועה, מנותקת אפילו מאווירתו השלווה של אולם-ההמתנה אשר היה ריק באותה השעה – אך עמוס בחומרי רפואה וכלי-ניתוח באריזות סטריליות. בתוך החדר, שאורותיו היו מעומעמים, היו מיטות אחדות; בנות ציחקו להן במשובה, לשמע דברי החידוד של הגברים. המעבר שחוויתי, מ'לכסיקון' אל אותו החדר, נראה כהוכחה ברורה לקיומם של עולמות מקבילים.

עודי שוכב על-גבי, בוהה מעט באוויר, ניגש אלי אחד המשוחחים והתיישב ליד מיטתי. הוא הציג את עצמו, ואמר "אנחנו הצוות הפסיכולוגי של בית-חולים רפידים. בוא נשוחח." לא היה לי הרבה מה לומר. החלפנו כמה משפטים סתמיים. הייתי מאוד מודע לבעיות ולמצוקותי. תיארתי בפניו בקצרה את תפקידו של השליש בגדוד שריון בזמן מלחמה. "תפקיד השליש הינו עניין טכני, הדורש רק לרשום ולדווח."

"אבל" – הוספתי – "זה רק חלק מהבעיה." מבט של שאלה הסתמן על פניו. מאחר שגילה עניין, הרחבתי את הדיבור: פרסתי בפניו את המשמעות של תחקור חיילים בתום הקרב, על החללים שנפלו סביבם; סיפרתי לו על כתיבת שיבוצים-קרביים מעודכנים, המצטמצמים מיום ליום; תיארתי הצמדת פרטי הזהות של חברים אל דש בגדם; ציינתי את שמירת חבילות-הדואר של החללים והנעדרים.

תוך כדי שהתעכבתי באריכות על שגרת עבודתו של שלישי ביחידה לוחמת, ראיתי שהוא החל למשוך מעט בחוטמו – כנראה מהצטננות, שניחתה עליו פתאום – ואז עלה בי צחוק של קדרות, והודעתי: "אבל תפקידי רק מתחיל עכשיו ..."

נוכח מבטו המשתאה, המשכתי: "... לבקר את משפחות החללים, לנחם את ההורים והאלמנות. גם

בכך לא תוכל, כנראה, לעזור לי."

הפסיכולוג הסיר את משקפיו, מחה את הלחלוחית מעיניו במטפחת לבנה מגוהצת, יישר מבטו מולי, הניד בראשו ויצא. כעבור דקה הוא חזר, ובידו שקית ובה גלולות אחדות. הוא חיך, ואמר: "קח מעט מזה. זה יעזור לבטן".

יצאתי אל האולם המוצף באור לבן. איזי הסתער עלי עם לבנים חדשים, ודחף אותי אל המקלחת. ראובן, נהג מהיחידה, שהיה עימי כל העת וזכה אף הוא לטיפול המלכותי, היה כמו מוכה חלום. "לא ייתכן" – אמר – "שעדיין קיימות מקלחת חמה ובחורות כה רבות".

רטובים מעט מהמקלחת, יצאנו אל פריט-המציאות הנשכח הבא. נעמדנו בתור לטלפון. התור היה מדגם מייצג של צבא המילואים. בליל שפות נשמע, צחוקים, התרגשות. גבר, אשר שמע את קול בנו או בתו, בכה בגלוי, כשהוא מתעלם מסביבתו שהלכה ונעשתה קצרת-סבלנות עקב התמשכות השיחה.

סוף-סוף הגעתי אל אותו מכשיר קסום, וחייגתי אל בית חברתי. לאחר מספר רב של צילצולים, אחותה של לאה הרימה את השפופרת; קולה הנרגש ענה לי: "לאה איננה בבית, היא יצאה." קיללתי חרישית את חוסר-המזל – ופניתי אל סוף התור, כדי להתקשר אל בית הורי. ביד רועדת חייגתי: חששתי להתקשר הביתה, פן ייבהלו ויחשבו כי נפצעתי ואני מאושפז בבית-חולים כלשהו.

הצלילים נקטעו באחת; בצד השני של הקו, השפופרת כאילו נחטפה מעל כנה. קולו של אבי נשמע, שקט כדרכו: "כן?! – ש"לום אבא", אמרתי. קולו הרוגע, האדיש-קמעא, הזדעק בתרועה לתוך חלל הבית: "יוני בטלפון." בהתרגשותו, לא ענה לי בכלל. קולה של בחורה צעירה נשמע מרחוק, קול שנשא את שמי כשירה וניגון. חברתי, שהיתה בבית הורי, קיבלה מאבי את זכות הבכורה לדבר עימי.

רבות חשבתי, אחרי-כן, על המחווה של אבי – אשר נתן ל"נערה זרה" לשוחח עם בנו, בטרם הוא או אמי עשו זאת. חברתי רק שאלה, "יוני, מה שלומך?", וקולה נחנק בדמעות. עצמתי את עיני, ולחשתי לתוך האפרכסת, "בסדר. איך את מרגישה? מה נשמע בעורך?" אך היא בכלל לא ענתה. רק השתיקה איחדה אותנו. לפני המלחמה, כאשר נפגשנו מדי יום, היה לנו תמיד על מה להשיח; שעות הרבינו במלל. ועתה, לאחר יובלות שלא השתמענו, שתקנו. כל-כך הרבה היה מה להגיד, אך כאילו סגרה צבת החזה על מיתרי הקול והחניקה כל צליל. רק האוזן היתה כרויה להאזין ולשמוע את רינת קולה של נפש אהובה ממרחקים.

החלפתי כמה מלים עם אמי, אשר תבעה במפגיע לדעת את מקומי. הרגעתי אותה, בהסבירי כי אני נמצא במקום בטוח בעורך ועל המלחמה אני שומע רק בחדשות. ספקותיה התרכזו בשאלה, "אתה בטוח?" צחקתי ועניתי: "בוודאי" – אך בכלל לא הייתי משוכנע כי היא האמינה לי. לב אם נוטה תמיד לדאגה. לאחר סדרת התנצלויות כי התור ארוך ועלי לנתק, נפרדתי מחברתי לשלום ועוד שלום אחרון – ולאטי, הנחתי את השפופרת השחורה.

"ממש חתיכת חיים", הגדיר זאת אחד מהממתינים בתור לטלפון. שני אמר, כי לאחר השיחה הראשונה עם הבית נהיה צעיר בשנה. עם שניהם הסכמתי. לרגע חשתי את הבית על-ידי. אך לרגע.

בלכתי חזרה לכיוון חדר-הטיפול, ראיתי את ויטלי. הוא ישב על מדרגת הכניסה. כתפיו היו שפופות קדימה וראשו כאילו ניסה להימלט לתוך תוכו. ויטלי היה רופא-עיניים, שאישתו למדה עם חברתי. הלימודים המשותפים הולידו ידידות. תמיד היתה בצחוקו משום רצינות. גם כאשר מזג לנו בביקורנו האחרון בביתו מעט משקה חריף, מעשה ידיו, עשה זאת באחריות יתרה. החיוך התמים, אשר תמיד היה נסוך על פניו, נעלם – ואת מקומו תפסה ארשת כהה של עייפות ותוגה.

הוא היה רופא-עיניים יחיד, אשר טיפל בזרם אדיר של פצועים. רבים מהטנקיסטים נפגעו מרסיסים, אשר חדרו ללא הבחנה לכל איבר בגוף; בפגוע הרסיסים ברקמת-העיין העדינה, נוצר איום על כושר-הראייה של הנפגעים. ויטלי לא כרע תחת העומס, הוא לא התמוטט; אך הוא היה עייף, עייף מאוד. ממה? מחוסר שעות-שינה הדרושות למנוחה, חוסר שהיה תוצאה ישירה מן הזרם האינ-סופי של פצועים, אשר נפלטו מהמסוקים

הישר אל חדר המיון והניתוח – או מהמתח הבלתי-פוסק של ניתוח אחר ניתוח, כאשר אסור לשגות אף פעם. מחיר טעות, ולו גם הקטנה ביותר, עלול להיות אובדן יכולת-הראייה של המנותח...

שיחתנו נקטעה על-ידי הרמקול, שהודיע על בואם הקרוב של פצועים נוספים. הרופאים נקראו אל עמדותיהם. חיילי צוות החובשים מיהרו איש למקומו, והאלונקאים יצאו אל משטח-הנחיתה של ההליקופטרים. היו שהעבירו ציוד רפואי לתוך המבנה, והיו שהוציאו עוד ועוד אלונקות. גם ויטלי הלך להכין את עצמו. לא בטוח כי יגיעו פצועי עיניים, אך יש להתכונן. הוא פנה אל פתח בית-החולים, ונבלע בתוך ההמון הרוחש. כולם מיהרו.

בלילה, באחד מחדרי-האשפוז של בית-החולים, חזרתי אל הנפלאות האחרות של המאה העשרים: הטלוויזיה. מעל המסך האפור, שסביבו צבאו עשרות חיילים, ניסו להסביר בפני בית ישראל את מצבנו הצבאי. כנראה היה קצר משמעותי, בין החזית לבין התקשורת. הנתונים, הידועים לנו בשטח, לא תאמו – לא בדיוק ... – לאלה שנמסרו באמצעות הדוברים הרשמיים של מדינת ישראל.

לסיום הערב המוצלח – אשר כלל גם שימוש באסלה ובה מים זורמים, כמו בבית – נכנסתי לתוך מיטה, והתפרקדתי בין הסדינים והשמיות. שגרת היומיום מורכבת מפסיפס של פעילויות פשוטות, שאין אנו שמים את לבנו אליהן בכלל. רק כאשר אנו חורגים משגרת חיינו, הופכת כל פעולה – גם הקטנה והמטופשת ביותר – לסמל של אותו מצב נורמלי, מיוחל.

למחרת הקיצותי בתוך אותו אוהל, שבו הלכתי לישון בליל-אמש. היה זה לילה אחד – לראשונה מזה כשבועיים – שלא חשתי מפשיטת קומנדו, שלא העירה אותי דחיפה כדי לבצע תנועה חפוזה מחניון הלילה, שלא הפריע לי רעם תותחים.

מתחם הכניסה לבית-החולים היה רחוק מלהיות אי של שלוה. בתוך דקות ספורות, בעת שהמתנתי לאנשי הסיור שיבואו לאסוף אותי ואת ראובן, הצטופפו בה סקרנים רבים. השמועה עשתה לה כנפיים: מגיעים פצועים מהקרוב על העיר סואץ.

המסוקים נחתו, עמוסי פצועים. האמבולנסים, שהתייצבו בפאתי מינחת-המסוקים, פינו את הפצועים אל חדר-הטיפולים. מתוך האמבולנס הראשון דילג בחור גבה-קומה, ידו האחת חבושה וראשו עטוף תחבושת רוויית-דם; הוא לא נכנס אל חדר-המיון – אלא פנה אל פתח הרכב והושיט את ידו לחברו הפצוע, שירד אף הוא בכוחות עצמו. שני חובשים נזעקו אליו עם אלונקה, אך הוא הדף אותה. הוא המשיך ללכת באטיות, ויד-ימין שלו אוחזת בחברו ליחידה. החובש, שהשכיל לקרוא את התמונה, זרק את האלונקה ותמך בו מצד שמאל. רגליו של הפצוע היו שטופות דם, המכנסיים קרועים לחלוטין; כל צעד שלו לווה בנשיכת שפתיים; אך הוא הלך בכוחות עצמו. אותו, לא נשאו לתוך בית-החולים.

הפצוע, שירד ראשון מהאמבולנס ועזר לחברו לרדת ולהיכנס אל חדר-המיון, לא נשאר שם; הוא יצא להקביל את פניהם של שאר הפצועים.

אלה ירדו, אחד-אחד – ונתמכו באלה, שפציעתם היתה יותר קלה. נעליהם היו אדומות, ולא תמיד מצבע העור, אך הם פסעו עליהן. בודדים בלבד נישאו פנימה, וגם הם – בידי חבריהם הפצועים. אחד מהפצועים, שלא יכול היה ללכת, התעקש לשבת באלונקה ולא לשכב. לפחות זה.

צנחן, שהגיע כשעה קלה קודם-לכן וכבר היה חבוש ומטופל, זינק אל חברו סרבן הטיפול. הם נפגשו בלחיצת ידיים וטפיחות על השכם, ושוחחו. כעבור דקות אחדות הפריע להם אחד החובשים; הוא פנה אל הפצוע שטרם טופל, וביקש ממנו כי יכנס אל חדר-המיון. הצנחן צחק בביטול ואמר "שיטפלו קודם-כל

בפצועים." רק לאחר הפצרות מרובות של החובש, ולאחר שכל הפצועים האחרים פונו מהאמבולנסים, ניאות הוא להיכנס. הפציעות לא פגעו בהליכתו המהירה של חייל זה, שקורץ כנראה מגזע מיוחד של לוחמים.

כשהגעתי לגדוד – הדרך בחזרה היתה כמדומה יותר קצרה – מצאתי התגודדות מסביב לטרנזיסטור, בהקשבה מאומצת לרדיו. רצינו לדעת יותר מאשר נאמר מעל גלי-האתר: מתי תיפסק האש, באופן סופי? לא היתה תשובה.

שביתת-הנשק הסופית, המיוחלת, טרם הושגה. מצרים האשימה את ישראל בהפרתה של הפסקת-האש, ביום שני. דובר ממשלת ישראל הטיח האשמות נגדיות. דיונים קדחתניים במסדרונות האו"ם מצאו הד ואוזן קשבת גם לאורך תעלת-סואץ. מועצת-הביטחון קיבלה החלטה, הקוראת לצדדים השונים לחדול מכל פעילות-איבה.

אצלנו, ההחלטה הזו זכתה לברכת-אמן כללית. ברוב מלל פירשו המסבירים והסבירו הפרשנים את התפתחויות השעה. בין מהדורת-חדשות אחת לרעותה, השתתפו הכל בשיחת היום, אשר נסבה על אותו נושא בכל מקום: האם יצליחו לסיים את המלחמה? או שמא יימשכו הקרבות?!

ציר 'לכסיקון'. שיירת דרגי החטיבה – אפופת סימני-שאלה רבים, וכבדה מתחושת מתיחות מיוחדת – היתה פרוסה שם, למן ערב היום הקודם. כולם המתינו לכניסת הפסקת-האש לתוקפה. החיילים, אשר כה ציפו לרגע זה, ירדו מכלי-הרכב; תוך כדי ההתגודדות השגרתית סביב מכשירי-הרדיו, פתחו החיילים מנות-קרב לקראת ארוחת ה"נעילה". השמחה היתה רבה, אך עצורה, מתוחה מעט.

הוותיקים, שועלי קרבות מלחמת-ההתשה, הנידו בראשם כלא-מאמינים. "השקט הזה מסוכן" – אמר איש צוות אחד לחברו, אשר הסכים עימו. שניהם, שהיו ללא טנק, נצמדו לקסדותיהם. "שיהיה יותר בטוח", הכריז האחד; חברו הינהן בהסכמה, "שיהיה", ושניהם חבשו את קסדותיהם.

חייל, שהיה בקרבתם והמתין אף הוא לשעה היעודה, ליגלג עליהם קלות: "אולי תרצו עוד קסדות?" והיה מוכן להציע להם גם את קסדתו. ארשת-פניו הצוחקת נתקלה במבטיהם הזועפים של שני הוותיקים; אחד מהם ירה לעברו צרור מהיר של מלים: "דע לך, כי למצרים יש נוהג משונה. לפחות בזמן מלחמת-ההתשה, הם קיבלו כל הפסקת-אש בשמחה כה רבה, עד שהיו יורים את כל התחמושת שנשארה להם – ודופקים לנו את הנשמה, ממש-ממש לפני שהפסקת-האש היתה נכנסת לתוקפה." חברו המשיך, בהמלצה מעשית: "מאחר שאנשים לא משתנים, רצוי שתתכונן ותחזיק את הקסדה קרוב."

המלים לא השפיעו על החייל, ולא על השאננות הכללית. לכל אורך השיירה הודלקו מדורות קטנות, לחמם את מנות-המזון שנפתחו לקראת ארוחת-הערב. החשיכה החלה יורדת; אווירה פסטורלית של שלום מתקרב.

יבבת הפגזים באה לפתע, ובהמון רב. מטח אחר מטח נורו על הכביש, בקצב מסחרר ובכמות דמיונית. "המצרים אינם משתנים", זעם איש הצוות המקורקע – אשר חש עצמו, כדרך כל השריונרים, חשוף מדי ופגיע מחוץ לשריונו. הוא וחברו מיהרו לקפוץ אל כלי-רכב, שהפנה את חרטומו דרומה.

השמיים הוארו לרגע באור נגוהות, קול התפוצצות חזק נשמע, להבה עצומה התרוממה. גל-הדף אדיר הפיל אנשים, שעמדו ביציבות על רגליהם. כלי-רכב טולטלו בחוזקה; אפילו הטנק, שעמד בסמוך למקום ההתפוצצות, חרק בקפיצו. החיילים, שמצאו מקלט מתחת לעשרות טונות המתכת, חששו לשניות אחדות כי הרק"מ יפול על צדו מעוצמת ההדף. את השמיים המאפירים שוב פילחו יבבות פגזים, שהפכו לשרשרת התפוצצויות בלתי-נפסקת. שיירת הדרגים נתפזרה לכל עבר, במנוסתה מפני האש הצפופה.

כשם שהחלה ההפגזה, ללא התראה – כך נדם לפתע קול התותחים. דממת-מוות על ציר 'לכסיקון'.
 חיילים שבו על עקבותיהם, והתקבצו סביב מקום ההתפוצצות.
 "טיל קלט", אמרו יודעי-דבר: "הוא זה שהפסיק את ארוחתם של מספר נהגים ואנשי מינהלה,
 וטנקיסט שהצטרף אליהם. עתה נותר רק בור ענק." לאור פנסים התחדשה הפעילות בשטח: החברים, שקיות-
 ניילון קטנות בידיהם, התהלכו ואספו לתוכן את קרעי הגופות, שהיו פזורים על החול הרך מסביב.
 "זוועה כזו" – סיפר אחד מחברי למחרת היום – "עוד טרם ראיתי". הוא היה קצת יותר מבוגר מאשר
 חלק ניכר מאנשינו, ולחם ברבות ממלחמות ישראל. האיש היה המום. אף כי הטיל לא פגע בקרבתו ממש, הרי
 גל האוויר החם העיף אותו מכסאו בקומנדקר שבו ישב. לא רק עוצמת הנפץ האיומה הבעיתה אותו. לאחר
 שוך האש, הלך עם כמה מתנדבים כדי לאתר נפגעים. "לא היתה גופה אחת שלמה. חלקי גופות היו פזורים
 בשטח, נטולי צורה וצלם אנוש" – המשיך לנסות ולהביע, במלים פשוטות, את המראה הנורא.
 הוא אמנם החליף את בגדיו ושטף את ידיו ופניו, לאחר שסיים את מלאכתו – אך לישון, לא הרבה
 באותו לילה. הוא חשב. הוא נזכר בשירות-הקבע בצעירותו, שנות עבודה קשה, שהמלחמה מנעה ממנו את
 פירותיהן. הוא חשב על אישתו, ולאור פנס שלח מבט גנוב בתמונת ילדיו. למחרת, כשפגשתיו, הוא טרם נרגע.
 המלחמה האחרונה טבעה בו חותם נוסף, חזק מכל מה שידע עד היום.

יום שלישי, שהחל בעצלתיים ברפידים, הפך ליום-עבודה גדוש ומלא פעילות. השעות התקצרו; עד-מהרה
 מצאתי עצמי פורש שמיכות ליד הזחל"מ, לצידו של רוני. השעה היתה מוקדמת, ורק החשיכה היא שגירשה
 אותנו אל השינה.

חשיכה? מדרום לנו, היו השמיים מוארים בפגזי-התאורה אשר נורו לשחקים; לאחר היפתח המצנחים,
 ירדו אט-אט כשהם מיטלטלים בין שמיים וארץ ומפיצים אור על סביבתם. מאז ששקעה השמש, היתה גזרת
 ארמייה-3 מחוץ להישג ידו של הלילה. פגזי-התאורה נורו בזה אחר זה. פגז אחר פגז לנו במרכז השמים.
 כמו נרות-חנוכה "ניצבו" להם בשורה גבוהה, ארוכה וקורנת. ובעוד שורה אחת דועכת ושוקעת מטה – וכבר
 שורה חדשה נורתה השמימה, לתפוס את מקומה.

הכל בגלל החשש, כי כוח מצרי ינסה לפרוץ צפונה כדי להימלט מהכיתור הצפוי.
 שכבנו באפילה, נועצים עיניים בשפע הנגוהות. רוני סיפר לי על חברתו – על הרצון שהתחזק בו,
 לשאתה לאשה. לא, המלחמה לא הרתיעה אותו. אחריות? האם זה מעשה חסר-אחריות? אולי. אך ההחלטה
 גמלה בלבו: הם יתחתנו מייד לאחר סוף הקרבות. "המלחמה הזו תסתיים" – אמר רוני, בפסקנות – "ובודאי
 שוב תהיה הפסקה של מספר שנים. לא, לא ניתן לערבים להשפיע על מהלך חיינו."

אך המלחמה טרם הסתיימה – והבחור, שהיה מפקד טנק, היה מודע לאפשרות כי הוא עדיין עלול
 להיפגע. אך כמו רבים מאיתנו, חיפש גם רוני עוגן משלו; הוא רצה בשורשים קבועים ובטוחים, שיעמדו כל
 העת מאחוריו – כאשר הוא מהלך על חבל דק, חוט של חיים, שכה קל לנתקו.

לפתע, שינה רוני את נושא השיחה. קולו החולמני-מעט נמוג, וצלילים צרודים עלו מגרונו. קשה היה
 לו לדבר. במכתב, שקיבל מחברתו, נשאל מדוע אבי הפסיק לכתוב? יסמין, אשתו של אבי, שהיתה חברתם
 הקרובה, דרשה תשובה מחברו הכי טוב של בעלה, שעיעמו יצא למלחמה. כבר מהתשעה באוקטובר, היום שבו
 נהרג בעלה, היא לא קיבלה שום תשובה למכתביה – אבל היא לא חדלה מלשלוח חבילות ומכתבים וגלויות,
 מקושטים בציוריה ובהם פרצופים עליזים בשלל צבעים.

בחטאי קראתי גלויה אחת, שהגיעה באותו יום. שמו של אבי היה כתוב בה, פעמים אין-ספור; בסוף מכתבה, הוסיפה שאלה: "מדוע אינך עונה לי?" לא המשכתי לקרוא ושמתי גם גלויה זו בערימת הדואר, אותו יש להחזיר לשולח.

עתה שאל רוני, כיצד לענות לה? האם להתעלם? האם מותר לספר לה את האמת? היכן נגמרת המחויבות הצה"לית, שלא לדון בנושא נפגעים עם גורמים אזרחיים – והיכן מתחילה המחויבות האישית, החברית, לאשתו של חברו הטוב ביותר, הנושאת ברחמה את ילדם המשותף?
לבטים אלה נותרו ללא תשובה ברורה, אף-על-פי שהמשכנו לדון בהם עמוק אל תוך הלילה. גם לאחר שהכרזנו "לילה טוב", לא נרדמנו. נשארנו ערים עוד זמן רב, כאשר אנו שוכבים זה לצד זה – כל אחד לעצמו ולמחשבותיו.

גחלים לוהטות

ערפל כבד כיסה את המדבר בבוקר יום רביעי.

הרדיו, שהפך בימים אלה לציר מרכזי בחיינו, פיזר מעט את הערפל שאפף את הדרג המדיני; הקריין הודיע כי המלחמה הסתיימה: הצדדים-לסכסוך הסכימו להפסקת-אש.

אשר לדרגי השדה, אשר עשו את המלחמה – הם היו דרוכים ומוכנים לחידושה, במקרה של הפרת הפסקת-האש. האצבע היתה מונחת על ההדק, העין צופה אל תוך האובך אשר חוסם את שדה-הראייה, והאוזן היתה קשובה לרדיו. למרות אירועי השבועות האחרונים טרם התרגלנו למלחמה, אך השקט המיוחל היה בלתי-נתפש. העיניים בלשו כל העת הלאה, אל עבר שטח האויב, והכוננות היתה מרבית. הרדיו החל לתפוס מקום יותר ויותר חשוב בחיינו. החיילים לא עייפו מלשמוע את מהדורות-החדשות, אשר חזרו ובישרו את דבר הפסקת הקרבות. לא היה שום ביטחון שאכן הדבר יתגשם; נדמה היה כי הנה, עוד רגע קט, ותגעש הארץ שנית.

השמועות, בדבר כיתורה של הארמייה השלישית, הלכו והתחזקו; הלך וגבר החשש, מפני רצונה לפרוץ את דרכה אל הארמייה השנייה. אפשרות זו היתה מסוכנת מאוד לכוחותינו באופן כללי: התקדמות כוח מצרי צפונה, וחסמת ציר 'עכביש', פירושה – ניתוק הקשר היבשתי של כוחותינו, שנמצאים בתוך שטח מצרים. ברמה המקומית הבעיה היתה עוד יותר מיידית, מאחר שחטיבת השריון שלנו ישבה בדיוק ב'תפר' שבין שתי הארמיות. אין ספק, שהחישובים האסטרטגיים הגלובאליים עברו, אצלנו, ניתוח בזווית מאוד אישית.

הערפל, אשר נמוג לאטו, חשף את השטח מסביב. הטנקים שיפרו עמדות לפנים, כדי שלא להיות חשופים מדי שלא-לצורך. תהליך שיפור-העמדות התנהל לאטו כל אותו הבוקר. הקו, שבו עצרו המנועים מלכת בסופו של התהליך, היה לקו הגבול בין צבאות ישראל ומצרים במשך החודשים הבאים. בעוד הלוחמים התמקמו לאורך הקו, והחלו בהתארגנות לשהות ממושכת במקומם החדש – הוזעקתי אני אל 'טסה', כדי להיפגש עם קצין-הנעדרים. הפגישה היתה קצרה. הקראתי את שמות החיילים שנעדרו, ולא היה לנו כל מידע עליהם. שאלתי, האם קיים מידע כלשהו לגבי חיילים אלה? אולי אחד מהם אותר כפצוע, או חלילה – כחלל? קצין-הנעדרים כיחכח בגרונו, הרים עיניו מעל דף-הנייר שמסרתי לו, ולא אמר דבר. הוא צירף את הדף לתוך תיק, שהכיל דפים רבים נוספים.

למחרת קיבלתי מברק: "יש לשחרר את החייל ... אחיו נעדר." הפעם היה זה טנקיסט, השייך לצוות של מ"פ ח'. ניגשתי אל מכשיר-הקשר, דיברתי עם המ"פ, ובתוקף תפקידי ביקשתי לשלוח את החייל אלי. היתה זו הפעם השלישית שעשיתי זאת בשלושת השבועות האחרונים; אולם הפעם, למרות הרגשתי הלא-נעימה, הכרוכה במסירת ההודעה על מות אחיו, עשיתי זאת בצורה מכנית מעט – וכמעט ללא מחשבה על מה שעומד מאחורי העובדות היבשות, הרשומות על פיסת-הנייר שבידי.

בשיבוץ-הקרבי היה כתוב, כי הבחור מתפקד כתותחן; צריך היה להחליפו. ברשימת הבלתי-משובצים היה רק חייל אחד, שהוכשר למלא תפקיד זה: אסף. הוא היה חברי מילדות, והמלחמה הצליבה גם את מסגרותינו הצבאיות. אסף הגיע ליחידתי לאחר התפרקות יחידתו. ביום השבת האחרון ניתן לו היתר מיוחד לצאת לחופשה קצרה, כדי לבקר אצל אחיו שנפצע. מייד עם שובו, מיהר אלי לספר לי על אחיו שי.

צעיר זה, שהיה מ"כ חרמ"ש (חיל-רגלים משוריין), היה עדיין חייל בשירות סדיר. עם פרוץ הקרבות, נשלח לאחד ממוצבי התעלה כדי לחלץ את החיילים הנצורים. מארב מצרי, שהמתין לשיירה הקטנה, בת שני הנגמ"שים, פתח לעברם באש כבדה. שי, שתיפעל את מקלע הסיפון, ירה על חיילי האויב, שנאלצו לתפוס מחסה מחמת דיוק פגיעותיו. בעת שניסה לטעון את המקלע בשרשרת-כדורים חדשה – לאחר שאזלה התחמושת בשרשרת הקודמת – הוא נפגע בכתפו, ונפל אל בטן הנגמ"ש. הכדור חלף דרך הרקמות, ובדרך נס לא קרע כלי-דם ולא ריסק עצמות. הפצוע פונה, ואושפז בירושלים.

כאשר שמעתי את סיפורו של אסף על שי הקטן – שכבר היה גבוה ממני בראש – צחקתי בהקלה, לראשונה זה זמן רב. שקעתי לרגעים אחדים בזכרונות העבר. ראיתי בעיני רוחי את החייל האמיץ דהיום, כתינוק בן שנה בעת שהגענו לשיכון שבו גדלנו. לכל מקום שהלכנו, אסף ואני, נגרר גם שי אחרינו; כאשר השתעשענו במשחקי הילדות, צוּרְף גם הוא לחבורה – למרות גילו הרך – בזכות אחיו הגדול. לא חלפו שנים רבות, ושי הקטן היה לאחד מהחבר'ה בזכות עצמו. כשגדל, משכתי אותו לעבר מגרש "הפועל" הסמוך לביתנו. הוא הפך לשוער כדור-יד מעולה, ותלו בו תקוות רבות. בטרם פרוץ המלחמה, עסק שי בהדרכת טירונים; בגין עיסוקיו הספורטיוויים קיבל חופשות מרובות ושהה בבית לא-מעט, ובשכונתנו ראו בו ג'ובניק.

כאשר סיפר לי אסף על פציעתו של אחיו, הוא לא ידע פרטים מדויקים; שנינו חששנו, מה מסתתר מאחורי ההגדרה "פצוע קל". לכן, כאשר חזר אסף מחופשתו הקצרצרה ובישר, כי צפויים לצעיר הבנים במשפחתם עוד הרבה ימים יפים על מגרש-הספורט – נפרק מעט מן המתח שהצטבר. לימים, יגן שי על שער נבחרת ישראל בכדור-יד.

והנה הגיע הרכב שהביא את איש הצוות מן הפלוגה. מולי התייצב חייל צנום, שעניו הכהות נעוצות בקרקע כמחפשות מפלט. התקרבותי אליו, ופלטתי משפטים די סתמיים: "אני מאוד מצטער. אף-על-פי שאסור לי לומר לך – כנראה שאחיק נהרג ברמה."

הוא הרים את מבטו וניסה לחייך, ללא הצלחה: "כן, שמעתי את זה בקשר." לנוכח מבטי התמה, הוסיף: "כשדיברת עם שחר, הבנתי. מתי אני צריך לחזור?"

"זה בסדר", ענית, "כשיצטרכו, יקראו לך."

הוא לחץ את ידי, ועלה על משאית שעשתה את דרכה אל 'טסה'. באלפון, ציינתי ליד שמו: "שוחרר – בן למשפחה שכולה".

יום תמים הקדשתי לבדיקת נוכחותם של חיילי הגדוד הפזורים בין הדיונות, לשם הכנת דו"ח מעודכן של כוח-האדם. בערב, בתום איסוף הנתונים ועיבוד המידע הנדרש, נסעתי אל 'טסה' עם עמית הפק"ר.

הוא נחפז לעלות על האוטובוס הנוסע צפונה, שיביא אל אשתו ובנו הצעיר – ואני לחצתי את ידו ובירכתי לשלום. כאשר נעלם האוטובוס בעיקול הדרך, נותרתי על עומדי; שניות אחדות התבוננתי אל תוך האפילה, והזיתי על יעדו של הרכב שיצא בזה הרגע. לרגע רציתי לרדוף אחריו – "הי, חכה, גם אני רוצה לנסוע" – אך הכל נותר בגדר פנטזיה על אפשרות, שלא תתקיים בשעות הקרובות.

כאשר חזרתי למציאות ומצאתי עצמי על דיונת-החול ובידי תיק של ניירות, גררתי עצמי לכיוון חרך האור, שסימן את מקום הימצאו של משרד-השלישות. ערכנו השוואה של שמות החיילים הנוכחים פיזית בשטח; אחר-כך התחלנו בתחקיר על נושא הנפגעים – וקראתי שם אחר שם, החללים והפצועים.

אבל לראשונה, לא הסתפקנו בשמות ותאריכים. התחלנו לדבר ב"סך-הכולים": "סה"כ פצועים, סה"כ נעדרים וסה"כ חללים. השמות הבודדים הפכו למספרים, והועלו על טופסי רישום. חלל היה אחד מתוך קבוצת-אוכלוסייה מוגדרת – ואילו את הנעדר, צריך היה לחפש ברשימה ("כלי רישומת") שונה. העבודה היתה רבה, והמספרים המצטברים גדלו ללא-הרף. כל סיפור פציעתו או מותו של חייל היה לספרה נוספת במערכת הדיווח. בשעה שלוש, עם אור ראשון, סיימו.

יצאנו מהחדר המואר אל תוך הבסיס האפלולי והשומם. בהעדר מגורים מסודרים או מתקני-הלנה אחרים, פרצנו לאחד החדרים כדי להשתרע לשנת הלילה – ליל השבת.

בוקר השבת עבר עלינו בהמתנה לרכב, שיאסוף אותנו בחזרה אל הגדוד. תוך ניסיון להעביר את הזמן, שיחקתי במכשיר-הטלפון, שהיה זרוק על רצפת הצריף שבו ישנו; בהיסח-הדעת, סובבתי את הידית הקטנה שבמכשיר. קול נשי ענה לי: "איזה מספר לחייג לך?" בהפתעה קלה, ביקשתי את בית הורי.

אמי, שנטלה את השפופרת, דרשה בשלומי – ומיהרה לספר לי כי חברי, ניר, הוכרז כנעדר. בפרוץ המלחמה, הוא היה מ"פ טנקים בחטיבה סדירה בסיני. בקרבות-הבלימה הראשונים, הושמד גדודו לחלוטין.

פגשתי אחרי-כן כמה מחיילי הגדוד, אבל רק מעטים מהם היו מוכנים לספר על שעותיהם הקשות, בהיותם לבד מול הצבא המצרי המתקדם; רובם העדיפו שלא לדבר על קרבות-הבלימה שבהם נטלו חלק.

בחדר-האוכל, כעבור זמן-מה, התגלגלה שיחה על נפגעי החטיבה – חטיבתו של ניר. כאשר העליתי את שמו, השתררה דומייה. קצין מזוקן, קצין-הדת החטיבתי, אשר ישב מולי, הוא ששבר את השתיקה. הוא סיפר, כי ראה את ניר אך לפני ימים אחדים.

שאלתי פעם נוספת, האם הוא משוכנע שניר עדיין חי? הוא נסוג מעט, ואמר אך זאת: "אני חושב שאינו חלל, כי לא ראיתי את גופתו." כמובן שלא היתה זו הוכחה, ולא היה בכך דבר.

שבועות לא-מעטים עוד הוספתי לתחקר חיילים, מיחידתו של ניר, על גורלו. רק לאחר זמן רב, שעה שנסעתי עם כמה חיילים, אשר שירתו תחת פיקודו, שמעתי שהם הזכירו את שמו. התערבתי בשיחה הלוהטת, ושאלתי: האם כבר איתרו אותו? כולם השתתקו, ונעצו בי עיניים סקרניות ונבוכות. "אתה קרוב-משפחה שלו?" – שאל אחד החיילים. "לא, סתם חבר מילדות."

החייל השפיל את מבטו, וציין: "נעדר, עם עוד מספר קצינים שהיו עימו בטנק." "טנק הקצינים הלך", הוסיף חייל אחר. "טנק הקצינים?" תמהתי. בן-שיחי הסביר לי: "לאחר שהגדוד נדפק, הצטרפו מספר חיילים לגדוד אחר ויצאו להתקפה. מאחר שלא היו מספיק טנקים, עלו ארבעה קצינים על טנק אחד; לא רצו להחמיץ את המלחמה..."

רק לאחר שתם פרק ההתארגנות המבצעית בשטח, ביום שני, התפנה המג"ד לדיווחי כוח-אדם. מייד לאחר שסיימתי לעדכן את המג"ד על הכוח העומד תחת פיקודו, פניתי אל עובד, שביקש עידכון מפורט על נפגעי הגדוד מהיום הראשון של הקרבות. הדיווח היה ארוך ומפורט, מדוקדק ומייגע. לאחר שעות אחדות של העברת כל המידע – מי נפגע, איפה ומתי – נפרדנו לשלום.

עובד, כדרכו, הוסיף: "אל תסעו מהר ... בזהירות ... אתה יודע שיש לנו מספיק נפגעים לבקר!" סבר-פניו התרכך מעט כאשר הוסיף: "ד"ש בבית."

רציתי לצאת צפונה. אבל היה עלי לסיים את הטיפול בכמה בעיות. כל דקה, כל שנייה ששהינו על ציר 'לכסיקון', נחשבה לנצח. לנסוע צפונה, פירושו – להגיע הביתה. ו"בית" הוא התגלמות הביטחון, האהבה, החום; בקיצור – כל מה שאתה חסר בצבא.

מושון, הפקיד-טבח שהיה לנהג, אירגן את הרכב ('פולקסוואגן' דו-קבינה) שניתן לגדוד והכינו לנסיעה. הרכב צוייד בדלק, ונוקה במידה סבירה. מושון, שכבר ישב ליד ההגה, מוכן לתזוזה, השמיע מדי פעם קריאות עידוד וזירוז. אך את הבעיות הפתוחות שעמדו על הפרק, חייב הייתי לפתור.

"אלוהים גדול" – מילמלתי מדי פעם, בעודי מחפש טלפונית צוות שלם שיאייש רק"מ; אנשיו נעלמו בכיוון החטיבה, מאחר שלא רצו לחזור ולשרת כטנקיסטים. הם העדיפו לנצל את האנדרלמוסיה הכללית השוררת במחנה החטיבה, ו"לתפוס שלוה" למשך עוד כמה ימים. המצוד אחר הרביעייה נמשך כשעתיים, והותיר אותי עייף וכעוס.

רק לאחר שמסרתי פיזית את ארבעת אנשי הצוות לפלוגתם, חזרתי לתוכנית היום. צנחתי על ספסל המכונית, ואמרתי למושון "סע, למה אתה מחכה?" מושון חשף את שיניו בחיוך רחב, אשר נפרש על פניו העגולים. נסענו.

בטרם הרחקנו משטח מפקדת הגדוד, באו מולנו אנשי הרבנות הצבאית; חיפשנו אותם, זה ימים אחדים. מושון אותת להם, לעצור. קפצתי מהרכב וחיפשתי את מפקדם; היה זה רס"ל מזוקן, חובש כיפה, אשר ישב בכיסאו הקידמי של הקומנדקר. הסברתי לו את מיקום הרק"מ שהתפוצץ ב-16 באוקטובר, אשר כל אנשי צוותו נהרגו. גוויית מפקד הטנק, שנשארה שלמה, כוסתה בחול על-ידי חיילי המחלקה, אשר בתום הקרבות תפסו עמדה בסמוך לטנק המפוצץ. שרידי גופות של שאר אנשי הצוות היו פזורות בין קרעי הטנק ומסביבו; השוות בשטח בנסיבות אלה הפכה לנושא בעייתי לחיילים, שהיו חבריהם של החללים. מאז התמקמה המחלקה במקומה, נשאלתי ונדרשתי מידי יום לתת את התשובה והפתרון – מתי יפוננו הגופות? ממש בדרכי צפונה, יכולתי סוף-סוף לתת את הפרטים החשובים (מיקום הרק"מ, ציר-הנסיעה אליו) לאנשי החוליה, אשר באה סוף-סוף לעשות מעשה-חסד אחרון זה לנופלים.

לאורך ציר 'עכביש' היו פרושים עדיין מחנות רבים. הכביש עצמו טרם שופץ – אך מכיוון ששוליו היו פנויים מכלי-רכב חונים, זרמה בו התנועה ללא קושי.

שעטנו בדרכנו מ'טסה', בודדים על הכביש המוביל לבאר-שבע. הצבע הירוק, אשר החל לבצבץ מתוך הגבעות, אותת כי אנו מתקרבים. בתייה של בירת הנגב נגלו לעינינו. מושון האט את מהירות הנסיעה, עם התקרבונו העירה.

המזנון, הסמוך לכניסה אל בית-החולים, איפשר לנו הפסקת התאוששות מהדרך המפרכת. הצטיידנו במזון ובמשקה, ומעל הכל – באסימונים. בטרם נעצתי את שיני בעוגת-התפוחים, שגירתה את תיאבוני, חייגתי את מספר-הטלפון החשוב מכל.

קולה של חברתי התרונון, "יוני! איפה אתה?! "סיפרתי לה על מקומי והבטחתי כי אהיה בבית בעוד כמה שעות. האסימונים נפלו בזה אחר זה, אך חברתי לא רצתה להניח את שפופרת-הטלפון. בנפול האסימון האחרון, התחלנו בדברי הפרידה; ואז, התנתקה השיחה. הפעם, נפרדנו לשעות ספורות בלבד. זמן ארוך.

בית-החולים הוא מבנה ענקי; יש בו המון פרוזדורים וחדרים, ואחיות רבות ורופאים – ובעת ביקורנו, היו בו גם הרבה פצועים.

על-פי מידע מוקדם, איתרנו בקלות את חדרו של ערן מזור. ערן, אשר ידו האחת היתה חבושה, החליק מעל המיטה והזמין אותנו לשבת עימו. הוא שאל בסקרנות על חיילי פלוגתו, ודרש גם בשלומם של מפקדים אחרים מהגדוד.

נוכחתי לדעת, כי הוא מעודכן מאוד בנושא הנפגעים; תמהתי, ושאלתי ישירות כיצד הצליח בכך. ערן חיך, ובידו הבריאה הצביע על מכשיר-הטלפון. ערן עשה בו שימוש יעיל, וסרק את כל בתי-החולים; הוא שוחח עם רוב פצועי פלוגתו – ובמיוחד עם סגנו, אביתר שמגר, המאושפז ב'הדסה' שבירושלים. שני הפצועים ערכו מידי פעם "ישיבות מפקדים" טלפוניות, והחליפו מידע ורכילות: מי מאושפז? איפה? מה מצבו של כל אחד?

ביום ביקורנו, ניהל ערן ויכוח ממושך עם רופאי המחלקה ואחיותיה; המחלוקת נסבה על השאלה, האם יוכל לצאת את בית-החולים כדי לבקר את חבריו ופקודיו המאושפזים במקומות אחרים. נראה היה, שהצליח במלחמת ההתשה הפרטית שלו: הוא קיבל את הרשות שביקש.

ערן הוביל אותנו למחלקה הפלסטית; שם שכב אייל, נהגו של עופר המג"ד, אשר נחלץ מטנק כשהוא בוער. ערן ביקש כי יסיטו מעט את הווילון בחלוננו של אייל, והתבוננו פנימה. הוכיחי תדהמה. על המיטה שכבה דמות שלא יכולתי לזהות. לא כל הגוף היה חשוף – אך אותם חלקים, אשר נגלו לעיני, היו פשוט שרופים. פניו היו חרוכים לחלוטין. האף נפגע, וכל שנותר ממנו היו שני חורים אשר סימלו מבחינה קלינית את מיקומו. בדרך נס, לא נפגעו עיניו של אייל.

"יוני, השליש, בא לבקר אותך" – הודיע ערן לאיש החרוך. אייל, שמצבו הבריאותי הוגדר כקשה, היה מסוגל לדבר; אמנם היה זה דיבור אטי, עמום מעט, אך בהחלט ניתן היה להבינו. הוא שאל, מה נשמע אצל החבר'ה בגדוד ומה שלום המפקד.

הדיבור עייף אותו. אמו, שסעדה אותו והיתה ליד מיטתו, ביקשה כי ינוח – אך הוא היה נחוש לספר את נסיבות פציעתו, ולא הירפה. קרבתי אליו כדי שאיטיב לשמוע את דבריו.

הטיל פגע בתוך תא הנהג, מימין; אך הטנק לא עצר – סיפר אייל: "לא ידעתי אם לצאת מהטנק. לא ידעתי אם יש פצועים בצריח. מאחר שלא קיבלתי פקודה לקפוץ החוצה, החלטתי להמשיך ולנהוג את טנק המג"ד אל מקום פחות-חשוף כדי שיהיה אפשר לחלץ את הפצועים שחשבתי שנמצאים בצריח." הרק"מ, שדהר כמה עשרות מטרים במורד רכס 'חמדיה', נעצר אחוז להבות. "האש פרצה בתא הנהג, ואני פשוט התחלתי להישרף. רציתי לצאת; ניסיתי להרים את ידי כדי לפתוח, אך לא הצלחתי. פשוט, חיכיתי למוות."

ואז דעכה האש, שאיימה על חייו. בגדיו עדיין בערו; הוא הצליח לחלץ את עצמו מן המצב – מעין ציפייה, המתנה מלאת-השלמה למוות מהיר – וחזר להיאבק על חייו. שוב ניסה לפתוח את המכסה, הסוגר על פתח תא-הנהג. הפעם התעשת, והצליח.

בפתח כבר חיכה לו איתן שבת, התותחן, אשר נחלץ מהרק"מ מייד לאחר היפגעו. שבת, שהיה בעצמו פצוע, משך את אייל וחילצו מהטנק.

"איתן שבת צריך לקבל צל"ש" – חזר אייל שוב ושוב, מוטרד בעליל מאירועי הטנק המידרדר בלהבות: "הטנק יכול היה להתפוצץ כל רגע, ורק הוא בא והוציא אותי." באותם רגעים, כששמעתי את גירסתו לאירוע, לא היתה לי תשובה או כל התייחסות.

עופר המג"ד אמנם לא נפצע; נוכח העדרו מרשת הפיקוד במשך שעות אחדות, עלתה סברה ולפיה ספג חבטה רצינית כתוצאה מהפגיעה הישירה בטנק. ידעתי כי הוא שב ונטל את הפיקוד על היחידה, בתום התקפת-הנפל על התעוז 'טלוויזיה'; אך כאשר שוחחתי עם אייל, לא ידעתי כיצד התנהג עופר אחרי הפגיעה. לימים הסתבר לי, כי עופר הוא אשר פיקד על חילוץו של אייל מהרק"מ הבווער. לאחר החילוץ, ניסה להדביק רגלית את הכוחות שהתקדמו אל עבר האויב. הוא ציד כשעתיים, ונאסף על-ידי טנק ללא מערכת-

קשר. רק אחרי שעבר אל טנק אחר, בעל מערכת-קשר תקינה, חזר עופר והשתלב ברשת הגדודית; זה היה בשלב, שכוחותינו נסוגו חזרה אל עבר רכס 'חמדיה'.
אייל הוסיף עוד כמה משפטים, וביקש את סליחתנו. הבטחתי לו כי נבוא לבקר אצלו. בפתח בית-החולים נפרדנו מערן בלחיצת ידו הבריא.

הלילה כבר ירד; נסענו בתוך החשיכה, ורק אור אחד ריצד לפנינו – הבית. רגלו של מושון היתה כבדה על דוושת-הבנזין, ואני לא עצרתי בעדו. קסטינה, צומת אשדוד, התחנה המטאורולוגית; עברנו אותם בזה אחר זה, את המקומות שהיו בעבורנו רק סימני-דרך המציינים את המרחק מן היעד – וסוף-סוף הגענו לתל-אביב.
עוד דקות ספורות, והמכונית נעצרה בעיבורו של רחוב הנדיב. החשיכה מסביב היתה כבדה. דחפתי את שער-הברזל, ששמר על חצר בית הורי, ונכנסתי.
הדלת נפתחה; שפע של אור. לאה ניצבה בפתח וזרועותיה מושטות קדימה. חיבתיה. כה עז היה החיבוק, עד כי נעתקה נשימתה. למרות סערת רגשותיה ורצונה לאחוז בידי ולא להרפות, היא פינתה את מקומה לאחרים אשר עימם התחלקה בי – הורי.
אמי חיבקה את צווארי ונשקה לי; היא לא שכחה לציין כי איני מגולח, וכי זה מפריע לה במלאכת הנישוק. חיבוק אמיץ ונשיקה של אבא סיימו את טקס קבלת-הפנים.

מיהרתי אל הטלפון. תחילה התקשרתי אל אורה. את עובדת התאלמנותה למדתי תוך עיון שטחי ברשימת החללים של האוגדה. שמו של יוחאי בעלה קפץ מבין השמות. רשמתי לעצמי, להתקשר אליה כאשר אחזור הביתה. אמנם היכרותי עימה היתה די רופפת, אך חשתי שזה המעט שאוכל לעשות לזכרו של חברי.
יוחאי, אשר סיים קורס-מכ"ם מחזור אחד לפני, נשאר בבסיס-ההדרכה כדי להעביר את הקורס בו השתתפתי. מעולם לא החמיר; תמיד חיך, עודד ותמך. בתום הקורס, הוא הועבר מההדרכה בבית-ספר לשריון; הסיבה היתה טוב-הלב שלו – וחוסר-נכונותו לסגל לעצמו את גינוני הנוקשות, שאפיינו את צוות המפקדים. הוא המשיך את שירותו הצבאי ביחידה כלשהי בסיני. אחר-כך לא התראינו, במשך כשנה וחצי.
חידשנו את הקשר ההדוק, כאשר הועבר יוחאי אל מפקדת חטיבת המילואים שבה שירתתי כקצין. שעות ארוכות ישבנו ושוחחנו. הוא פרק מעליו מעט מהעומס הכבד שהוטל עליו. אביו עבר באותה תקופה ניתוח-לב פתוח. על יוחאי, שהיה יתום מאמו, הוטלה משימה כפולה ומכופלה: הוא סעד את אביו בחוליו – ולאחותו הצעירה היה כָּאָב וכאם, שאותם חסרה. בתקופה עמוסה וקשה זו החל לצאת עם אורה; ראיתי אותה רק כעבור חודשים, בחתונתם – אבל מייד חשתי את השפעתה ותמיכתה בו, ומתוך סיפוריו ולבטיו הצטיירה בפני דמותה; אורה הפכה להיות שותפתו-לחיים.

בזמן המלחמה עוד התראינו. החיך לא סר מפניו ובלוריתו המסולסלת התבדרה ברוח. ביד אחת אחז בתותח 20 מ"מ, שכה היטיב להפעיל, ובידו השנייה נופף לי לשלום. שלום אחרון.
לאחר המלחמה, סופר לי בשלישות החטיבה הסיפור האחרון על יוחאי. חיילים אחדים מגדודו של יוחאי, מפעילי תותח 20 מ"מ, צורפו – על זחל"מיהם – אל כוח הצנחנים, אשר פשט על 'החווה הסינית'; שם, מצאו את מותם. לימים פגשתי את קצין-רפואה של מפקדת גייסות השריון, ושוחחנו בנוסטלגיה מוזרה-מעוותת על מלחמת יום-הכיפורים – שאותה עשה כרופא ביחידת המילואים שלחמה ב'חווה הסינית'. סיפרתי כי יוחאי חברי נהרג שם. הרופא אחז בידי עד כאב. לאט הרפה, אחז את ראשו בידי, ואמר: "הוא מת לי בידיים, ובמותו הציל את חיי".

הרופא הזה בדק אותי, ומצא כי יוחאי נפצע קשה – והחליט לחלצו מן השטח, אשר אש האויב הכתה בו בחוזקה. הרופא נכנס מתחת ליוחאי גבה-הקומה, הרימו על גבו, והחל לסגת אל עבר כוחותינו. חבטה עזה הפילה את הרופא ארצה. היתה זו פגיעה ישירה וקטלנית – שקורבנה היה יוחאי, אשר סוכך בגופו על הרופא.

חייגתי. בעוד הטלפון מצלצל, לא ידעתי מה אגיד. מה יש לומר בנסיבות כאלה?

אָמה של אורה הרימה את שפופרת-הטלפון. הזדהיתי כחבר של יוחאי, וביקשתי את אורה. כשנשמע קולה, כעבור שניות ספורות, היה דיבורה קליל – אף כי מאולץ. מצאתי עצמי במבוכה. רציתי להביע את תנחומי, הבעתי את צערי במלים; אך הן היו נבובות, חסרות כל תוכן. היה זה כאילו העברתי, לנמען, טכסט שגרתי ומאוד נדוש: "אני מצטער ... כן ... אני בסדר ... כן, תודה רבה."

המשימות הקשות לא תמו. חייגתי אל ענת; חברה, יקי, איש החטיבה הסדירה של הצנחנים, נהרג בקרבות 'החווה הסינית'. הם עמדו להינשא, בקרוב, עם סיום שירותו הצבאי.

ענת נטלה את הטלפון. קולה היה עייף, צרוד מעט מדמעות. היא שאלה מה שלום חיילי הגדוד, שאותם הכירה מתקופת שירותה בחטיבה. לפתע, נשבר קולה והיא פרצה בבכי. כך סיימנו את השיחה, שהיתה קשה לשנינו.

המבוכה הלכה והתעצמה בי: אנו, שגדלנו ובידינו אבוקת הניצחון של מלחמת ששת-הימים, עוד לא תפשנו את המשמעות של החזקת נרות-זיכרון. הפצעים עדיין שתתו דם. לא ידענו, איך להתמודד עם השכול.

לאחר עוד כמה שיחות-טלפון – רק כדי למסור דרישות-שלום – נאנסתי לשבת לשולחן. אָמי, שעמדה ליד התנור, ניצחה על מלאכת ההכנה; חברתי לאה עסקה בהגשה. מנות האוכל, שהוכנו במיוחד עבורי, יכלו לספק בקלות את כל צוות השלישות. בשבועות האחרונים טעמתי זעיר פה, זעיר שם. מאז תחילת המלחמה, איבדתי כ- 8 ק"ג ממשקלי. והנה, סוף-סוף, ישבתי מול צלחות עמוסות מעדנים – אך לאחר המנה השנייה, קיבתי דיווחה: "סוף! לא יכולה יותר!!"

מייד, אפילו בלי להתקלח, יצאתי לבקר אצל הפצוע המכובד – רב"ט שי רז, הידוע גם כ"שי הקטן". הוא כבר היה בביתו, עליז וצוהל כרגיל; מייד התנצל בפני, על שלא הצליח להדוף לבדו את הארמייה השלישית. כעת היה שי עסוק בהמתנה לטלפון של מתנדבת צעירה; היא טיפלה בו, בזמן שהיה מאושפז בבית-חולים בעיר הקודש – והטיפול המסור הפך לקשרי ידידות. מה שמוכיח, כי גם בתוך סיפור רע יכולה לצמוח אפיזודה יפה.

משם – אל בית הוריו של ניר, חברי; הוא היה עדיין בחזקת נעדר. הוריו לא ידעו דבר על גורלו, מלבד שמועות אשר הגיעו ממקומות שונים. סיפרו, כי הוא נראָה לאחרונה ערב המתקפה על 'חמוטל' – בטנק שאיישו אותו קצינים נוספים, ואחד מהם יצא מתוך ענק-המתכת כדי לנהל מלחמת גבורה פרטית משלו. הוריו של ניר היו מודאגים; כל צלצול הקפיץ אותם: אולי סוף-סוף תיפתר התעלומה, אולי יקבלו ידיעה כלשהי על בנם.

אחיו הצעיר של ניר, עומר, היה בקורס קציני-שריון. אף כי אחיו הוכרז כנעדר – המשיך עומר להילחם במסגרת יחידתו, שנשלחה לקרבות חזית הצפון; שני האחים לחמו, באותה עת, באותה גְזרה. כשקיבלו את הודעת ההיעדרות, ההורים עשו כל מאמץ לשחרר את בנם השני; אך פניותיהם החוזרות ונשנות, בתחנונים ובכעס, לא הועילו. עומר הוחזר אל העורף רק לאחר תום הקרבות – כשהוא נושא עימו מחלת-עיניים חמורה, שהפכה לאיום ממשי על ראייתו.

שעה ארוכה שוחחתי עם הוריו של ניר. רצינו להאמין, כי ניר בכל זאת חי. דנו באפשרויות השונות: אולי נפל בשבי; אולי הוא פצוע, מחוסר-הכרה; אולי הוא ... לא. קשה היה להורים להסכים, קשה היה לקבל.

הם רצו לדחות את הקץ. "אולי ניר נהרג" – היתה התשובה הסבירה ביותר, אבל גם הפחות-רצויה. אך כלום היתה זו שאלה של רצון?!

הוריו של ניר ידעו, מלחמה מהי; שניהם היו בין הלוחמים על הגנת יישובי הצפון, במלחמת-השחרור. הם חינכו את ילדיהם לאהבת המולדת ולנכונות לתרום. הבן הבכור היה קצין שריון מצטיין בסיני; האח הצעיר הלך בעקבותיו – כשהוא מוותר על הצלחה מובטחת בתחום הכדור-יד, שבו עשה חיל ואשר היה בו כדי לאפשר לו שירות קל ונוח ליד הבית.

הוריו, עלי ורחל, יכלו לצפות להתממשותן המלאה של ברכות "שנה טובה" שנאמרו רק שבועות אחדים קודם-לכן. בניהם מימשו והגשימו את תפישת-העולם שהונחלה להם, והחינוך לנתינה ומצויינות נשא פרי: ניר קיבל תפקיד מ"פ, ועומר עמד לסיים בהצטיינות את קורס קציני-שריון.

לכן גדול היה הכאב שבעתיים. "למה?! למה?" – שאל עלי, פעם אחר פעם. כאשר כבר היה ברור כי ניר נעדר, מדוע לא שיחררו מייד את עומר? הרי כאשר טייס נוטש, כבר מצלצלים בפעמונים? כולם ידעו שהבחור לא חזר, ואף אחד לא ראה אותו – אז מדוע לא שיחררו מייד את אחיו? מדוע היתה רחל צריכה לפנות באופן אישי אל גורמים חשובים במשרד-הביטחון, ולבקש כי הצבא יחוס על חיי הבן השני? ולאחר שהסתבר, כי טענותיה כולן נכונות, ויצאה הוראה רשמית בדבר העברתו של הקצין הצעיר מיחידתו – מדוע לא בוצעה הפקודה, ומדוע השאירו את הבן בקו-הראשון במקום להחזירו הביתה?

שנים של אידיאולוגיה, של אמונה בצדקת הדרך, התרסקו לרסיסים. הבן השני חזר אמנם לבסוף הביתה; אך כשחזר, היה חולה-עיניים במצב כה קשה – עד כי נזקק לטיפול רפואי אינטנסיבי, כדי להציל את ראייתו. המעבר הזה, ממשפחת הלוחמים המיליטנטים אל משפחת השכול, היה מלווה גם בתחושת בגידה ועלבון.

אמו של ניר ירשה ואחותה לידה. גם היא שכלה בן במערכה זו. הן ישבו דוממות, חובקות אשה את רעותה ואת גורלן המשותף.

שבתי הביתה. סוף-סוף פשטתי מעלי את המדים המאובקים; סוף-סוף נכנסתי למקלחת שבה יש תמיד מים, ואפילו מים חמים. דקות לא-מעטות עמדתי במקלחת והנחתי לזרם המים להחליק על גופי, לשטוף את ערמות החול שהצטברו בשערי המקורזל. רק לאחר שהרגשתי כי המים הצליחו לפעפע אל תוך העור, וכי יובש המדבר החל להתרכך, יצאתי.

לישון, לא הרביתי אותו הלילה. לאה בכלל לא עצמה עין. מדי פעם הקיצותי וראיתי אותה בוכה; זה היה כאילו תפסתי אותה בקלקלתה – בכיה הפך לצחוק, היא טמנה את ראשה בחזי, ואני חשתי את דמעות הצחוק והבכי. עייפותי הכריעה אותי, וחזרתי לישון; אולם בין תנומה לתנומה, חשתי את לטיפות ידה שהחליקו על ראשי וצווארי.

השחר האיר מוקדם משציפיתי לו. למרות רצוני העז להמשיך לישון, הקדמנו לצאת אל בית-החולים 'הדסה' שבירושלים. באחד המסדרונות, ראיתי את אביתר שמגר ואת מתי קציר – שני הקצינים שנפגעו ברגליהם, ב-16 באוקטובר; הם חלפו על פנינו במהירות, ישובים בכיסאות-גלגלים. "תמתינו לנו בחדר, אנו יוצאים לטיול הבוקר", קרא אביתר.

חיכינו בחדר הסמוך לחדרם; חדרו של קצין, אשר פיקד על הגדוד בעת אימוני ההקמה. סא"ל דורון, שהיה בפרוץ המלחמה מפקד גדוד סדיר בסיני, נפצע בשתי רגליו. "כואב", רטן, "אבל מזל שלא חותכים." שכנו לחדר, רובם, היו קטועי גפיים. בחור אחד, ששכב לימינו של דורון, דיקדק בנימוסים – והושיט לי את

ידו הבריאה, לשלום. כאשר הצגתי את חברתי, הוא הושיט לה דרך לצון את ידו הגדומה. לאה נרתעה לרגע, אך התגברה על מבוכתה והושיטה את ידה.

צחוק קל עלה על פניו של הפצוע, כאשר השיקו ידיים. צחוק, שעל פשרו תהיתי עוד זמן רב: האם רצה לבחון את תגובתה לנוכח מומו הטרי – ולהבין מכך, כיצד מקבלת הסביבה את הגדם וכיצד חשים האחרים כלפיו?

לאחר דקות ספורות, חזרו מתעמלי הבוקר המיוגעים-מעט לחדרם. כשנכנסתי לבקר אצלו, הטיח בי אביתר: "מה עם הסרן שלי?" הבחור נפצע קשה ורגלו הקטועה טרם החלימה מהפגיעה, הוא בתחילת סידרת טיפולים – אך דאגתו היחידה היתה לדרגתו הצבאית. אולם הוא לא צחק. "קדימה", דירבן אותי, "תראה זאת כמשימה אישית; בפעם הבאה שתבוא, אל תשכח את הדרגות." באומרו זאת סגר את הנושא.

הלכנו אל מחלקת-העור – לראות את איתמר מהרשק, שנפצע ב-19 בחודש; כל גופו היה מנוקב מרסיסים. פגשנו אותו מהלך עקב-בצד-אגודל במסדרון המחלקה. הוא לא לחץ את ידנו, כי עור ידו היה מונח על הבשר כאילו היה כפפה. העור היה משוח בתרופות, אשר עזרו לשיקום רקמת-הבשר שמתחתיו.

גופו, החשוף למחצה, היה זרוע רסיסי-מתכת כהים; הרסיסים, בחלקם, בלטו מעל העור – סימן כי היו בתהליך דחייה מהגוף. לכן העדיפו הרופאים, בשלב זה, להימנע משליפת הרסיסים מהעור באמצעות ניתוחים; הוחלט, לתת לגוף לפעול באופן טבעי. כאשר ניגב איתמר את גופו בספוג, ברחצות תכופות באמבטיה, היה מוציא מגופו מעט מעודפי המתכת. פעמים, בשעת טיפול, הוציאו רסיסים בעזרת מצבט.

"יהיה צורך בעוד כמה ניתוחים, להוצאת הרסיסים הפנימיים; וגם ניתוחים פלסטיים. אבל", חיך איתמר, "גם לאחר כל הטיפולים והניתוחים, אצטרך להיזהר ממגנט". לאחר הפסקה קלה, הוסיף: "רסיס אחד שנכנס לי לעין, גרם לשטף-דם; וכנראה שאיבדתי בה את הראייה..." שתקתי. נזכרתי רק בהבטחתי, שניתנה בשעת חילוץ לעבר נקודת-הפינוי; התקווה שלא התגשמה. תהיתי רק אם זכר את שיחתנו בעת ששכב על האלונקה, שאותה אחזתי כדי שלא תיפול מהרכב.

אחרי ביקור אצל הפצועים המאושפזים בבית-החולים 'אסף הרופא', מיהרנו לתל-השומר. בבית-החולים 'שיבא' פנינו אל המשרד הצבאי, ושאלתי על הפצועים השייכים לגדוד. במיוחד שאלתי, שוב ושוב: "היכן שוכב אליהו כרמי?" הופנינו אל אחד הביתנים.

"אליהו כרמי?" – הגיבה אחות נאה, כבת ארבעים, הגביהה את מבטה ואמרה: "צר לי, הוא שכב פה מספר ימים והועבר לביתן אחר. אם תרצו, אבדוק היכן הוא מאושפז." בעת שהוליכה אותנו לביתן המיועד, שאלה: "היכן לחמתם?" לכששמעה כי היינו בחזית הדרום, קפצה שפתיה מעט. בביתן הבא, אשר הצוות בו דיווח לנו כי אליהו הועבר למקום אחר, נפרדה מאיתנו בהתנצלות: "מצטערת שאיני יכולה לעזור" – והסבירה: "רק אתמול חזרתי לעבודה." ואז הישירה את מבטה אל השביל ואמרה: "ישבתי שבעה על בני, שלחם ונפל בחזית הדרום." במהרה לחזור למשמרתה, פנתה בקומה זקופה אל עבר הביתן שלה – והותירה אותנו עם אמירה נוספת: "אני לא יכולה לשבת בבית, עכשיו אין זמן להתבטל סתם."

המשכנו בחיפושנו אחר אליהו כרמי. באחד הביתנים נאמר לנו, כי ידוע שבית-החולים לא הצליח לטפל באליהו – והוא הועבר לאישפוז בבסיס צבאי ליד העיר נתניה. נסענו לעיר היהלומים, וגם שם לא מצאנו את הפצוע האובד.

בדרכנו חזרה פנינו לבית-החולים 'בילינסון', שם אושפזו כמה קצינים וחיילים. שוער, שעמד בכניסה, חסם את דרכנו. הסברתי לו, כי אנו באים לבקר פצועים – אך הוא בשלו, מנע מאיתנו את הכניסה ורטן: "כולם

בחופש". לא הועילה מחאתנו הנדהמת: השומר לא התרגש מנסיונות השכנוע, ולא איפשר את המעבר; "כולם בחופש", שנה את הודעתו המוזרה.

נאלצנו לבצע פעולת-איגוף קלה; נכנסנו לבניין מצדו השני, שהיה בשלבי בנייה אחרונים – והסתננו למחלקה שבה שכבו חמי כהנוב ועוד אחדים מחיילינו. עברנו על-פני החדרים השוממים, ולא מצאנו אף אחד מפצועי הגדוד. "מדוע המחלקה ריקה?" – פנינו בשאלה אל אחות צעירה, שקידמה את פנינו; היא פתרה בעבורנו את כתב-החידה, שמבחינתה היה לא יותר מאשר שאלה בלתי-צפויה: "כולם בחופשה עד מחר", אמרה במשיכת-כתפיים.

חזרתי למכונית ברגשות מעורבים. מחד-גיסא, התאכזבתי: רציתי לבקר את החברה, למסור להם ד"ש מחבריהם שבדרום הרחוק. מאידך-גיסא, מאוד שמחתי כי מצבם של פצועים אלה היה טוב במידה כזו שניתנה להם הרשות לצאת לחופשה בביתם. הלוואי כך על כל פצועי הגדוד – מילמלתי; ולאחר מחשבה נוספת, הוספתי: ובעצם, על כל הפצועים בכלל.

ב'איכילוב', היינו יותר יעילים: מצאנו את רווח – הפצוע השני שנותר בחיים מהטנק של ערן. ב'לקקן', הצוות הרפואי הגדיר את פציעתו כקשה ביותר. בתוך ההמולה מסביב – כמה וכמה חברים הקיפו את מיטתו – הוא שכב וחיוך רפה על שפתיו. בקושי רב דיבר. "כן, הרגל ירדה; אך הידיים יהיו בסדר. גם הרגל השנייה". הרסיסים קרעו את גופו – אך הנשמה נתמכה מכל עבר: ידו הלא-חבושה הייתה תפוסה בידי נערה; מישהו טרח ללחוש לי, כי הם מתעתדים, לאחר החלמתו, להינשא כמתוכנן.

השעה היתה שמונה, כאשר דרכתי שוב על מפתן בית הורי. לא יצאה שעה קלה, וטמנתי את ראשי בכרית. הייתי מותש ורציתי לישון – אך למרות עייפותי הרבה, מראות היום לא הניחו לי. בשורות ארוכות של מיטות, הפזורות בחדרים מלאים ולאורך הקירות בפרוזדורים, שכבו המאושפזים, פצועי המלחמה. תחבושות, קביים, ריח חיטוי עז, והרבה שוקולד שהיה על כל שולחן – כל אלה צפו מול עיני, וכמו מילאו את חדרי.

הבוקר, כדרכו, הקדים. לצפירתו של מושון היתה רק משמעות אחת: חיבוק ונשיקה אחרונה. בשק"ם של אל-עריש, הזכור לטוב, פגשנו כמה חיילים מהגדוד. בקול תרועה בישרו כי מותר לצאת "לפי אחוזים". מושג חדש זה, שעתידיים היינו ללמוד להכירו, היתה לו משמעות רבה בעבורנו: שיעור מסוים מכלל החיילים – ובדגש על אנשי הצוות – יכול לצאת לחופשה; ומייד עם שובם של החופשים, יצא הסבב הבא.

בחניון השק"ם חלף עופר המג"ד, בכלי-רכב של הגדוד. כה מיהר לביתו, עד כי פסח על הקנטינה. "נשתה כבר בבית", אמר – ומיהר אל אשתו ושני בניו הקטנים.

אנו לא מיהרנו. עשינו את הדרך במהירות המותרת על-פי החוק. מתוך המכוניות, אשר חלפו צפונה, ביצבצו פניהם הצוהלים של היוצאים הביתה. אלה, אשר שירכו דרכם חזרה, היו פחות עליזים. עם דמדומים, עלינו על ציר 'לכסיקון', וכעבור זמן לא-ארוך עצרנו מול אוהל שלישות החטיבה. האוהל היה ריק. אנשיו היו במקום סביר: בקהל הצופים של הופעה, שהתקיימה באותה שעה. יוצאי להקת פיקוד-מרכז שרו וזימרו, להנאתם של עשרות גברים לבושי מדים – אשר האזינו לשירה, כשעיניהם מלטפות בלי בושא את בנות הלהקה. בין הזמרות, היתה דמות מוכרת לי: אריאלה.

מאחורי משטח החול, ששימש כבמה, ניצב האוטובוס אשר הסיע את חברי הלהקה. האוטובוס, שהיה מעוטר בצירי נשים כבודות-עכוז, שימש כשלעצמו מקור השראה וצחוק בין החיילים.

שם חיכיתי לאריאלה. כאשר סיימה את השתתפותה באחד הקטעים, הצגתי את עצמי בפניה. הזכרתי לה פגישה בימים עברו, בביתו של ידיד משותף; ואחר-כך אמרתי-שאלתי: "את יודעת על ניתאי?" בעינינה ניקו דמעות. רטט עבר בגופה. "אני יודעת" – אמרה; "איך זה קרה?" – שאלה, וכל גופה נמתח. סיפרתי. סיפרתי לה גם כי בארוני שבמשרד אני מחזיק גלויה, שלא הגיעה לנמען, ועליה חתמה "באהבה, אריאלה". היא השעינה את ראשה על ברכו של דליק, חבר הלהקה, ובכתה. דליק, אשר חבש עימי את ספסל הלימודים בבית-הספר התיכון, ליטף את כתפה; לאט, שכך בכיה. היא שלפה ממחטת-נייר, ניגבה את עיניה – ובוססה בחול אל עבר הבימה המאולתרת, כדי להשתתף בשיר הבא ולעודד את רוחם של החיילים שצפו במופע.

דליק, בינתיים, נראה מאוד נרעש; הוא המתין בקוצר-רוח להזדמנות, להיות עימי לבד. כאשר אריאלה התרחקה, הוא שאל אותי: "האם ידוע משהו לגבי אפרים דור?" – "מאיפה אתה מכיר אותו?" שאלתי. "חברים מילדות", היתה התשובה. "לא, לא ידוע הרבה", עניתי: "הטנק, בו היה, נעדר כולו החל מהתשעה באוקטובר." היה זה הרק"מ של גדי עברון, מ"פ ז'. דליק, שתמיד קשה היה לבלום את צחוקו וקונדסיותו, הִחריש. הוא עלה על הרכב והצטנף באחד המושבים, מכונס בעצמו.

הלילה החל יורד. השמש, אשר שקעה במערב, הזהיבה את השמים וכדור של אש נעלם אט-אט מאחורי צמרות העצים שמעבר לתעלה. הרקיע, כמסך אדירים, החליף את הכתום בסגול, שהפך כחול ולבסוף נבלע הכל בלילה השחור, שכיסה את המדבר. רק פס אדום, שצבע את פאתי מערב, סימן עדיין את מקום שקיעתה של החמה.

החל לילו האחרון של חודש אוקטובר. לאחר עבודות ניירת למיניהן וישיבות עדכון ותיאום, אשר נמשכו אל תוך הלילה, התארגנו לשינה – אולם התרדמה לא נפלה. שכבנו סמוכים זה לזה, כל אחד מכורבל בתוך שמיכותיו ומנסה לחמם את גופו ולהתגונן מפני צינת החורף הקרב. שכבנו בדומייה.

את השקט שבר מושון: "כמה זמן זה עוד עלול לקחת?" לאיש לא היתה תשובה. ניסינו לערוך השוואות עם מלחמת ששת-הימים. אז שוחררו החיילים לאחר ימים אחדים, אולם עתה היו הנסיבות שונות. קרבות 1967 הסתיימו בניצחון ברור ומוחץ; ואילו עתה – אף-על-פי שהאויב לא השיג את משימותיו, וצה"ל אף פשט אל תוך שטח מצרים וסוריה – תחושת ההצלחה היתה מאיתנו והלאה.

כל אחד עשה גם את חשבון הרווח-וההפסד הפרטי שלו. אחד חשב על סיום לימודי המשפטים, שיידחו בשנה נוספת. שני חשב על סחורה שנתקעה בנמל, ועלולה להינזק בגשמים הקרובים. ואני?! גם לי המתינו סימני שאלה רבים. הייתי באמצע לימודים, ובתחילת עבודתי ביחידה ממשלתית.

בהעדר תשובות לשאלה "מה יהיה?", החלה להתגנב לתוך שיחותינו נימה של אי-ודאות; אצל אחדים, היא התפתחה לייאוש קל נוכח המצב: המלחמה אכן הסתיימה, אך נוכח הנסיבות המדיניות נשאר המצב רגיש ובעייתי. אנו, שהיינו מגויסים לקרב – נשארנו לתקופת מילואים, שידענו רק את מועד תחילתה.

למחרת שובי מהצפון הזעיק אותי הסמג"ד, עובד, לקבלת דו"ח על הנסיעה ועל הביקור אצל הפצועים. החלה מתגבשת התודעה בדבר הצורך בהגברת קצב הביקורים של מפקדי היחידה אצל הפצועים. מאחר שכבר היה ברור היקף החללים והנעדרים, ידענו כי הגדוד יצטרך להיערך גם לתיכנון ביקורים אצל כל משפחות החללים.

עובד היה מאוד נחרץ בנושא, והיה צורך לגבש את התוכנית עם עופר המג"ד.

אורח-חיינו התמסד. שוב לא דילגנו מדי לילה; לא עוד נאלצנו לפרוס יצועי-שינה על ספסל הזחל"מ.

אמבולנס מצרי, שנמצא נטוש בשטח, גוייס לשירותה של שלישות הגדוד: האמבולנס היה לא רק משרד השליש – אלא גם מחסה מפני הרוח, מקום מוגן שבו הופעל גם "פרימוס" להכנת קפה חם או מרק מהביל. כאשר צויידנו בטלפון-שדה, הפך האמבולנס גם לתא-הטלפון; עוד חיילים נדחקו לתוכו, כדי לנסות ולתפוס שיחה חטופה עם הבית.

החיים נכנסו לשגרה: דוחות נוכחות הועברו מהפלוגות, לעידכון מצבת כוח-האדם; נבדקו רשימות-שמיות ושיבוצים קרביים. הדיווחים הועברו למג"ד – ואל החטיבה, אשר תמיד דרשה נתונים נוספים. משרד-השלישות המאולתר התמקם בין כתליו של צריף-עץ, שקירותיו היו ארגזי-תחמושת וגגו לא היה אלא יריעת-ברזנט. השולחן, שעליו נכתבו מיטב הדוחות ונערכו הנתונים הנדרשים, הורכב גם הוא מארגזי-תחמושת. בערוב היום נערמו ארגזי השולחן בפתח המשרד, ושימשו כדלת. עד עלות השחר, שימש משרד השלישות כחדר-השינה של צוות הפקידים.

אחד הפקידים נסע מדי יום עם משאית – רכב שלל – להביא דואר. בתחילה, הוא נסע אל 'טסה'; אך עד מהרה הועתק מקום קבלת הדואר ל'פאיד', שמעבר לתעלה. מידי יום, נסיעה זו הניבה תוצאה זהה: משאית עמוסה, בכמות הולכת וגדלה של מכתבים וחבילות – ושעות אחדות של מיון הדואר והחבילות, לפי הפלוגות. החל משעות הצהריים היו הרס"פים, קצרי-הרוח, בקשר מתמיד עם משרד השליש; ממקום-יושבם – בקו הקדמי, מול חיילי הארמייה המצרית השנייה – התעניינו, מתי כבר תגענה החבילות אשר הבטיחו את הזרמת האספקה השוטפת מהבית. היו שלא הסתפקו בסבב היומי, שערכנו כדי להפיץ את הדואר בין הפלוגות; לא-אחת המתינו למשאית נציגיהן הזריזים של הפלוגות, ועם הגיעה לקחו את הדואר בעצמם אל פלוגתם. כך הצטמצם, לפעמים, סבב חלוקת הדואר.

אנו לא נשארנו בטלים: ישיבות-מטה במסגרת הגדוד; מסירת נתונים בחטיבה; תדריכים ותחקירים של גופים מגוונים, שהגיעו מהמטה-הכללי וממפקדותיהם של חילות צה"ל.

יום רדף יום, וכל יום דמה לקודמו. עם רדת הערב החל פולחן ההכנות לארוחת-הערב היומית. בתחילה, שימשו מנות-הקרב כמקור יחיד לחומרי-גלם. אבל, אחר-כך, בהדרגה, התחלנו לקבל תוספות שונות; ועם התמסדות היציאות לחופשה – ועם הגעת דואר החבילות, שהפכו כבדות ומלאות מזון – שופרה התזונה ללא הכר. נסיונות קולינריים שונים, כתוצאה מן ההתמודדות עם מרכיבי-מזון שונים ממקורות כה מגוונים, הפכו למרכיב הפעילות המרכזי בשגרת הערב.

עם רדת החשיכה התכנסנו כשבוללים בתוך הקונכיית. כל אחד חיפש ומצא מפלט מפני הצינה המדברית ומפני הבדידות. לאחר תום הארוחה, הגיע תור הקפה, שהתבשל בסיר קטן ואיפשר להרטיב את הגרונות הניחרים. סביב ארגז-העץ, ועליו כוסות הקפה המהביל, קלחו השיחות. ניהלנו ויכוחים על נושאים שונים ומשונים – ויכוחים אין-סופיים, שאין בהם מנצח או מפסיד וכל מטרתם להעביר עוד זמן. כך, לשעה קלה, הרחקנו את השעמום והבדידות.

הטרנזיסטור, שהתנגן ברקע, חיבר אותנו למציאות רחוקה; בין מהדורות-החדשות שמענו גם שירים – ואחדים מהם, לעיתים, היוו מעין "כרטיס-מסע" אל מקום אחר. ביום השישי הראשון לאחר שובי מהצפון, השמיע הרדיו את שירו של נתן יהונתן "חופים הם לפעמים געגועים לנחל"; חברתי, לאה, אהבה לזמר את מלותיו, ואני נמלאתי רצון לשמוע את קולה המנעים לאוזני את הלחן (ולא רק אותו). הנתונים האובייקטיביים הפנו אותי אל התחליף היחיד של תקשורת מיידית – נטלתי נייר, ופניתי לכתובת מכתב.

בתום טקסי הקפה, ועם אובדן להט הוויכוח, פנה כל איש לשנת הלילה. עוד הצצה במכתב שהגיע היום מהחברה, האשה או ההורים; עוד מבט חטוף בתמונה, שיש בה ניחוח של בית. בהעדר כל אפשרות בילוי או תעסוקה אחרת, נכנס כל אחד בזמנו החופשי לחדר-השינה הפרטי שלו – שק-שינה עטוף בשמיכה אחת או יותר.

השגרה הופרה כאשר הוכרזה כוננות גבוהה. סיבתה היתה החשש, כי הארמייה השנייה תנסה בכל-זאת לבצע ניסיון של חבירה אל הארמייה השלישית. חלק מחיילי המפקדה פונו במהירות דרומה, אל 'לקקן'. הכוננות הסתיימה כעבור שעות אחדות – והחיים חזרו למסלולם.

שבוע אחד של שגרה הסתיים, ושבוע חדש החל.

עופר חזר מחופשתו הקצרה בצפון. כשיצאתי מחדר-השינה שלי, מוכן להרפתקאות היום, ראיתי אותו יושב על צריח הטנק. הוא ניפנף בידו וסימן לי להצטרף אליו. עליתי אל לשכתו, והתחלנו לשוחח על ביקורו בארץ; השיחה המשיכה, ונסבה על פצועי הגדוד. אחר-כך דיברנו על אירועי המלחמה. בשלב מסוים של השיחה שאלתי על אירוע מסוים, שהיה שנוי במחלוקת. עופר הפנה אלי את מבטו, ותקע בי זוג עיניים מחייכות: "אתה חושב שאני זוכר מה קרה?" ניסינו להיזכר ביחד, לשחזר, אך ללא הועיל.

רבים איבדו את קמד הזמן, בלחץ מאורעות המלחמה – הקרבות הקשים, לילות ארוכים של שמירה, שעות לא-רבות של שינה טרופה.

ניסינו לשוב לאחור במנהרת-הזמן; לשחזר את אירועי שלושת השבועות שהחלו ביום-הכיפורים. היתה זו מלאכה מסובכת, הרכבתו פסיפס ענק: פרט אל פרט הוספנו, בעבודה מאומצת של קצינים ושל חיילים – ומקץ ימים, היה בפנינו לוח-הזמנים המפורט של המלחמה.

במהלך שיחזורם של הקרבות, התעוררו ויכוחים רבים בין מפקד הגדוד לבין מפקדי הפלוגות; לכל אחד היתה נקודת-תצפית שונה על כל אירוע. לכל מאורע היו הרבה פנים. לעיתים, המשתתף בקרב היה עסוק במטרה אחרת – או שדעתו היתה מוסחת, בגלל סדרת הוראות שקיבל ברשת-הקשר. דווקא אז התחוללה התרחשות שנויה-במחלוקת – ואותו מפקד, שאין עוררין כי היה שם, פשוט לא ראה אותה. לכל אחד היתה האמת הפרטית שלו, אשר בה דבק – ואמת מוחלטת, אין.

בתחקיר שהתקיים בפלוגה ו', למשל, שוחחו החיילים על אירועי ה-16 בחודש: יום הצליחה. אף-על-פי שהפלוגה היתה מקובצת יחסית, ורבים ראו התרחשות מסוימת, הרי שהדעות היו חלוקות הן ביחס לאומדני המרחק והן ביחס להערכת הזמן. חיילים שונים הביעו את דעתם, ועד מהרה התלהט הוויכוח – כמה זמן חלף בין הפגיעה בטנק של סגן עדי ז"ל לבין רגע התפוצצותו. אמנם, לא היתה לכך שום משמעות מעשית; אבל קשת התשובות נעה מגירסא קיצונית אחת, שטענה כי היה זה עניין של שניות ספורות, ועד לגירסא הפוכה, שהעריכה את משך-הזמן בדקות.

חוויות המלחמה שעברו על החיילים השאירו חותם עמוק – אך לחץ המאורעות היה כה צפוף, עד כי השתבש מעט סדר-העניינים.

שיחות אלה בין מפקדים לחיילים עזרו לארגן את רצף ההתרחשויות, שעמדו כל אחת בפני עצמה. בתהליך אֶטִי – שיחזור ברמת המג"ד והמפקדים, ובמסגרת הפלוגות – נבנתה מסכת אחת, שריכזה הרבה אמיתות אישיות. מנקודות-המבט הללו, שלעיתים היו סותרות, נוצר יומן המלחמה הגדודי; זה, כנראה, היה סיפור המלחמה הקרוב ביותר לאמת.

בדפי-נייר אחדים, תיעדתי את הסיכום המוסכם הזה. הם שימשו את מפקד הגדוד בתחקירים הרבים, אשר גורמים שונים בצבא ערכו כמעט מידי יום. צוותים-צוותים, בדרג חילי או מטכ"לי, הגיעו אל עופר המג"ד – וביקשו שוב ושוב את פירוט מהלך הקרבות, ואת חוות-דעתו על סוגיה זו או אחרת. בשבוע הראשון לאחר תום הקרבות, עוד נענה עופר להטרדה זו; אולם לא עבר זמן רב, וכל המראיינים למיניהם הופנו אל סגנו.

הסמג"ד עובד הצליח לשכלל את תורת ההתראיינות, ויצר גירסה מתומצתת של המלחמה. כל מראיין קיבל ממנו, בתוך שתיים עד שלוש דקות, דיווח על הקורות את הגדוד בשבועות האחרונים. כעבור חודשים, כאשר באו לראיינו מטעם מפקדת החטיבה – לצורך כתיבת ספר המלחמה, שיועד להיות פרסום פנימי – עובד לא רצה בכלל לשוחח עם אנשי המילואים שעסקו במלאכה.

גם תוצאותיהם של הקרבות נתפסו יותר ויותר, וחדרו לתודעת המפקדים – אשר עד עתה עסקו רק בנושאים מבצעיים.

עופר, המג"ד, בכלל לא הכיר את חיילי הגדוד ואף לא את מרבית מפקדיו. כזכור, הוא היה חניך בקורס פיקוד-ומטה; תפקידו בגדוד היה לחירום בלבד. החללים היו מבחינתו שמות בלבד, ומאחוריהם לא עמדה ממשות כלשהי. אין זה מפתיע: המלחמה התנהלה בקצב מהיר; לא קדמה לה תקופת-כוננות, העוזרת לגיבוש; תנאי השטח יצרו מצב, שכל צוות היווה תא-חיים נפרד. כל אלה גרמו לכך, שהמפקד לא הכיר את החיילים והמפקדים אשר לחמו ונפלו תחת פיקודו.

עובד הסמג"ד, לעומת זאת, כאשר יצא מביתו בירושלים – לפני שבועות מעטים וארוכים אלה, שהתחילו באותו יום-הכיפורים – מצא את עצמו באותם המרחבים, שבהם שהה בזמן שירותו הסדיר. הוא ליווה את הגדוד מיום הקמתו; הוא השתתף באימון-ההקמה, וליווה את כל האירועים.

הקרבות אמנם תמו, אך מפניו של עובד לא סרה הבעה זעופה ומתוחה. בערבו של אחד הימים צפיתי בו כשהתרחק מהכביש, אשר לצידו התפרסנו. שעה ארוכה טייל לבדו, בין תלוליות החול הסמוכות; מידי פעם בעט בשיח בר, או בערימת-עפר שניצבה בדרכו. כשחזר, לא דיבר.

באותו ערב, שוחחנו. האירועים, בעבורו, היו אנשים. הוא אמנם לא הכיר את כולם אישית – אך רבים מאלה שנפלו, היו זכורים לו היטב. עובד סיפר לי, כי במשך שש השנים האחרונות שמר על קשר עם כמה משפחות שכולות של חבריו, שנפלו ביוני 1967. אולם מספר הרוגי המלחמה האחרונה היה לגמרי מחוץ ליכולת התפישה של בוגר מלחמת ששת-הימים ומלחמת-ההתשה.

לא מצאנו פתרון לשאלה המעשית, שהתעוררה אגב שיחתנו. המצפון אמר, כי יש לבקר אצל משפחות החללים, אולם החופשות היו קצרות ביותר ונדירות. עקרון התחלופה – ה"אחוזים", אשר עוררו שימחה כה רבה בלב החיילים שפגשתי בשק"ם של אל-עריש – קבע לאנשי הצוות חופשות במשורה: בכל עת, רק 5% מהצוותים היו בבית. מאחר שהגדוד מנה לא יותר מעשרים צוותים, הרי שמשמעות הדבר היתה ברורה: דווקא הלוחמים – אלה שהקרבות גרמו להם אובדן כואב של חבריהם – דווקא הם היו המוגבלים ביותר ביציאותיהם-לחופשה.

כל איש צוות כזה – היוצא לחופשה בת 48 שעות, לאחר שעברו כשישה שבועות מאז החופשה הקודמת – היה גילום של השאלה, אשר דנתי בה עם הסמג"ד: חייל-בחופשה, בתנאים כאלה, כיצד ניתן היה לדרוש ממנו כי ילך לבקר אצל משפחותיהם של חללים?!

היוצא-לחופשה, היה לו רצון אחד פשוט: לחזור לביתו, לפשוט את מדיו – ולשכוח, לכמה שעות, את העולם המורכב מפלדה וגריז ואבק. אכן, המלחמה נגמרה; אבל בקו הפסקת-האש, אנשי הצוות בילו את לילותיהם על הטנקים. בחוזרם מהחופשה הקצרה, עמוסי חוויות, סיפרו רבים על חוויה נהדרת אחת: שינה על מיטה. ואז התחילו לספור את הימים, את השבועות, עד להזדמנות הבאה שתינתן להם חופשה – המיועדת רק לדבר אחד, "מילוי מצברים" אישי.

משימת הביקורים הוטלה, אם כן, על מפקדי היחידה. גם הם היו כפופים לסבב, במסגרת החטיבה; יציאותיהם הוגבלו, והותנו בחזרתם של מפקדים אחרים.

שגרת היום-יום כללה, מעת לעת, את פעולתם של צוותי-חיפוש צה"ליים שונים.

מידי יום היה נעצר ג'יפ צבאי – ולאחר ימים אחדים, החלו להופיע גם כלי-רכב אזרחיים – ובו כמה אנשים, המחפשים את מפקד היחידה או את השליש. פתקה עם שם ומספר-אישי נשלפה מכיס החולצה, והיה צורך להגיב מייד ולסייע. לעיתים, הוצגה גם תמונה של הנעדר; במדים – או, כשהתמונה היתה מעודכנת יותר, בלבוש אזרחי. עם או בלי תמונה, בדיקת המספר-האישי היתה מהירה. ולמרבה הצער, תמיד העלתה את אותה התשובה השלילית.

לא היינו התחנה הראשונה שביקרו בה המחפשים, וגם לא האחרונה. ללא לאות, הם עסקו במלאכתם: חיפוש אחר חייל, שנעדר אחרי הקרב. הם עיבדו שוב ושוב את רשימות החללים; חיפשו בבתי-חולים, כולל בין החללים הבלתי-מזוהים. לאחר שנגמרו האפשרויות הבסיסיות – פנו אל היחידה, שבה שירת החייל; מטרתם הייתה לשוחח עם אלה שראו את הנעדר בטרם הסתערות או מארב או קרב, ולצבור כל פירור-מידע אפשרי.

לפעמים, הם הגיעו מאוחר מדי אפילו למשימה מינימלית זו. רבים מאלה, שהיו עדים למותם של חיילים מיחידתם – והיו יכולים לתת עדות על כך – לא תוחקרו בסמוך לאירוע; לא-מעטים מהם נהרגו, אחר-כך, במהלך הקרבות.

כזו היתה, וכך התגברה, התעלומה – סיפור מותם של אחדים מחיילינו – אשר אותם צוותי-חיפוש, רשמיים ופרטיים, ניסו לפתור.

אחד מצוותי החיפוש היותר-מקצועיים הגיע אלינו מטעם היחידה לאיתור נעדרים של חיל-האוויר. אנשיה חיפשו בגזרתנו את גופת אחד הטייסים, שמטוסו נראה בוודאות כשהוא מתרסק. לא היה ברור, אם הטייס הספיק לצאת מהמטוס או נכנס עימו לקרקע. מקצת שרידי המטוס כבר אותרו, אולם לא הצליחו לאתר את הטייס; בכך התמקד עיקר המאמץ. צוות-החיפוש הזכיר לנו את סימן-ההיכר, שיוכל לסייע לנו בזיהוי הגופה: צבעו הכחול של סרב-הטיסה – בניגוד לבגדים הצהובים-חומים, כצבעי החול המדברי, שלבשו החללים המצרים. לבקשת צוות-החיפוש, הפניתי את השאלה אל כל הרס"פים: האם ראו גופה שצבע המדים שעליה הינו כחול, או שונה ממדי הגופות האחרות?

הנושא נבדק בפלוגות, ובתוך יום הגיעו דיווחים שליליים: אף אחד לא ראה משהו חריג. זאת היתה התשובה, שהעברתי לצוות-החיפוש אשר הגיע אלינו למחרת היום.

אנשי החזיקו מפה מפורטת של האיזור, ועליה צוינו השטחים שכבר נסרקו. הצוות ביקש לנסוע באותו היום אל גזרת פלוגה ח', היא פלוגתו של שחר. "איך מגיעים לשם?" עולים על דרך-העפר המוליכה צפונה, ובצומת "הרגל" פונים מזרחה ונוסעים כקילומטר.

"מה הוא צומת 'הרגל'?", היקשה ראש הצוות. חיוך עלה בפנינו, ומישהו השיב: "שמע, איזה מצרי נתקע עמוק באדמה, אך רגל אחת שלו נשארה בחוץ." – "מדוע לא פונתה הגופה עדיין?" שאל איש חיל-האוויר; לא היתה לנו תשובה למעט משיכת-כתף. "יש עוד הרבה גופות שלנו שצריך לפנות", הפטיר אחד מאנשי השלישות.

אנשי צוות-החיפוש הסתודדו ביניהם; מפקדם ביקש ממני, להודיע לשחר כי הם בדרך אליו. אל שחר, הם לא הגיעו. לאחר זמן קצר יחסית, עשו דרכם חזרה כשהם מחויכים ושבעי-רצון. הג'יפ שלהם נעצר ליד משרד-השלישות, וראש הצוות נכנס כדי להודות לנו על הסיוע; ומייד הוסיף: "תצטרכו נקודת-ציון חדשה, בדרך לפלוגה של שחר".

הצהרתו, כמובן, עוררה בנו מבטי-תמיהה; והוא הסביר: "כשסיפרת לנו על הגופה התקועה באדמה, זה נשמע לנו מאוד מתאים לצניחה מגובה נמוך ובמהירות גבוהה. למעשה, כאשר ראינו את הנעל, ידענו כי מצאנו את הטייס. ניערנו את המכנס מכל האבק שהיה עליו, וראינו את הצבע הכחול אותו חיפשנו." עוד שם נמחק מרשימת הנעדרים. הנעדר הפך לחלל.

שיטה יותר נעימה, להפרת השגרה היומית, היו ביקורי האמנים. הביקור הראשון היה מייד לאחר שוך הקרבות: "תהיה בהיכון לקראת האמנים" – הודיע לי קצין-החינוך החטיבתי, בשיחה אשר יועדה לקבוע כי אמצעי-ההסעה יהיה נגמ"ש-BTR רוסי שהיה ברשותנו; הוא ציין כי "הם רוצים להופיע בפני החיילים בקו", אך זה לא נתן לי שמץ של מושג על זהותם.

בדלת האמבולנס המצרי, שהוסב למשרדי הרשמי, נשמעה דפיקה מנומסת; סימן כי בן-תרבות כלשהו הגיע מארצות הצפון. פניו המחייכים של אריה אליאס, שחקן הקולנוע והתיאטרון, האירו את משרדי. הוא לא שם לב אל מי הוא מדבר – או שמחמת זקני בן החודש, הוא לא זיהה אותי. "שלום, אריה; מה אתה עושה פה?" בירכתי את שכני מגבעתיים. תגובתו היתה סדרת ברכות רועמת, בעברית ובעירקית.

יצאתי אל ה"לימוזינה" שאילתרו האמרגנים מן השלישות ומיחידת-החינוך החטיבתית, לקיים טקס קבלת-פנים יותר ראוי-לשמו. החבורה, שנחלצה ממושבי הרכב לאחר נסיעה של שעות, היתה קבוצה מכובדה: יהורם גאון, דובי זלצר מצוייד באקורדיון, ג'טה לוקה ועוד.

הנגמ"ש הוביל אותנו אל עבר הפלוגות. דובי זלצר, שנמלט מחום המנוע והגזים שנפלטו לחלל הנגמ"ש, הצטרף אלי לשיבה על סיפון. יהורם גאון שאל אותנו, "מה נשמע שם למעלה?", והמשיך לשמור אמונים לחום המנוע.

כל חיילינו, פלוגה אחר פלוגה, צפו בתוכנית-הבידור המיוחדת הזו – אשר האמנים הגישו, פעמים לא-מעטות, במרחק של מאות מטרים מהצבא המצרי. זה ריגש אותי: אמנים אלה, אשר בימים רגילים הופיעו בפני אולמות מלאים, שרים כאן בפני קומץ של חיילים מתוך תחושת שליחות ואהבה. חשבת, כי לאחר הופעה אחת או שתיים – שביניהן הוסעו בדרך-לא-דרך, בנגמ"ש קשוח-מושבים – ההחבר'ה יתעייפו. אבל הם לא חדלו להתעניין, היכן נלחמנו ומה קרה באיזור שבו היינו. ובתום כל הופעה, נשמעה מפייהם שאלה אחת ויחידה: "טוב, לאן עכשיו? איפה יש עוד חיילים?"

אחת ההופעות הסתיימה מוקדם מהצפוי. צרורות-מקלע נשמעו מעבר לתלולית, אשר שימשה לנו כאמפיתיאטרון מאולתר – ומחסה מוגן. ההופעה הופסקה לרגע. האומנים היו במבוכה. ניכר היה בהם, שתנאי השדה היו עבורם חוויה מעניינת – אך שירה תחת אש היתה, קצת, מעבר לציפיותיהם. הם המשיכו את ההופעה, אך הזדרזו לסיימה. צוות-הבידור שהה בגדוד עוד שעות ספורות, ועזב בדרכו צפונה. כעבור ימים אחדים הביא לנו העיתון ידיעה מצערת: הרכב, שבו נסעו, עבר תאונת-דרכים – וכל נוסעיו נפצעו; יהורם גאון רותק למיטתו, לתקופה ממושכת. היה מי שהציע, להוסיף אל רשימת פצועי הגדוד.

בשבת, בטרם שחר – כשבועיים לאחר תום הקרבות – נכנס טור של טנקים והתקדם לאורך ציר 'לכסיקון' עד צומת 'אושה', הוא קו הגבול. היה זה כוח שנשלח כדי להחליף אותנו, בגזרה אשר ממזרח לתעלה; אנחנו קיבלנו את ההוראה, לעבור באותו היום אל הגדה המערבית של תעלת-סואץ ולהצטרף אל שאר יחידות "אוגדת הצליחה".

הרק"מים הרטיטו את האדמה והעלו עננת-אבק מעל התיב. עדיין שררה החשיכה; ובתוך האבק הרב, התקשו נהגי הטנקים לנסוע במקביל לכביש – או אפילו להקפיד ולעקוב אחר הטנק שלפניהם. וכך, מדי פעם,

התקרב אלינו רק"מ אשר התרחק יתר-על-המידה מן הטור הנוסע. קירבה זו היתה מאיימת ביותר: נאסר עלינו להדליק כל אמצעי-תאורה, שיסמן את מקום הימצאנו – והתעורר חשש שבתנאי-הראות הגרועים אשר שררו בשטח, נירמס בשרשראות טנקים שסטו ממסלולם.

מועד התנועה שלנו תוכנן לשעת בוקר מאוחרת יותר; נותרו לי כמה שעות, וניסיתי לנצל אותן לשינה. שקעתי בעולם של הזיות. עקב שנתי הקלה, זכרתי את החלומות האפלים גם באור השמש הבהירה – לאחר שהקיצותי בבהלה, שטוף-זיעה.

ראיתי את עצמי מנסה להימלט מטנק שנפגע ועלה בלהבות. החלקתי מעל צריח הטנק, שתותחו היה מכוון קדימה לכיוון הנסיעה. לקראתי התקדם טנק אויב, אשר תותחו היה מצודד אל עבר הטנק שעליו עמדתי. הקנה הוסט לאטו. ראיתי את קדח הקנה האפל מזדקר מולי, וניסיתי לדלג מהצריח ולקפוץ מהטנק. שלהבת של אש רשפה לעברי. נהדפתי מעל הטנק. תחושה של שהייה באוויר – תוך אובדן שיווי-משקל, והתערפלות חושים – ליוותה אותי גם לאחר שהתעוררתי.

דקות אחדות שכבתי, ער, בלי לזוז. חשבתי על החלום. אין לי ספק, כי כל פסיכואנליטיקן מתחיל היה בוודאי עושה מכך מטעמים. הניסוחים המלומדים היו מדברים על הטראומה אשר עברתי והפנמתי – שהרי בעצם תמיד שנאתי טנקים, אף כי לא חשפתי זאת; ובכלל, אני פוחד מקולות ירי תותחים. רק פרט אחד לא התקשר לפאזל של ה"היגיון הפסיכולוגי הצרוף" מסוג זה: למרות היותי שלישי בגודל שריון, טרם עליתי על טנק – ובוודאי שלא ראיתי מעודי קרב שריון בשריון. החיזיון, בו נטלתי חלק בסיוט האשמורת השלישית, היה כאילו לקוח מסיפור חייו ומותו של איש צוות, אשר נטל חלק פעיל בקרבות.

שמש הבוקר האירה את יום השבת, והוציאה אותי מתוך שק-השינה. לאחר שהרטבתי את גרוני בכוס קפה חסר-טעם – אך חם ורטוב – הצטרפתי אל שיירה, אשר פנתה דרומה אל הגשרים. פרק-חינו האסייני הסתיים, והחל סיפורו של אפריקה.

היתה זו שבת ארוכה. היא החלה עם חילוף הכוחות בקו, עסקה בהתמקמות בשטח, חתרה לקראת כינוס הכוחות סביב שדה התעופה פאי-צפון – והסתיימה, בשעות אחר-הצהריים המאוחרות, במסדר גדודי. שוב התרכזו כל חיילי הגדוד יחד. הפעם האחרונה שהתקהלנו בצוותא היתה בעיצומו של חג-סוכות, לאחר שבוע של לחימה.

חיילי הגדוד התקבצו וישבו על מסלול האספלט. נוכח קרני השמש האחרונות, קיבלתי את המג"ד בהצדעה. "גדוד 409 מוכן לשיחה באפריקה, המפקד!" עופר החזיר הצדעה, ופנה אל החיילים.

אני חזרתי לעבודה דחופה; אלמלא הסתיימה במועד, היה בה כדי לעכב את הנסיעה הממשמשת-ובאה. משסיים עופר את דבריו, וסגנו עובד נטל את הפיקוד, עלינו – עופר ואני – על הרכב ונסענו לכיוון הגשרים. כך שעוד בטרם תקעתי יתד באדמת היבשת השחורה, וכבר עשיתי את דרכי צפונה; המג"ד לקח אותי למסע חשוב, לבקר אצל פקודיו המאושפזים בכמה בתי-חולים.

גם הפעם, אליהו כרמי היה בראש רשימת הביקורים. והפעם, ידענו היכן הוא נמצא; הצלחנו בכך בזכותה של רותי, אישתו של עופר, אשר איתרה את מקום אשפוזו: אחד מביתני תל-השומר. הדלת היתה סגורה; הסגל הרפואי הקפיד במיוחד על הגישה אל אליהו, אשר שכב ללא הכרה. הסתבר כי הכרתו אבדה טרם הגיעו לבית-החולים – וטרם חזרה, ולו לשניות ספורות.

רופא המחלקה הסביר את מצבו: פגיעת הרסיסים בעצמות גרמה לכניסת שומן ממוח-העצם אל כיוון המוח; כך נוצר מעין פקק במרכז העצבים, אשר גרם לאובדן ההכרה. "מה יהיה?" – שאלנו בדאגה; "האם יחלים?" – ביררנו לאחר רגע, כאשר קלטנו את המידע האבחוני. הרופא פרס כפיו, כאילו כלפי השמיים: "יש

תקדימים רפואיים לכך שאנשים, שהיו במצב כזה, החלימו ... זה עניין של אחוזים ... צריך רק לדעת, שיש כאלה שאינם מחלימים."

קיבלנו רשות, לפתוח את הדלת הסגורה. על מיטה במרכז החדר, שכבה דמות רזה – צל צילו של רס"ל המרפאה הגדודי, שהכרתי. ידו היתה חבושה. את מזונו קיבל בצורה נוזלית, באמצעות צינורות. הוא שכב כשעיניו פקוחות, בוהות לחלל.

ניצבנו ליד מיטתו, וניסינו ללכוד את מבטו. רכנתי לעברו: "אליהו, אליהו. זה אני, יוני. אליהו, אליהו. זה אני ... זוכר?" שפתו התחתונה היתה נעוצה בין שיניו. לאט הסב את פניו הכחושים, אל המקום שבו עמדתי.

מבטו נעצר; הוא הביט קדימה. אשה לבושת-שחורים נכנסה לתוך החדר. על קצות אצבעותיה, ניגשה אל המיטה. היא התבוננה בנו. החשתה. פניה עטו מבט עצוב, אבל בעיניה היו רוח ורחמים.

אליהו המשיך להתבונן בי, כאילו ניסה לומר דבר-מה במבטו המרוכז; אך שפתו התחתונה נשארה לכודה בין שיניו. לפתע שמט את ראשו לכיוון אחר, ועיניו חזרו לעקוב אחר נקודה סתמית בחלל החדר.

רותי, אשתו של עופר, שנלוותה אלינו כל אותו היום, כבר הכירה את האשה בשחורים; היא הציגה בפנינו את אמו של אליהו. האם היתה אחוזת התרגשות; היינו הראשונים, מהיחידה שבה שירת ונפצע, אשר הגיעו לבקר אצלו. לרגע קט היא חשבה, כמונו, כי אליהו הגיב כאשר ראה אותנו – אבל זה לא היה אלא משחק של "נדמה"; הוא היה נטול-הכרה לחלוטין, לגמרי מנותק מסביבתו.

"מצבו משתפר" – אמרה האם. "לא הרבה; אבל, ראיתם – הוא כבר מזהה, הוא מסתכל לפעמים על אנשים כאילו הוא מכיר אותם." בהעדר קרקע של ודאות מוצקה, היה כר פתוח לתקוות ולאשליות אשר שיחקו את משחקן.

לפי תורת ההסתברות, היה סיכוי סביר כי יחלים. אבל לא תמיד היו ראיות לכך. לעיתים עלה חום-גופו, ונמדדו טמפרטורות קריטיות – ואלה העלו את חרדתם של הוריו ושל קרובי המשפחה, אשר באו יום-יום אל המחלקה. אליהו היה למרכז החיים של בני משפחתו: הוריו, אחותו ואישתו התחלפו בתורנות ליד מיטתו יומם ולילה.

עליית החום, כשלעצמה, היתה עלולה להיות קטלנית; לכן נאלצו הרופאים לנקוט באמצעים בסיסיים כדי להוריד את חום גופו של אליהו, כמו הכנסתו לאמבטיה של מי קרח. אך מעבר לטיפול השוטף, הרופאים היו אובדי-עצות: הם לא זיהו את הליקוי, שגרם לכשל במערכת המופקדת על חום הגוף.

יומיים עברו; אנו כבר נבלענו שוב בשגרת הקו. כל קציני האוגדה התרכזו לשיחה עם מפקדם, האלוף אריק שרון.

דקות ספורות לפני תחילת השיחה, ניגש אלי קצין משלישות החטיבה; "מה ידוע לך על זיו גולן?" – שאל.

הבעתי פליאתי: "מה זאת אומרת?! הרי העברתי אותו ליחיא ל (קצין-הרכב של החטיבה) יום או יומיים לפני תום הקרבות!"

"אתה בטוח?" הקשה הקצין.

תשובתי הברורה, החד-משמעית, השלימה את החוליה החסרה בתעלומת סיפורו של זיו. היה ידוע, מה עשה באותו הבוקר שבו התנדב לעלות על טנק: הוא הצטרף לקצין-הרכב בנסיעה אל מפקדת החטיבה, ושם היה שעות אחדות. ההמשך נודע רק אחרי-כן: דקות ספורות לפני ההתקפה על מתחם 'מיסורי', נקרא זיו לאחד הרק"מים; הורו לו – באופן שלא היה מוסדר לחלוטין – לאייש את תפקיד הטען-קשר, במקום איש

צוות שנפצע. וכך יצא הגדוד אל הקרב, בלי שהשלישות הגדודית קיבלה דיווח על כי זיו נמצא על אותו הטנק. יצא, ויצר תעלומה.

לא היה זה סימן-השאלה היחיד, שריחף מעל אותו יום-לחימה. הכל היו נסערים. הרכילות סיפרה כי דרגי פיקוד שונים התנגדו לפקודה, שהורתה להסתער על המתחם המצרי; אמרו כי אפילו אריק שרון עירער על הפקודה – ולבסוף ביצע אותה רק לאחר שעירעורו נדחה בהחלטתה של סמכות בכירה ביותר, אשר הורתה לו על ביצוע המתקפה נגד הארמייה השנייה.

עשרות חיילים לא חזרו מאותה הסתערות, והוכרזו חללים או נעדרים. כשהסתיים אותו קרב אומלל, מעטים בלבד חזרו על רכבם. בקרב הזה נמחק גדוד שריון שלם ממערך הכוחות של צה"ל. כעבור חודשים חזרו מעט מחיילי הגדוד מהשבי המצרי. העדויות סיפרו, כי גם זיו נפל בשבי האויב – ונורה למוות. הוא הוחזר לאדמת הארץ, בתוך ארון-עץ.

סערת-הרגשות העזה, שהיתה בי, התחוללה גם ברמה אישית: היה זה חייל, אשר ציית לפקודה שלי; הוא עלה על טנק ויצא לקרב, שהתחולל יום אחד לפני תום המלחמה – ולא חזר. טכנית, המצב היה ברור: כששיבצתי את זיו – באופן אקראי, כמו כל שיבוץ המתבצע באורך מקצועי – עשיתי זאת במסגרת מילוי החובה, הנדרשת מקצין-שלישות; אין השליש יכול לקבל על עצמו את האחריות על גורלו של כל חייל – אפילו אם חלילה ייפצע זה-האחרון, או חס-וחלילה ייהרג, בגלל ששובץ למקום שבו נלחמים. יתר-על-כן: שיחזרתי לעצמי, כי זיו היה היחיד שהודיע כי מקצועו הוא טען-קשר – התפקיד אשר אישיו נדרש באותה השעה; זיו קם והתנדב לחזור ולעלות על ה"רק"מ. ההיגיון הצרוף עבד בסדר. היה משכנע.

אבל, למרות כל גייסות ה"נכון" וה"היגיון" – נשארה הבעיה המהותית. במסגרת התפקיד מוטל על השליש לקבוע, מי יעלה על הטנק ומתי. בקביעה זו יש משום חריצת גורלו של חייל. אין ספק, כי את תפקידו של זיו יכלו לבצע חיילים נוספים; נכון כי הוא, בסופו-של-דבר, התנדב בהתאם לצו מצפוני. אולם – האם בעצם לא הייתי אני זה שהפעיל את המצפון, ובעקיפין שלחתי אותו אל מותו? הספקות היו קשים. וקשה מכל, היה המבט שזכרתי בעיניו; הוא כאילו ידע את הצפוי לו – ובכל-זאת, שם את מעט ציודו על כתפו, והלך.

בגדה המערבית של תעלת-סואץ, הגדוד המשיך בשגרת חייו.

היו נקודות-אור: ביקוריהם של אמני הבימה הישראלים, למן שולי נתן ועד לזמרי חב"ד; הם טרחו ובאו בין הפגזה אחת לרעותה – ועד לבונקר החמ"ל שבקו הקדמי הגיעו, כדי לשיר ולבדר את החיילים. אלה-האחרונים, שגרת-חייהם היתה רחוקה מאורות הבימה: שעות ארוכות של שמירה, בעייפות ההולכת וגוברת; סיורים בלילה גשום; תצפיות, יומם ולילה, אל עבר הגבול הקרוב. הטבע עצמו היה רחוק משלווה: שוב ושוב סערו סופות-חול; ובתוך אלה, המניסות מפניהן כל אדם, נדרשנו להמשיך ולתפקד.

לתפקד כמסגרת אחת. היו לנו הזדמנויות רבות להכיר זה את זה, מיום שנוסד הגדוד. בעת הקרבות, ובאפריקה, הואץ תהליך הגיבוש; נוצר ה"ביחד" שלנו: אנשים השייכים לאותה המסגרת, החולקים מציאות קולקטיבית – הוויה יומיומית – מאוד משמעותית.

גם במישור האישי, בחייהם של חיילים רבים, הזמן לא עצר מנוע. אחדים, שהמלחמה עיכבה את נישואיהם, מימשו את כוונתם והתחתנו עם בחירת-הלב; אחרים, שביצעו השקעה איכותית עוד בטרם המלחמה, ראו כיצד היא מניבה את פירותיה בבוא הזמן – משפחות גדולות, תינוקות מאירים את העולם. על כולם העיק הריחוק מהבית.

בכל הזדמנות התקבצנו סביב הטלפון, שהביא לנו קולות דואגים; כל הזמן חיכינו לסבב הדואר, ובו מכתבים וחבילות אפופי ניחוח של יד אוהבת; החיים, בעצם, התנהלו בין יציאה ליציאה.

בטרם יציאה-לחופשה, היו צעדים-מקדימים: שיחת-טלפון הביתה, להודיע על הצפוי; התייצבות אצל השליש או אצל הפק"ר (פקיד ראשי), כדי לקבל כרטיסי-טיסה. התרגשות רבה.

אבל היו מקרים, שזה לא התממש: כשהוכרזה כוננות פתאומית, ובוטלו היציאות – נראו החיילים, שאמורים היו לצאת, כשהם מתהלכים ועל פניהם מבט כעוס ובלבם רגשות-זעם. לא כל-כך ברור, על מי כעסו: האם על המצרים? על מפקדיהם? על הדרג הפוליטי שעסק במשא-ומתן המדיני?!

בעצם, זה לא היה חשוב. מצבם, באמת, לא היה פשוט: החייל כבר הודיע למשפחתו, כי הוא בדרך – שהרי הגיע תורו לצאת; והנה, לא זו בלבד שנשללה חופשתו המתוכננת – אלא אף אסור לו להודיע בטלפון כי הוכרזה כוננות, והוא יודע כי בבית ממתנים לו אהובים-אוהבים שהדאגות הולכות ומתחזקות בלבם. שמעתי את הפרטים הללו שוב ושוב. כמו בתקליט שבור, החוזר על אותו הניגון עד-זרא, הם הסבירו – לי, ולכל מי שנקלע בדרכם – כי זה המזל שלהם, כבר מהשירות הסדיר. תמיד הם, ולא אחרים, נדפקים עם כוננויות. לא עזר שום נימוק שמצאתי כדי לשכנע אותם, לא הועילה אף מלת-עידוד. זה תמיד הם; כן – אך ורק הם.

"מחכים לי עכשיו, אני צריך לחתום על שטרות" – אמר האחד; כמו מנסה לשכנע אותי שאפתח בפניו את הדרך צפונה, למרות הכוננות. אחר צריך היה לצאת כי "אשתי כורעת ללדת, ואין מי שיקח אותה לבית-חולים". ברוב המקרים, לא היה להם מה לומר – למעט רגשי געגועים לרעייה, לילדים. לכל אחד היה מי שהמתין לו בקוצר-רוח. למבוגרים בינינו המתינו ילדים קטנים, שהתגעגעו לאבא – אשר פתאום נעלם, ולפתע חוזר לכמה שעות, עטור-זקן בבגדים ירוקים, ואז נעלם שנית. לרובנו המתין חיוך של אהבה עם ערגת הגוף.

ושם, בצפון, לא היה יותר קל.

היו בתים, שבהם חדלו להמתין לבואו של הבן או של הבעל. כל מה שנותר למשפחות אלה, היה רצון לקבל שביב ידיעה כלשהו – שיבהיר אולי את אשר אירע ליקיר-הלב, בן או בעל או אב, אשר חדל לענות על מכתבים ולא יצר קשר טלפוני מאז תום הקרבות. הספקות שבלב פרצו החוצה: "האם נפצע קשה, ומאושפז בלי-הכרה? שמא נפל בשבי האויב? אולי ... חלילה ... נהרג?"

המשפחות, בתקופת המתנה מורטת-עצבים – אפופות בספק מפחיד ובחששות נוראיים – ביקשו מידע, ופנו אל כל גורם מוסמך. אולם, ההוראה הרשמית היתה מפורשת: הודעה על מוות ודאי, רק קצין-העיר רשאי להביא אותה לידיעת המשפחה. אולם אם לא היתה גופה אשר תאפשר לשלטונות הצבא עריכת זיהוי ודאי, לא ניתן היה לאשר סופית את מותו של החייל; במקרים אלה נמסרה למשפחה הודעה רשמית כי בנה נעדר – ואף-על-פי שהיה ידוע בוודאות כי נפל, לא בוטאה המלה הנוראה "נהרג".

לפעמים לא-קצָר הוא, אותו תהליך הזיהוי הסופי שיאפשר להמיר את המונח "נעדר" ולהשתמש במקומו במונח "חלל". באותו חורף-תשל"ג (1973–1974), אחרי מלחמה שבה נפלו קורבנות כה רבים, התהליך היה עוד יותר ארוך: גופות רבות היו פזורות עדיין בשטח הקרבות – ורק עתה, עם הפסקת האש והתייצבותו של המצב בחזיתות, החלו לאספן; קציני-הערים המתינו להודעות הרשמיות, ואלה הגיעו בקצב אטי ביותר.

המשפחות נותרו בספק: האם חי או מת? מה קרה לו? האם סבל? משפחות רבות התמוטטו, בעת הציפייה ההרסנית. גברים ונשים חדלו לעבוד, והחלו במסע חיפושים אחר שביבי מידע. בני המשפחות ניסו

להשיג מידע מכל מקום אפשרי. רבים פנו לחטיבה, לשאול מה ידוע; פנו לכל בתי-החולים – בניסיון לפגוש פצועים, אשר יוכלו לספר מעט יותר ממה שהותר לפירסום בכלי-התקשורת המקובלים.

היה מי שהצליח בחיפושים הנואשים, ואיתר חייל מן הפלוגה או הצוות – חבר שהיה עם יקירם ברגעיו האחרונים, לפני שהמציאות עמדה מלכת. גם בפגישות כאלה, לא היתה תשובה ברורה על גורל הבן; במקום זאת, העיניים הושפלו מטה תוך היסוס ומבוכה. לעיתים, הבין השואל את התשובה שנאמרה ללא מלים – אך בדרך-כלל לא הרפה, וביקש לדעת פרטים. היו חיילים שהפרו את ההוראות, וסיפרו. האמת שמצאו המחפשים היתה נוראה. קשה, כבדה מכדי שיוכלו לשאת אותה לבד. התקווה נגוזה. את הבשורה הרשמית טרם קיבלו; כבר היתה להם ודאות, אשר דחקה את הספקות – והיא הפכה למשא כבד, שאותו חלקו עם בני משפחתם.

כשהגיעו תמונות השבויים, מיהרו רבים להיאחז בתקווה זו. איכות הצילום לא היתה גבוהה, והתיעוד היה מקרי למדי: מקצת השבויים נראו מקרוב, ובנקל ניתן היה לזהותם; אולם בצילומים רבים נראו השבויים ישובים על הקרקע, כאשר הם חופנים את ראשיהם בין רגליהם וידיהם ממעל. היו מקרים, שהתצלומים איפשרו זיהוי ודאי. לעומת זאת, משפחות רבות לא יכלו לתת בסיס משמעותי לזיהוי – ונתפסו להשערות: היו שטענו, כי דמות מסויימת מזכירה את צורת הישיבה או העמידה של הבן; היו שהסתפקו בצללית מטושטשת לחלוטין. פעמים, השערות כאלה החזיקו מעמד אף מול הידיעה הוודאית – שגובשה בסיפורי-המלחמה אשר סוכמו ביחידות הלוחמות – ולפיה באותו מקום שבו לחם הבן, לא שרד שום לוחם ישראלי. מטולטי ספקות, שבו מאוכזבי החיפוש למצבם הנורא. חתרו להשיג ידיעות נוספות; חיכו לתצלומים נוספים; אמרו לעצמם כי אולי, סוף-סוף, תגענה רשימות השבויים ממצרים. בינתיים, לא נותר אלא להמשיך ולקוות: אולי – אולי בכל-זאת – הבן, הבעל, האב, נפל בשבי.

היה זה על ציר 'לכסיקון', עדיין בטרם חצינו את התעלה. שלושה גברים התקרבו אל הקרון, שבו ישבתי; הם ניצבו בפתח, ואחד מהם שאל בהיסוס: "אתה יוני?" הזמנתי אותו פנימה. הוא התכווץ מעט, כדי להיכנס בפתח הצר, והתיישב על הספסל לצדי. כך, במועד המוקדם הזה, החלו מבחינתי החיפושים הללו אחר הנעדרים.

"שלחו אותי משלישות החטיבה" – אמר. "אני מבקש כי תאמר לי את האמת ... אני דודו של יתיר לחיאני ... מה קרה לו? איפה הוא?" דממה כבדה נפלה בקרון הקטן. היתה זו התלבטות חמורה, בין חובת מילוי הפקודה לבין חובת הרגש.

במוחי, ידעתי את אשר אירע. הטנק, שבו היה יתיר, ספג טיל שפגע בו בעוצמה רבה ויצר הדף אדיר. שחר, מ"פ ח', הועף מצריח הטנק ונחבט בעוצמה רבה בכתפו; רק"מ, שעבר במקום, אסף אותו. שני אנשי הצוות האחרים נחלצו מתוך מפלצת הפלדה הבווערת, וכוויות על גופם. לא היתה תקווה כי יתיר נותר בחיים – שהרי הרק"מ נפגע בצד שבו הוא ישב.

בלבי, שררה הדילמה: מה אומר, באותו הרגע, לקרוב משפחתו. האם להסתפק באמירה הרשמית, ולפיה אינני מוסמך לתת תשובה? האם לומר כי עליו להמתין עוד מספר חודשים? האם לרמוז כי רק כשתימצא הגופה, תוכל הרבנות הצבאית הראשית להכריז עליו – באופן ודאי, כלומר רשמי – כמת!?

הרמתי את עיני, והבטתי הישר בעיניו הממתינות למוצא פי. "מה שאני אומר לך עתה, אינו רשמי ואינו סופי. יתיר נעדר מאז ההתקפה בתשעה באוקטובר. סביר להניח כי מצא את מותו בקרב על 'טלוויזיה', אולם ... " והמשכתי וסיפרתי לו את הפרטים.

ידיו, שאחזו בחוזקה את לוח-העץ אשר שימש כשולחן, לפתו את פניו. כתפיו רטטו מעוצמת הבכי. שני חבריו מיהרו לחבקו ולהרגיעו. התפרצות הבכי היתה תגובה טבעית המצופה במקרים כאלה – אך הפעם, היה זה גם סוף מסלול ייסורי החיפושים של משפחה אחת.

החיים שלאחר המלחמה החלו לחזור לשגרה.

אמנם, מאות ואלפים היו עדין מגויסים, עדיין צריך היה להמתין לאוטובוס זמן רב מהמקובל ורבים נעזרו בטרמפים. אך נורות החשמל שבו להאיר את רחובות הערים, החנויות שוב מכרו הכל, בתי-הקולנוע שוב הציגו סרטים.

עדיין נמשכו, ועדיין התמשכו, החיפושים אחר הבנים – או אחר מידע בדבר גורלם. השבויים חזרו למשפחותיהם; ועם שובם, אבדה תקוותן של משפחות אחרות. המשפחות השכולות החלו אף הן לחיות את המציאות החדשה.

מרים, אִמו של ניתאי אפרתי ניסחה זאת בצורה אחרת: "הפסקנו לחיות אחרי מות ניתאי. אנחנו פשוט מתקדמים לקראת המוות."

אל בית משפחת אפרתי הגעתי בשעות אחר-הצהריים של יום שישי. היה זה יום חורפי, מעונן וגשום. בית הדירות, שבו התגוררו זמנית, נבלע אל תוך ענני הזעף שעלו מן הים הסמוך. צבע השמיים הכהה כאילו נשפך על העיר ושטף אותה באפור. התבהרות של הרף-עין נחסמה ביעף של ענן כבד. טיפות הגשם הבריחו אותי מהרחוב, ושמך קץ להיסוסים שהצמיתו אותי בכניסה אל הבניין.

המעלית כבר עשתה את דרכה למעלה – ואני טרם מצאתי את המלים שאומר, כשאראה לראשונה את אִמו של ניתאי. מה צריך הייתי לומר? מה אומרים בהזדמנות כזו? האם יש מלות נחמה, שאפשר לומר לאדם אשר שָׁכַח את בנה היחיד? האם בכלל יש ערך למלים?

ליד הדלת הפתוחה, המתינה לי הגב' אפרתי. חיוך קל היה מונח על פניה. בלחיצת-יד איתנה, אמרה: "שמי מרים"; ואחרי היסוס קל, המשיכה: "אני אִמו של ניתאי." בתנועת-יד קלה הזמינה אותי פנימה. שקעתי, נבוך מעט, בתוך כורסא בפינת הסלון. לאחר שהגישה כוס תה מהביל, ופרסה דברי-מתיקה על צלחת גדולה, התיישבה מולי. החלונות הגדולים של הסלון היו קרועים לרווחה. אור המנורה שדלקה במרכז החדר לא מנע את אפרוריות השמיים מלחדור פנימה.

אִמו של ניתאי החלה לדבר ולספר. מרים ובעלה עברו את מאורעות מלחמת-העולם השנייה באירופה. הם שרדו ונותרו לבדם בעולם. "היתה זו זוועה", אמרה מרים. אך הם עברו אותה בשלום. ניתאי נולד והיה בן יחיד להורים, שכבר אינם צעירים. הוא גדל במשפחה קטנה אך מאושרת – אשר ניסתה לשכוח את העבר בשמחות ההווה, והצליחה.

ניתאי היה למרכז החיים. הוא היה הווה מתמשך, ועתיד. הוא קיבל מנות גדולות של רכות ואהבה – ובניגוד לבני-גילו, אף ידע כיצד להעניק להוריו את אותן התחושות. בין הבן הגדל לבין הוריו התפתח דיאלוג, ומערכת יחסים של אמון והבנה. הוא יכול היה לשוחח עימם על בעיותיו החברתיות, על לימודיו ועל נערותיו. יחד עימם רקם את חלומותיו. הוא רצה להיות עיתונאי; לשם כך למד ספרות אנגלית, באוניברסיטת ת"א. בטרם פרצה המלחמה, ניתק עצמו מעט מהוריו ועבר לגור עם חברים בדירת סטודנטים. מכתב, שהשאיר להוריו בו נימק את צעדו זה, מלמד עד כמה התלבט בעשותו צעד זה וכמה התחשבות גילה כלפי שני הקצוות האחרים באותה אידיליה משפחתית.

מרים דיברה מהר ובשטף. מידי פעם לגמה מכוסית משקה חריף, שהיתה מונחת בהישג-יד. "עכשיו האידיליה נגמרה", אמרה מרים והסתכלה עלי. אני שתקתי.

דמעה החלה גולשת על לחיה. העבר היפה נגמר. "כל חיינו הסתיימו. מה נותר? קריירה? יותר כסף? בית מפואר, שרצינו לבנות בשביל ניתאי? ... אנחנו כבר זקנים, והוא היה העתיד. הוא מת, ואנחנו ביחד איתו. הימים אינם ימים, והלילות – גלולות-שינה ואלכוהול."

קולה זעם לרגע, כמו הסופה אשר השתוללה בחוץ – ולרגע היה רך, כקצף הגלים המתנפצים על החול. היא החזיקה בידה מכתב המאשר, כי היה ידוע לשלטונות הצבא כי בנה היה בן יחיד. "מדוע, אם כן, הוא שובץ ליחידת-מילואים קרבית?" – קבלה. מדוע עבר את שירות-החובה במפקדה עורפית, ואילו אל המלחמה יצא כאיש צוות לכל דבר?

ההורים רצו להתערב ולפעול להעברתו מהיחידה, אך ניתאי הוא זה שמנע זאת בעדם. הוא היה במסגרת שירות המילואים עם החבר'ה שלו – ועימם, מצא את מותו.

את אביו של ניתאי פגשתי למחרת היום, בבית הורי. השמש, שהאירה פניה לכבוד יום השבת, עמדה במערב וקרניה האחרונות הנוגות נפלו על חליפתו הכהה של מר אפרתי.

ישבנו בחדרי, ושוחחנו ארוכות. הוא הרבה לשאול. לאחר שנענה על שאלה מסויימת, נדם ושקע בעצמו לזמן-מה – ואז, הציג שאלה נוספת. הוא ביקש להבין את מהלכינו הצבאיים באותו היום; הוא רצה תיאור של דרך חיינו; הוא התעניין, מתי ראיתי את ניתאי בפעם האחרונה?

דומם ישב, שאל, הקשיב לתשובתי; ושוב השתררה דממה. קרני שמש אחרונות התגנבו מבעד לחרכי התריס, ונבלעו בחשכת החדר. שפתו התחתונה משורבבת מעט קדימה, כאילו עומדת לבלוע את שפתו העליונה, רצה לדעת: כיצד בדיוק נפגע הטנק?

פירטתי בפני האב השכול את נתוני הפגיעה – כפי שהיו מתועדים בתיק הנפגעים, שלא נפרד ממני כל אותה התקופה: "הטנק נפגע על-ידי פגז ח"ש בחיבור פגוש גלגל המרכוב הימני, אשר חדר לתוך כוורת הפגזים. כתוצאה מהפגיעה התפוצץ הטנק מיידית."

"כלומר?" – שאל האב, שלא הבין את שפתי הבלתי-ברורה. המונחים היו אכן מקצועיים מדי. רכב-קרבי-משוריין הוא מכלול של פלדה ואנוש. היה צורך בשפה עממית, כדי להסביר את מהות הפגיעה – את מה שקרה, בדיוק.

בשלב מסויים של השיחה הפסקתי להבין את החיטוט הזה, בפצע הפתוח; תמהתי: כלום יש חשיבות לכך שהטנק נפגע מפגז חודר-שריון, ולא מטיל סאגר?! האם הידיעה, מאיזה כיוון נורה הפגז הקטלני, תסייע לו באבלו? ...

שהרי, כל הניסוחים לא נתנו בפי את התשובה לשאלה: איך קרה שהשריון לא סכך על בנו יחידו? ההסברים שלי היו במישור הטכני. הוא חיפש משמעות בהקשר אחד בלבד, מות הבן. לא את זווית-החדירה ביקש האב להבין – אלא דבר-מה אחר: איך קרה שבנו נפל? מדוע כשלו המערכות, שהיו אמורות להגן עליו? ישבנו בחדר המחשיך לאטו, ושוחחנו שעה ארוכה. כשקמתי להדליק את נורת החשמל, קם מר אפרתי ממקום שבתו ונחפז לדרכו.

עבר שבוע, ושוב עמדתי בפתח ביתה של משפחת אפרתי. בידי אחזתי תצלומים גדולים שצולמו ביום השבת הראשון שלאחר פרוץ המלחמה, בזמן שיחת המח"ט. אברהם ורד – הצלם שיצא עם יחידות הצנחנים לפשיטות, ותיעד את מלחמות ישראל – הגיע אלינו, ללא שום תיאום מוקדם. פשוט, עבר וצילם את חיילי הגדוד היושבים על תלולית-החול. עדשת המצלמה קלטה, בתצלומי-תקריב אחדים, קבוצות שונות של חיילים בעת שהאזינו לדברי מפקדם. בתמונות האחרונות, נראו אנשי הצוות אשר נשארו לשיחה עם עובד הסמג"ד.

עמדתי עם התצלומים בידי, בכניסה לבניין, והיססתי. קיבלתי אותם רק שעות אחדות קודם לבואי, ולכן לא הספקתי לבדוק את התמונות. היה בכך משום הימור: קיוויתי שלא באתי לשווא, וכי דמותו של ניתאי אכן הונצחה על סרט-הצילום. אם יתברר שלא כך, הם יתאכזבו; ולא יעזרו שום הסברים-תירוצים: ייתכן כי ניתאי לא נכח באותה השיחה, מאחר שנשאר על הטנק בכוננות נגד מטוסי האויב; או אולי פשוט ישב רחוק, ואי-אפשר לזהותו.

כאשר הודעתי לאביו של ניתאי כי התמונות בידי, הוא ביקשני למהר ולבוא. האב, אשר דבר לא נשאר לו למשמרת, ביקש בכל-מאודו למצוא את סימן-החיים האחרון של בנו. לגבי דידו, גם תצלום מטושטש יהווה חלק מהנצחת בנו. לקחתי סיכון, וקיוויתי לטוב.

הקשתי על הדלת. כעבור רגע קט היו התמונות פזורות על השולחן, תחת מנורת-חשמל רבת-עוצמה. בזכוכית מגדלת עבר מר אפרתי על-פני שורות החיילים היושבים. תמונה אחר תמונה הושמה בצד, לאחר שלא נמצאה בהן הדמות המבוקשת. לרגע, עצרה אצבעו מלכת; הוא הזדקף מעט, ובקולו האטי והכבד אמר: "אני חושב שזה ניתאי." אימצתי את עיני לראות את דמותו של ניתאי, אשר נבלעה במרומי השורה הרחוקה ביותר. בבירור ניתן היה לראות את פניו, למרות משקפי-השמש הכהים אשר כיסו את עיניו. לאחר שהאב זיהה את מיקומו של ניתאי, הוא איתר אותו גם בתמונה נוספת. אולם בתמונה זו, ניתאי הסב את מבטו ומחצית פניו היתה מוסתרת מאחורי גבו של אחד מחבריו. האב המשיך לחפש; הוא מצא תמונות אחדות, ובהן נראית דמות בנו רחוקה ומטושטשת.

ואז, בהגיעו לתחתית החבילה, שלף מר אפרתי את אחת מהתמונות של שיחת אנשי הצוות; ידו החלה רועדת מעט. הוא הניח את העדשה המגדילה שאחז בידו, והעביר לי את התצלום. בתוך עדת החיילים הזדקרה דמותו של ניתאי; פניו נראו בבירור – והחיוך, אשר ריחף על פניו, הונצח.

האב קם, נסער, כשבידו התמונה; הוא ניגש אל האם, שהיתה עסוקה אותה שעה עם אורחים מחו"ל. מרים קירבה את התמונה אל האור, והתבוננה בה במשך דקות אחדות. היא לא המישה את מבטה מאותו קרטון דק, מרובע, ועליו כימיקלים מיוצבים. כל כולה התרכזה רק בדמות בנה, המשתקפת מתצלום. כל השאר לא עניין אותה. רק פיסת-נייר והזיכרונות נותרו, ממה שהיה מהות קיומה ומרכז חייה.

למחרת היום עשינו את דרכנו דרומה לאשקלון, לבקר אצל משפחת נמרודי; בנם, שאול, נהרג סמוך לי בהפגזה ב-19 באוקטובר.

שוב התעוררו סימני-השאלה הרבים: מה ניתן לומר? מה אפשר לספר? כיצד יגיבו כאשר יראו אותנו? האם יפרצו בבכי, או יקבלו אותנו בסבר פנים יפות?

התלבטתי גם בשאלה, מה אספר להורים על מותו. האם יש טעם לומר כי מותו היה פרי רשלנות וחוסר-אחריות – כי היה נותר בחיים, לו היה מעט יותר זהיר? ואולי אספר להם את הסיטואציה הכללית בלבד – תוך "סינון" העובדות הללו אשר ידיעתן לא תוסיף למשפחה ולא-כלום, אלא כאב בלבד?

שוב ושוב שאלתי את עצמי, האם אכן שאול נהרג על הגנת המולדת? האם בגופו חסם את האויב?! הגם שידעתי את התשובות – הרי שלא יכולתי לומר למשפחה את כל אשר ידעתי, והיה עלי להתחשב ברגשותיהם של האבלים.

בכל פגישה מעין זו היה משום עימות עם שאלות בלתי-צפויות, אשר לא תמיד ניתן היה לענות עליהן; והיתה התמודדות עם סערת-הרגשות שהביקור יצר בקרב בני המשפחה, סערה שאימה לגרוף ולסחוף גם את המבקר שבא לנחם. בביקורי השני אצל משפחת אפרתי היתה השיחה יותר משוחררת, מאחר שההיכרות כבר

נעשתה ועברנו את השלב הראשון של הסרת המחסומים. בנסיעתי לאשקלון, לעומת זאת, חשתי – שוב – כי אני נוסע לקראת הבלתי-נודע.

אגב התחבטויות אלה, התחלתי לפזם את נעימת השיר באב-אל-וואד. לאה חברתי – שבדרך-כלל לא אהבה את קדרות השיר – חשה את מצב-רוחי, הבינה כי השיר נותן ביטוי מילולי לתחושותי הפנימיות, והצטרפה אלי.

מקס, הנהג, לא הבין את משמעותו של שיר-הזיכרון מימי מלחמת-השחרור; הוא הרעים בקולו, ופצח בזמר צרפתי עליז. חלפנו על-פני שדות ירוקים, שהגשם נתן בהם חיים. הזמזום הפך לשירה, והעגמומיות פינתה את מקומה לעליצות. שרנו ביחד עם מקס; לעיתים הוא שר לנו, ואנחנו השבנו לו בשיר אחר. נסיעת התנחומים הפכה לטיול של שבת. הלא – ככלות הכל – אנחנו היינו בחיים, ונהנינו משמש חורפית אשר מאירה ומחממת את הארץ המתכסה בירק ופרחים.

לשנייה, הציק המצפון: "כיצד מעז אתה לשיר בזמן הנסיעה לביקור משפחה שכולה? אתה חייב להיות עצוב" – "האומנם?! שאל קול ב', במסגרת דיוני המצפון. באותם רגעי זמרה היינו נסוכים שיכרון, מהולים בסם החיים, אשר למוות לא היתה בו דריסת-רגל. פסיכולוג אולי יגדיר התנהגות זאת כפעולתו של מנגנון ההתגוננות מפני הלחצים הפסיכולוגיים, שנחשפתי אליהם במסגרת ביקורי אצל המשפחות.

בכל מקרה, בזמן ששרנו, לא רבץ עלי העול המעיק הצפוי של הפגישה הקרובה עם משפחת נמרודי. אכן, הצלחתי להתנתק במשך כמה דקות ולתת לעצמי הפוגה.

מקס, שליווה אותי, ראה את היסוסי בעומדי מול הדלת; הוא הושיט את ידו, והקיש. הדלת נפתחה לאט. אדם בגיל-העמידה ניצב בפתח, וסקר אותנו במבט תמה. הצגתי את עצמי: "שמי יוני, אני מהיחידה של שאול". העיניים, שעקבו אחרינו בסקרנות, הושפלו; היד השרירית, שאחזה בדלת, נשמטה. בתנועה רפה, הוא סימן לנו להיכנס בעקבותיו. השמש, שהאירה את היקום, נהדפה על-ידי תריסים מוגפים ונשארה מאחור. נכנסנו לדירה אפלולית.

אשה בשנות הארבעים המאוחרות לחייה נדה בראשה לעברנו. אפה היה סמוק מבכי ועיניה אדומות. תחילה לא דיברנו, רק ישבנו והחרשנו. לאחר דקות ספורות, שנדמו כנצח, שברה האם את השתיקה בהציעה משהו לשתות. כאשר כוס הקפה השחור בידי, התחלתי לספר על רגעי האחרונים של שאול.

האב ישב ומבטו דרוך לעברי; האם נאבקה בפרץ הדמעות שקלח מעיניה. אמרתי כי שאול לא ירד מהכביש בעת ההפגזה – אולם לא הוספתי כי אילו היה עושה כן, לא הייתי יושב עימם בתפקיד של ניחום אבלים. המשכתי לספר, כי הפגז התפוצץ כשישה מטר ממנו וכל גופו התמלא רסיסים. בכיה של האם התחזק. האב קם ממקומו – ובלא אומר הביא משקפת-שדה, שסועה ומפולחת מרסיסים. המשקפת, שהיתה צמודה כל העת למותניו של שאול, נותרה כעדות לעוצמת הפגיעה אותה ספג גופו. "ככה קיבלתי אותה", אמר.

אמו של שאול הניחה לפנינו את אלבום-התמונות. היו שם פיסות-תיעוד מן העבר הרחוק של ימי ילדותו; היו תצלומים מתחילת שירותו הצבאי – ומקורס רבי-סמלים, שבו שירתתי כמדריכו. התמונות האחרונות באלבום היו על רקע נופי מדבר סיני, שם עבד עם אביו בעבודות צנרת. "את התמונות האלה, שאול לא ראה", סיפר האב, "פיתחנו אותן לאחר המלחמה". הן תיעדו טיול, שנערך ביום פנוי מעבודה. בתצלום נראה כביש שחור, המוביל אל 'דור-סואר', על רקע החוליות מסביב; במפות הקוד, צוין הנתיב הזה בשם 'ציר עכביש'. "מאז ששאול השתחרר" – המשיך האב וסיפר – "הוא עבד איתי. יחד היינו כל הזמן בסיני, עשינו עבודות בשביל משרד-הביטחון ... ולפני החגים, התחלנו לעבוד ברפידים". האב סיפר על הבן שהחל לעבוד אצלו – ועד-מהרה הפך לשותף, אשר נשא בעיקר נטל העבודה. הבן, אשר טיפל בבעיות ופתרן, הוביל את הציוד – הוא זה שמשך את עגלתם, ועשה את העבודה המשותפת לדרך-חיים בעלת משמעות.

מאז שנהרג הבן, נעצר הכל. מיותר עומד לו הטנדר, אשר שימש אותם לצורכי עבודתם; הוא עמוס בציוד מכני יקר-ערך, שנקנה ממש ערב החג. האב לא יכול היה לחזור אל ההגה, שבנו כה היטיב לאחוזו. "אני רואה את שאול נוהג במכונה. איך אני יכול לשבת בה עכשיו?" שאל. הוא גם לא חזר לעבודה; היא היתה כרוכה ביותר מדי זכרונות.

בכיה של האם הלך והתחזק. "איפה הבן שלי הלך? למה הוא הלך ולא אני?" קוננה האם. בקולה השבור, הנחנק מדמעות, היא סיפרה: "הוא היה נוסע לעבוד שבוע – אבל כשהיה חוזר ביום השישי, הוא היה משתולל ואיתו כולם. הוא היה צוחק, וכל הבית היה מתמלא אור. הוא היה מחבק אותי, היה מנשק אותי. הייתי אומרת לו: יאללה, לך תמצא חתיכות, אבל הוא ... "קולה נשנק מדמעות שמילאו שוב את גרונה, והאב המשיך "שאל עמד להתחתן ..."

את הדרך הביתה, עשינו בשקט. מדי פעם נאמר משפט בודד, ושבה ונפלה דומייה. אני הייתי שקוע בתוך עצמי. שוב ושוב חזרה לנגד עיני דמותו של שאול, העומד ליד עוקב המים – ובהישמע הרעם, קורס תחתיו וידו יורדת לאטה אל עבר בטנו הקרועה. ישבתי מכונס בפירת המושב; רק ידה הרכה של חברתי, אשר ליטפה את זרועי, החזירה אותי למציאות, אל ההווה.

ההווה היה מציאות-חיים חדשה ומוזרה – בן-כלאיים בדמות לא-שלום ולא-מלחמה. ההגדרה הרשמית היתה, כי מצב-החירום מחייב את המשך שירות המילואים המיוחד. מתי יסתיים שירות זה? איש לא העז להתנבא. כוחותינו התמקמו בגזרות השונות; התחפרו מול האויב, שהתבצר אף הוא. במקומות אחדים התנהלה מלחמת התשה. אולם החיים נכנסו למסלול של שגרה.

המלחמה שהתנהלה בשטח "על אש קטנה", באה לידי ביטוי מוחשי ביותר ברעמי התותחים וקולות הנפץ העמומים, אשר כיסו גזרה רחבה. מידי פעם התנהלה ישיבת-מטה במחפורת אשר בחפ"ק (המפקדה הקידמית), כאשר בחוץ, במרחק של עשרות מטרים, נפלו פגזיה של הארטילריה המצרית. במקרים רבים, בכלל לא היינו יכולים להגיע לחפ"ק ברכב מינהלתי; הוא עצמו היה המטרה למטווח, שערכו תותחני האויב. כאשר נסענו ברכב רך (לא משוריין), והתקיימה תקרית אש, נאלצנו להמתין על הציר מחוץ לטווח התותחים ולצפות לסיום התקרית.

ההמתנה נמשכה לעיתים שעה, שעתיים ואף יותר. אמנם, אנשי המינהלה התרחקו מקו האש בזמן התקריות; אולם לא אחת איים פגז תועה על נהג משאית-מזון או מכלית-מים – שמייהר לתפוס מחסה, מפחד שבעקבות הפגז הראשון יבוא מטח נוסף. כך היה גם בטווחים שנחשבו לבטוחים.

הנהגים – אשר התמידו ביצירת הקשר החי בין הדרגים המינהליים לבין הפלוגות, אשר היו פזורות לאורך הקו – חזרו לא אחת כל עוד רוחם בם, לאחר שמילטו את עורם מהפגזה צפופה. למרות העובדה שהיו בכלי-רכב "רכים" והיו חשופים לסכנת פגיעה, סובבו נהגים אלה את ריכבם לאחור מייד כדי לצאת לשטח "מת" – והמתינו לשעת-כושר בה יוכלו לחזור לשטח הקידמי, כדי להביא את האספקה אל הפלוגות.

היתה זו מלחמה פסיווית נטולת כל הילת מנצחים, אך מסוכנת. מסירותם של אותם נהגים ואנשי אספקה היתה ללא גבול; בפועל, רמת הסיכון היומיומי שהם לקחו על עצמם היתה גבוהה מזו של אלה שישבו מחופרים היטב.

שגרה? הרי סדר-היום השתנה מידי יום: פעם הקדים הטבח התורן את הגשת ה"לוף" לפני הסלט – וביום אחר, הלוף הוגש לאחר המרק.

מידי בוקר דאגו החיילים היוצאים לחופשה להעיר את שלישי; הסיבה לא היתה רצון עז להיפרד ממנו בדרכם הביתה ולקבל ממנו את ברכת-הדרך. חבטות עזות על דופן האמבולנס המצרי-לשעבר, אשר שימש לי גם כמקום-מגורים, היו סימן ברור לכך שהוחלט כי סיימתי את שנת הלילה. לאחר מאמצים שלפתי את גופי מתוך שק-השינה, וחשפתי עצמי לצינת הבוקר – ולקולות הזירוז של היוצאים, אשר המתנינו לכרטיסי-הטיסה. הם כבר ערכו בחופזה את רשימת היוצאים-לחופשה, וכללו בה את כתובותיהם; כעת דחפו אותה אל האלונקה, שעליה ישבתי ואני עדיין מכורבל בשמיכותי.

הרשימה היתה אמורה לכלולה – ולעיתים, אכן כללה – רק את שמותיהם של אלה אשר יצאו בהתאם לאישור הרשמי, אשר חושב באחוזים קבועים מתוך כלל אנשי הצוות. מדיניות החופשות הצה"לית איפשרה לכל איש צוות חופשה אחת לשישה שבועות, שנמשכה 48 שעות; אבל, למעשה, החופשה היתה עוד יותר קצרה: כדי להגיע בזמן ולאפשר לאיש צוות אחר לצאת במועד, היה על החוזר להקדים קום ולעשות את דרכו במשך שעות ארוכות.

ברור כי הסתמן חוסר-איזון בין היציאות של חיילי המינהלה לבין היציאות של אנשי הצוות. מפקדי היחידות חיפשו פתרונות יצירתיים, כדי לשפר את תדירות יציאותיהם של הטנקיסטים. התברר כי רבים מאנשי החימוש היו רשאים, על-פי פקודות הצבא, לנהוג ברק"מים; אותרו גם אנשי מינהלה, שהיו שריונרים בנעוריהם. כל אלה עשו היכרות מחודשת עם תא הנהג או צריח הטנק. שילובה של התגבורת הפנימית בסבב הטנקיסטים הגדילה מאוד את יכולת התמרון והוצאת אנשי הצוות לחופשות.

היצירתיות השלישית יצרה מקרים, שמניין היוצאים היה כפול מהמספר המותר; ואז, לא תמיד היתה בידי כמות כרטיסי-הטיסה הנדרשת להטסת כל היוצאים. את הקומץ הזעום חילקתי על-פי מקומות-המגורים. החיילים שהוגדרו כ"צפוניים" – כלומר אלה הגרים צפונית ומזרחית לחיפה (בגליל, בעמק יזרעאל או בעמק בית-שאן), אשר גם לאחר שהגיעו למרכז הארץ היו צריכים לנסוע עוד כבדת-דרך ארוכה – קיבלו את הכרטיסים בעדיפות ראשונה. שאר הכרטיסים הוגרלו בין היוצאים האחרים. פיסות-נייר מסומנות ואמצעים אחרים שימשו להגדרת-הבוקר היומית, שנערכה במקום.

צהלותיהם של הזוכים, שמיהרו לשדה-התעופה בפאיד, התערבבו בקללותיהם של אלה אשר בלית-ברירה שמו את תרמיליהם על כתפיהם ויצאו אל הצומת הסמוך כדי לתפוס טרמפ.

לעיתים קרובות הייתי מצטרף אל המג"ד או אל סגנו, בנסיעותיהם לארץ. בתחילה, היתה המטרה לבקר אצל פצועי הגדוד; אחרי-כן – את משפחות החללים.

עופר המג"ד, אב לשני ילדים קטנים, חילק את זמנו בין החובה שהטיל עליו תפקידו – ביקור המשפחות – לבין השעות הספורות בלבד שהקדיש למשפחתו. לעיתים, היתה חופשתו של עופר קצרה מזו שלי; הייתי נשאר בצפון וממשיך את ביצוע המשימות המוטלות עלי, עד בואו של עובד הסמג"ד – וביחד עימו הייתי מבקר אצל משפחות נוספות.

לוחות-הזמנים, שתיכננתי לביקוריהם של מפקדי הגדוד (כולל ערן מזור מ"פ ו', או חמי כהנוב שהיה מ"פ-מחליף בפלוגה ז'), היו אינטנסיביים ביותר; תיאום טיסות וכלי-רכב – ויציאה מיידית למסלול הביקורים, שתוכנן ותואם מראש ובקפידה. התכנון היה אזורי, וכלל ביקורי תנחומים אצל כמה וכמה משפחות וכן את בית-החולים (או בתי-החולים) שבאותו איזור.

רק עם רדת החשיכה פנינו איש לביתו – ובשעת בוקר מוקדמת למחרת היום, כבר התדפקתי על דלתו של עופר בנס-ציונה.

לעיתים, לאחר סבב ביקורים של מפקדי הגדוד, התגברה בי התחושה שהירידה אל אפריקה – כדי לשרוץ מצפון לפאיד, להיות סתם שלישי-גדודי שאחראי על דואר ועל יציאות-לחופשה וכרטיסי-טיסה למען הזולת – עדיפה על החופשה בארץ. השתייה בגדוד הפכה לתקופות מנוחה והתאוששות.

באחד מימות דצמבר הקרים של ירושלים, היה מזומן לנו ביקור אצל משפחת גונן. ביתם נמצא בשכונה שקטה, רחוקה משאון העיר. בתוך השקט שמסביב נשמעו רק טפיפות רגלינו, שעה שטיפסנו במעלה מדרגות ביתם.

כאשר דיברתי עם מר גונן, בשיחת-טלפון באחת משהיותי הקצרות בצפון, הפציר בי כי נבוא לבקר אצלו בהקדם – משום שהוא רוצה לשוחח עימי. ניסיתי להסביר לאב את מגבלותי, מאחר שאני נמצא רוב הזמן ביחידה באפריקה; הוא לא ויתר, והבטחתי כי אעשה כל מאמץ לבוא ולבקר אצל משפחתו בהקדם האפשרי. גם עובד נתבקש, פעמים אחדות, לבוא לביקור; על אף היותו ירושלמי, טרם הצליח למצוא את הזמן לפקוד משפחה זו.

שלחתי את ידי לצלצל בפעמון, אך עובד עצר אותי ושאל לפרטי נסיבות מותו של הנופל. הזכרתי לו כי דרור מצא את מותו בטנק של ערן, ב-22 באוקטובר. "בסדר, אני זוכר" – הינהן הסמג"ד בראשו, בסבר-פנים חמור, ורמז אל עבר הדלת.

הפעמון השמיע צלצול חד. שניות אחדות חלפו, אך טרם היתה תשובה. צלצול נוסף, ואז שמענו קול רדום מאחורי הדלת: "מי שם?" לאחר שהזדהינו, נפתחה הדלת לאטה ואשה עטויית חלוק חורפי הציצה בעד הדרך. לאחר שבחנה היטב את העומדים בפתח ביתה, שבה על עקבותיה לתוך הדירה, קראה מעבר לכתפה "תיכנסו", ונבלעה באחד החדרים.

מולנו, על השידה בחדר-האורחים, בין כלי-החרסינה השבירים המוצגים לנו, ניצבה לה תמונה בודדת לזיכרון. עד אותו הרגע, השם היה אנונימי לחלוטין בעבורי. בראותי את תמונתו, התקשרו בזכרוני כל הפרטים – ונרקמו דיוקן ונשמה, שענו לשם דרור גונן. זכרתי את שיחותי עימו, על גמר לימודיו באוניברסיטה העברית, על חיפושי עבודה ועל עתידו ככלכלן.

בהיותנו עדיין לבד, מול התמונה, שאל עובד האם היכרתי את החלל. סיפרתי לו, בקצרה, את מה שזכרתי אודות הבחור. עובד הניד בראשו: "לא, לא היכרתי אותו" – הרים את כתפו כמתנצל, והוסיף חרישית: "... בפעם הראשונה שראיתי אותו, זה היה לאחר שנהרג..."

בסערת הקרב ותהפוכותיו, איבדו אנשים את יחידותיהם המקוריות. לא אחת, זה אירע לצוות אורגני שלם – אשר לפעמים הצליחו אנשיו לשמור גם על הרק"מ (רכב-קרב משוריין) שלהם. אבל במקרים אחרים, נשלחו חיילים בודדים לתיגבור יחידה אחרת; הם הספיקו להילחם במסגרתה, ולמצוא את מותם – אך נשארו בלתי-מוכרים.

עובד – שהיה סמג"ד של גדוד חדש יחסית, אשר הוקם זה-לא-כבר – טרם הכיר את כל חייליו. הוא בוודאי לא זיהה את אלה, אשר זה-מקורב באו. דרור היה אחד מהם.

כעבור כמה דקות של המתנה, נכנס האב. הוא הכיר אותנו בשמותינו, וידע את תפקידו של כל אחד מאיתנו. האם והבת הצטרפו אף הן.

אמו של דרור הישירה את עיניה עלינו במבטים מאשימים – ועוד בטרם התיישבה, סיננה: "עברו כבר חודשיים, ורק עכשיו אתם באים?"

עובד, שישב כפוף מעט קדימה, הזדקף. עיניו הבהירות קדרו, והוא נשך את שפתיו המכווצות. ניכרה בו הבעת עלבון וזעם – אשר לא נשמעו בקולו השקט, שנימת התנצלות התגנבה לתוכו. הוא ניסה להסביר כי בחופשותיו, המוגבלות ביותר, הוא מבקר אצל משפחות שכולות.

האב הרים את קולו: "אתם הרגתם לי את בני היחיד – ואתם לא באים לספר לי, כיצד הוא נפל?!" הופתעתי; שלחתי מבט תמה אל עבר הנערה שישבה בחדר, אשר הוצגה כאחותו של דרור: כיצד היה דרור בנו היחיד, כאשר יש לו אחות? רק לאחר זמן הבנתי את ההגיון שבדבריו. אמנם, למשפחת גונן היו שני צאצאים – אולם, בנות אינן נחשבות. דרור, שסיים את לימודי התואר הראשון, היה תפארתה של המשפחה. הוא היה ביטוי להתקדמותם החברתית ומימוש כל מאווייהם – ואנחנו הרגנו אותו, וחסמנו את דרכו ואת המשך קיומה של המשפחה כולה.

אמו של דרור, שלא הסתירה את איבתה אף לשנייה אחת, אמרה: "רק עכשיו החל לחיות. כל השנים השקענו בו – ועתה, כאשר הגיע סוף-סוף לתחילת הדרך..." היא הנידה בראשה, ושתקה את הכבדה שבשתיקות. ואחר-כך המשיכה: "הוא לא יצא עם בחורות, כי הוא למד. הוא התאמץ. הוא רצה להתקדם, והוא הצליח יפה מאוד בלימודים..."

בהשתרר השתיקה הבאה, ניסה עובד לחזור ולהסביר. אך מר גונן שיסע את דבריו: "יש לי אליך כמה שאלות, וגם אליך!" – והניף את אצבעו לעברי. הוא שלף דפים אחדים, המלאים בכתב-יד צפוף, וציין: "אני מנסה לגלות, מה עשה דרור – כל יום, כל שעה – עד שנהרג. אני רוצה לדעת הכל; כיצד נהרג, ולמה?" האב, אשר סיפור מות בנו כבר היה ידוע לו, דרש מידע על הפרטים הקטנים ביותר. "מה היתה השעה המדוייקת?"

עובד אימץ את זכרונו: "אני זוכר כי זה היה בבוקר, בערך ב-8 ... אולי 9." הוא הרים את ידיו, כמוותר על האפשרות להשמיע תשובה החלטית, והמשיך: "קמנו מוקדם מאוד ... בטרם זרחה השמש – ובשעה שהטנק נפגע, זה נראה כאילו צהריים; אבל אני פשוט לא זוכר את השעה המדוייקת." האב המשיך לחקור: "מדוע הכריח ערן את הצוות לצאת ולטפל בטנק? הרי הם לא רצו, והם אמרו לו שהם עייפים."

עובד, ששמר עדיין על קור-רוחו, החל לאבד את שלוותו וניכר היה בו שהוא כועס. נימת דבריו עטתה קצב שונה, והוא חזר על פרטי המקרה: "בשטח לא היתה ארטיילריה, ולא ירו. הגדוד היה אותה שעה בעמדות-המתנה, וטנקים אחדים היו בתצפית אל עבר האויב. ערן ביקש רשות לטפל בטנק, וקיבל אישור לכך מהמג"ד. המג"ד ואני חשבנו ומצאנו לנכון, כי ניתן היה לבצע את הטיפול בטנק בתנאים אלה."

"מדוע צריך היה לטפל שוב, כשרק יום אחד קודם גם כן טיפלו בטנק?!" – התפרץ האב. "נכון", אישר עובד, "אך בשריון נהוג לנצל כל הזדמנות כדי לטפל בנשק וברכב, כדי להגיע למצב הכשירות הגבוה ביותר. ואם כעבור שעה הטנק היה יוצא להסתערויות, ונתקע בשטח בגלל חוסר טיפול – ואז היו פוגעים בו כבמטרה נייחת? מה הייתי יכול לומר לך אז?! שהמ"פ היה בחור טוב, ויתר לחיילים על טיפול בתותח וגירוז כמה פיות גריז – ולכן בנך נהרג?!"

האב התעלם לחלוטין מתשובתו של עובד, נעץ מבטו בנייר ואמר: "אבל היה מסוכן בחוץ; עובדה, ירו פגזים".

"זה לא היה פגז של תותח", ענה עובד מייד. הוא נשם עמוקות, והמשיך: "באותו היום היה בגזרה מאמץ כללי, להדוף את המצרים צפונה. לפי הידוע לנו, הצוות נפגע מפצצת מטוס, אשר התפוצצה בסמוך לטנק."

עובד התעלם – ובצדק – מבעיה אחת, שבה התלבטנו רבות. הרי גם לנו הציק הספק. באותו יום, חיל-האוויר הישראלי הוא אשר שלט בשמי הגזרה. המטוס הזה – אשר חלף ברום גבוה, והטיל את הפצצה – האם היה זה מטוס אויב, או טעות מצערת של כוחותינו? נוכח הנסיבות, האמנו כי היתה זו אש כוחותינו. "למען הדיוק" – המשיך עובד – "היו שם שתי התפוצצויות. אנשי הצוות, שהיו אותה שעה על סיפון-הטנק, עסקו בהוצאת שרביט-הניקוי של התותח. ערן וצבי היו מצידו השני של הצריח. לאחר הישמע קול הנפץ, נפלו השניים האחרים על כנף הטנק. הם נהרגו, אני חושב, במקום." אביו של דרור, אשר התאמץ לרשום את דברי הסמג"ד, זרק לעברו קושיה נוספת: "באיזה מרחק היית אתה?"

עובד הניד בראשו, ואמר: "אני לא זוכר במדויק ... כל הגדוד היה מקובץ בצפיפות ... אולי 100 מטר או אולי 150, אני לא זוכר." השאלה הבאה הופנתה אלי: "מדוע נשאר דרור בטנק של ערן – בעוד שרוני לבקוביץ, שהיה המט"ק, ירד ממנו?"

לרגע, לא הבינותי את השאלה. האב נעזר בדפים הכתובים שריכז, וטרח להסביר לי את התמונה שצטיירה אצלו: ערן, לאחר שהטנק שלו נפגע, עלה על הטנק של רוני – וזה-האחרון ירד. מבחינתי, המצב היה ברור: רוני היה מט"ק, שמילא בזמן הקרבות תפקיד מ"מ – ולא הסכים לתפקד כאיש צוות טנק. כאשר ערן נטל ממנו את הפיקוד על הרק"מ, חזר רוני אל הדרגים הקדמיים כדי להמתין להזדמנות הבאה בה יוכל לקבל פיקוד על טנק פנוי.

פרשנות האב היתה שונה. לגבי דידו, רוני ברח מהטנק והפקיר את בנו למוות. אם רוני היה נשאר בתוך הפלדה, אז אולי ... אולי היה זה דווקא דרור שהיה יורד מהטנק, יוצא מקו האש ונשאר בחיים. ניסיתי להסביר כי רוני נהג כמפקד אחראי, וכי במעשהו היה היגיון רב: היה זה משום בזבז פוטנציאל פיקודי, שפ"ה חסר לנו באותו שלב של הלחימה, אם מפקד היה ממלא תפקידו של איש צוות. אולם ההורים השכולים כבר חרצו את דינם: רוני היה אחד מאלה אשר גרמו במישרין למותו של בנם. היו שאלות נוספות: מתי הגיע דרור ליחידה? מתי הוא עלה על הטנק? ימים? שעות? עם מי הוא היה? מה הוא אמר? ...

לא זכרתי הרבה – ואת המעט שזכרתי, סיפרתי. הבטחתי להשלים פרטים נוספים, תאריכים ושמות. אִמו של דרור, אשר ישבה בפינת החדר, הגיחה בשאלה: "מדוע הוא היה צריך להילחם? הוא הרי היה עייף?"

נאלמתי דום. עובד – אשר, כסמג"ד, לא עצם עין במשך לילות רבים בתקופת הקרבות – ניסה להסביר כי כולם היו עייפים, אך לא היתה ברירה.

אך האם המשיכה להלום, בטענות שעליהן לא היתה לנו תשובה. "מדוע ערן פקד עליהם לצאת בשעה 10? מדוע לא נתן להם לנוח? או לאכול? ... בשעה זו אוכלים" – סיימה בפסקנות.

עובד הרכין ראשו אל עבר השטיח, אשר כיסה את רצפת החדר. הפעם לא יכול היה לגשר בין ההיגיון שבהפסקת-התה של שעה 10 לבין שבירת הערכים המוחלטת הקרויה מלחמה. פער התפישות היה עמוק מדי. לאחר דקות אחדות, כשעשינו את דרכנו אל המכונית הממתינה לנו, אמר עובד "אל תדון את חברך". התכנסנו לתוך המכונית, והתכנסנו איש-איש בעצמו.

לא הרחקנו נסוע. עד-מהרה עמדנו בפתח ביתה של משפחת בר-יוסף. במסדרון חדר-המדרגות האפלולי, עוד הספיק עובד לומר לי "ביקור אחד כזה ... עושה אותי חולה."

בהיפתח הדלת כמעט הסתנוורנו נוכח אור היום, שפרץ ממרפסת החדר אשר אל תוכו נכנסנו. אשה זקופת גו, בשנות הארבעים לחייה, קיבלה את פנינו; צבע עיניה השחורות נראה בולט על רקע חיוורון פניה. תינוק, שהיה שרוע על השטיח נעץ בנו מבט תמה, התבונן בזרים הלא-מוכרים שפלשו לתחומו ופרץ בבכי. אשה צעירה הזדרזה ובאה מהחדר הסמוך כדי להרגיע את העולל, אשר פרטיותו נפגעה. לאחר שבנה מצא משכן בטוח בזרועותיה ועיניו עדיין בלשו בחשדנות לעברנו, הושיטה האם את ידה הפנויה והציגה עצמה. היא היתה אחותו של אילן. בכי התינוק שכך.

אָמו של אילן התנצלה על כי בעלה בעבודה, אולם, הבטיחה, עוד מעט ויגיע גם הוא.

גם היא שאלה, מדוע בוששנו עד עתה? עובד, שוב בנימת התנצלות, הסביר כי הגדוד כולו יושב כרגע בקו מול הכוחות המצריים – ומאחר שהחופשות מעטות ביותר, אין לנו אלא אפשרות מצומצמת לבקר אצל משפחות החללים.

האם, אשר גילתה הבנה למצבנו, שאלה עוד שאלה על הנעשה בגדוד – והשתתקה.

במשך דקה ארוכה התבוננה בנו, לובשי המדים, ופרצה בבכי: "אילן, אילן, ילד יפה שלי, למה הלכת, למה?" התינוק, שהיה בזרועותיה של אָמו, עיוות אף הוא את פניו ובכה עם סבתו. בקול זעקה שקטה, אך מצמררת, כאשר על לחייה זולגות הדמעות, המשיכה: "ילד שלי, גבר שלי, אתה הלכת – ומה נישאר לי בחיים, הבעל הזקן והחולה שלי?"

בכיה פסק. היא סיפרה על הזמן שחלף מאז הסתיימה המלחמה, על ימים ללא מנוחה, לילות ללא שינה, חיפושים בין הפצועים, עמידה בתור אצל קצין-העיר ושליחת מברקים אל הגדוד. האב, חולה-לב, התפנה ימים רבים מתפקידו במשטרה כדי לחפש אחר עקבות בנו. קרובי-משפחה נוספים התגייסו אף הם כדי לגלות את עקבות אילן. אף אחד לא מסר למשפחה את האמת, שהיתה כה ודאית – בנם, אילן, נהרג. אילן ישב לצד רפאל לוריא, בצריח של רק"מ מושבת, שעה שמטוס מצרי תקף אותם. השניים ירו אל עבר המטוס – אך ידו הארוכה של הטייס פגעה בצריח. אילן ורפאל מצאו את מותם ביחד.

חבריהם לפלוגה ו' היו אותה שעה בהסתערות על 'החוה הסינית'; גופות השניים פונו מייד לאחור, בידי אנשי פלוגת החרמ"ש – אשר ידעו כי חללים אלה שייכים ליחידתם, אך לא הכירום בשמותיהם. כתוצאה מהפגיעה בחלק גופם העליון, הושמדו המסמכים שנשאו עליהם. מחוסר אמצעי-זיהוי אחרים, הפכו השניים לאלמונים. לכולנו היה ידוע, כי השניים נהרגו באופן ודאי – אך בגלל חוסר האפשרות לזהותם, נמנעו הגורמים המוסמכים מהודעה למשפחות על מותם.

משפחתו של אילן, כמו רבות אחרות, המשיכה לחיות באשליה. בהתפרסם תצלומי השבויים, מיהרו בני המשפחה אל אותו מרתף שבו הועמד התיעוד הלקוי הזה לבחינת המעוניינים. אחד התצלומים הראה חייל ישראלי שישב רכון-ראש – ושביב של תקווה התעורר בלב האם. האב היה ספקן. התמונה היתה מטושטשת, ודמות החייל לא נראתה במלואה – אך האם, שרצתה להאמין, נתלתה בזיק אחרון של סיכוי. כאשר הוחזרו השבויים, נסתם הגולל על אשליה זמנית זו. אילן המשיך להימנות עם הנעדרים.

בירורים ובדיקות – שנמשכו בדרך לא-רשמית, שלא בצינורות המקובלים – חשפו את האמת, טיפין-טיפין. האב בריא-הגוף ונעים-הסבר שנכנס בינתיים, לחץ את ידינו בחמימות. הוא לא ביקש הסברים, מדוע באנו רק עתה. וכאשר עובד ניסה לומר דברי התנצלות – הוא חייך מעט, ובקולו הנמוך אמר: "לכל אחד יש את העבודה שלו לעשות. מקומכם היום למטה, לשמור עלינו."

בהסיבנו לשולחן המטבח, שמענו מהאב את המשך סיפורם של שני החברים שמצאו את מותם במבואות 'החוה הסינית'. לאב נודע, באופן לא-פורמלי, כי גופותיהם של השניים קיימות – אך לא ניתן לזהות את כל אחת מהן בנפרד, ולכן נמנעת הרבנות-הצבאית הראשית מלקבוע רשמית את מותם. היה צורך

בטביעת-אצבעות. האב חיפש בביתו, ומצא את המצלמה של אילן. כך הובאה לסיומה פרשת הזיהוי. שלטונות הצבא הכריזו כי אילן בר-יוסף ורפאל לוריא הם חללי מלחמת יום-הכיפורים.

בתום הארוחה חזרנו לשבת בסלון. אלבום-התמונות נפתח מולנו בדמותו המחייכת של אילן. מכל תצלום רשפו הצחוק ועליצות החיים. כך זכרתי אותו, תמיד מחייך. במקלחת קרה, בתום אימון בצאליים – או עם השחרור המיוחל, בשעה שכולם כבר מתוחים ונרגנים וממהרים הביתה – רק הוא קיבל את הדברים בשלווה, ותמיד חייך.

סיפור חייו עלה מתוך התצלומים, והאם ליוותה כל תמונה בדברי הסבר. כאשר התגייס לקומנדו הימי, היא התנגדה לשירותו ביחידה המובחרת. עקב התנגדותה הנמרצת, עבר אילן מהקומנדו לשריון. "זאת דרכו של עולם" – אמרה האם. "אולי אצבע אלוהים היא זאת?! אולי, אם היה נשאר דווקא שם, אולי היה חי?"

בסופו של האלבום, הוסף דף אחד ועליו הכותרת "מוקדש לאילן חברי". בדיו שחור, כתבה חברתו:

אנא אלי, תן לו לחיות
רק זאת, אנא החזר לי אותו בשלום
הרשה לו לעבוד, לאהוב ולחלום.
תן לי עוד פעם
להציץ אל עיניו היפות
תן לי עוד פעם
לזכות בחיוכו המתוק.
תן לו עוד פעם
לחוש את שפעת שערי
מלטפות.
עוד פעם לשבת לידי בשקט
כשידו את מותני מחבקת.
עוד פעם הנח לי
כוס קפה לפניו להגיש
עוד פעם את שפתיו
על שפתי להרגיש.
רק עוד פעם לחבקו חזק מאוד מאוד
אנא אלי! רק תן לו לחיות
ויותר לא אבקש עוד.

כעבור זמן, הראיתי שורות אלה לאשתו של אחד ממפקדי הגדוד; היא קראה את הכתוב בעיון רב, ואמרה כלאחר-יד: "כן, קראתי רבים כאלה. פחות או יותר, אותו הרעיון."

תגובתה עוררה כירסום משמעותי בעולם המושגים שבו חייתי. עד אותם הימים הייתי מרוחק למדי מנושא המשפחות השכולות – אף כי בן-דודי נפל במבצע-קדש, ובעודי ילד ידעתי את השפעת השכול על משפחתנו. זכור לי כי דודתי כתבה שירים רבים, לאחר מות בנה. ייתכן שלא התעלטה אל מרומי אמנות השירה, אך במלים ברורות היא חשפה את סגור לבה וכאבה הפרטי.

גם שיר זה, אשר הוקדש לחבר שנעדר, לא ייזכר כתפארת היצירה; אולם הדמעות היו בו לדיו, והכאב – לעט. ייתכן כי אותה אשה, שראתה בשיר זה "עוד שיר אבל", צדקה בכך שהוא אחד מני רבים. אך כל אחד מאותם שירים קצרים ונוגים היה למקדש מעט לזכרו של לוחם אחר, ובכך ייחודו.

רבות היו המשפחות שמשא יסוריהן דמה לזה של משפחת בר-יוסף. כל בן שנפל היה לאמו אותו בן יקר – פרי בטנה, אשר במכאוב ילדה ובעמל רב גידלה. נכון, הוא נהרג כרבים אחרים; דברי-ההספד, שנאמרו על קברו, נאמרו גם על קברים אחרים; יש דמיון בתוכן השירים והרעיונות. ואף-על-פי-כן, כל סיפור היה שונה.

לאחר שביקרנו אצל שתי משפחות באותו היום, היינו עייפים מהמתח שליווה ביקורים אלה. אבל דחינו מעלינו את השפעת העייפות, ונסענו לבקר אצל אליהו כרמי אשר היה מאושפז בבית-לווינשטיין שברעננה. שם התוודענו, לראשונה, ללילך אשתו. הבשורות שבפיה לא היו מעודדות. אליהו עדיין לא הגיב לסביבתו. הוא פקח את עיניו – אך אלה שוטטו בחלל, בלי להגיב ובלי להביע דבר. ברשותה של האחות, נכנסנו לחדרו. אליהו היה עטוף בסדין; ידו האחת מעוותת ורועדת מעט, אך בהתמדה. מבטו פנה אל תקרת החדר. התקרבותי אל מיטתו, וניסיתי "לתפוס" את מבטו; עיניו חלפו על פני במבט חודר, אבל ריק לחלוטין. לילך סיפרה כי הרופאים מאמינים שמצבו השתפר מעט, ועם הזמן ילך מצבו ויהיה טוב יותר. אך הובהר לה, שוב ושוב, כי אין לצפות את קצב ההחלמה – אם בכלל יחלים. אף רופא לא היה מוכן להתנבא בדבר הסבירות של שינוי במצבו הנוכחי. בחיוך קל של השלמה עם הגורל, אמרה: "מה אפשר לעשות?! מוכרחים לקוות." מדי יום באה לבית-החולים, כאשר בביתה השאירה שני תינוקות. היא באה בהתמדה כדי לטפל בבעלה, תוך חלוקת הנטל עם שאר בני המשפחה.

כשעזבתי את בית-לווינשטיין, הייתי מדוכא קמעא. התקווה שלא התממשה – אולי חל שיפור במצבו של אליהו, מאז ביקורי האחרון – הוסיפה עוד טיפה של כאב לכוס הגדושה. היה חשש כי אליהו עלול להישאר כמו צמח, למשך יתרת חייו; הצעיר הדינמי והאנרגטי הזה עלול להיות נטול-הכרה במשך שנים, ורק מכשור יקיים את הפעילות הפיזיולוגית בו.

המחשבה על כך הפכה למציאות מחרידה. כל מטעני היום עמוס-הרגשות הזה נקבצו יחד לתחושת עייפות איומה. רציתי לעצום עיניים ולישון, לישון ולברוח, לברוח ולשכוח את מה שראיתי, שמעתי ובעיקר חוויתי.

כמידי יום חלפו עיני על כותרות העיתונים, שהגיעו למשרדי לצורך חלוקה לחיילים. כותרת של ידיעה, באחד העמודים הפנימיים, צדה את עיני:

חובש פצוע חזר להכרתו לאחר 80 יום

אל בית החולים ע"ש שיבא ב"תל השומר" הובא לפני 80 יום חובש צה"ל, א.כ., שנפצע בקרבות סיני. מאז הוא היה נטול הכרה ובימים אלה החלה הכרתו חוזרת.

הפצוע, אשר נפגע במוחו, שכב כמה שבועות בבית החולים שיבא ואחר-כך הועבר לבית חולים אחר. שלשום הוחזר אל המחלקה האורטופדית בשיבא, שם נותח ולאחר הניתוח החלה הכרתו לחזור לאט לאט. הוא הכיר אחת מבנות משפחתו וזכר את שם בנה שלא היה במקום. אתמול אף דיבר עם ביתו בטלפון, כן חזה בטלוויזיה והכיר את אחד השחקנים ...

הרופאה המטפלת בו אמרה: "כבר קודם הרגשנו בתחילת חזרת ההכרה. הדבר התבטא בתפקודים כמו אכילה ועוד, אולם הדיבור לא חזר אליו אלא לאחר הניתוח האורטופדי. בשלב זה חלה התקדמות בשיבת ההכרה של הפצוע ויש לקוות כי ההטבה תימשך ותתקדם."

הנס קרה, ואליהו חזר לעולם החיים. בישיבת מטה, שהתקיימה באותו הערב, סיפר עופר המג"ד על מצבו של אליהו והורמה כוסית לשלמו.

כעבור ימים אחדים, ושוב עשיתי את דרכי אל בית-לווינשטיין. הייתי מתוח מעט: האם יזהה אותי? וכיצד יגיב? הוריו הזהירוני שלא לבוא במדים, מאחר שקיים חשש כי מדי הצבא מעוררים קשר אסוציאטיווי לא-רצוי. נכנסתי לחדרו בבגדי האזרחיים.

"יוני!" – קרא אליהו לעברי בקול צרוד, משום שעדיין לא שלט לחלוטין על מיתרי-קולו. רעד עבר בכל גופי. היתה זו כמו תחייה. הוא נשען על מרפקו והושיט לי את ידו לשלום. לחיצת-היד שלו היתה חלשה, וכף-היד רעדה – אך שוב היה זה יצור אנוש, המסוגל לנוע באופן רצוני ולחשוב ולתקשר. אמנם מצבו הבריאותי והמנטלי חייבו טיפול, אך הוא נחלץ מהמצב של חיים-לא-חיים.

לילך אשתו השלימה את הפרק, שחסר לי בסיפור תחילת החלמתו. אליהו, שנפגע בידו וברגלו, אושפז בבית-החולים 'שיבא'; בזמן הטיפול השוטף בסימפטומים שהתגלו בו, ניסו הרופאים לאבחן את הסיבה לעליות הבלתי-מבוקרות בחום גופו. כאשר חלה הטבת-מה במצבו, הוחלט להעבירו אל בית-חולים אחר. שם, היה ויכוח בקרב הסגל הרפואי: הרופאים, ברובם, טענו כי יש להסתפק בהמשך הטיפול בסימפטומים החיצוניים; הנחתם היתה כי אין ביכולתם לעזור הרבה לשיפור מצבו. רק רופא אחד התעקש לנתח את היד והרגל שנפגעו. שאר הרופאים התנגדו לכך, בטענה כי יהיה זה מסוכן להעלות על שולחן-הניתוחים אדם חסר-הכרה. לחציו של הרופא, וההכרה כי "אין הרבה מה להפסיד", היטו את הכף: הוחלט על ביצוע הניתוח.

הרופאים, שקיימו את הדיון ליד מיטתו של הפצוע, התעלמו לחלוטין מקיומו ושוחחו באופן חופשי על מצבו וגורלו. אִמו של אליהו, שהיתה בחדר בזמן התייעצות הרופאים, היתה משוכנעת במראה עיניה: בנה, אשר עקב בעיניו אחר ההתרחשות שסביבו, נכנס – לאחר השיחה – למצב של חוסר-שקט ועצבנות. כלום הבין, ורק היה חסר-יכולת להגיב? איש לא ידע זאת לעולם.

ההורים וליך נתנו את הסכמתם לניתוח. כאשר התעורר אליהו, לאחר הניתוח, ניסה ללחוש. "תצעק", אמרה לו הפיזיו-תירפיסטית שעמדה לידו. הוא עצם את עיניו ושוב פקחן, וניסה לבקש דבר-מה. אך מיתרי-קולו טרם צייתו לו. "יותר חזק" – חזרה הפיזיו-תירפיסטית, בקול מְצוּוה. לאט, הברה אחר הברה, ביטא את משאלתו: "מ-י-ם".

הסתבר כי בעת הניתוח האורטופדי, איתרו הרופאים שבר פתוח בְּעַצֵם – אשר גרם להמשך הזיהום בדם. הניתוח הפשוט, לא רק הצליח לטפל בבעיה האורטופדית; בעצם, הוא פתר את הבעיה המהותית – ופתרון זה איפשר את חזרתו של הפצוע להכרה.

צחוק קל של מבוכה עלה על פניה של לילך. בתום סיפורה הפנתה את מבטה אל עבר החדר שבו שכב בעלה – כאומרת, "הוא זקוק לי עתה." אנו פנינו לדרכנו, והיא חזרה למשמרתה על-יד מיטתו.

רמזים לוחשים באפר

טרם חלפו חודשיים מאז הפסקת הקרבות – ורבות, אולי מאות-אלפים, היו עדיין מגויסים – וכבר החלו לדבר על נורמליזציה, על חזרה לחיים רגילים.

אכן, רבים כבר פשטו את המדים. אלה-האחרונים היו, בעיקר, חיילים שלא שובצו ביחידות הלוחמות – ואנשי שירותים, אשר לא תרמו אלא תרומה מבוטלת-למדי למאמץ הביטחוני. מאידך, כפי שהבהירו הנתונים בשטח, חזרתם לעבודה נתנה דחיפה כלשהי למשק והניעה מקצת גלגלי התעשייה. ברגע של בדיחות-הדעת, הושמעה הצעה לניתוח כלכלי מסוג חדש: עכשיו – לאחר שנוכחו כי התפוקה לא ירדה כל-עיקר, ובמקרים מסוימים אף עלתה – ניתן לחשב בדיוק את שיעור האבטלה הסמויה, אשר שררה לפני המלחמה. אולם בשיחות הארוכות שנערכו סביב פינג'ן הקפה, נשמעו זמירות שונות. נימת הדברים היתה קשה. השכירים קבלו על אובדן ההכנסה מעבודת שעות-נוספות, שלא קיבלה פיצוי מושלם בתגמולי-מילואים; התעסוקה האזרחית יצרה עוד טובות-הנאה (כגון "תוספת רכב", למרות קיומה של הסעה מאורגנת למקום-העבודה), ואלה חסרו בחשבונות-הבנק של המגויסים.

גם מצבם של העצמאים לא שפר: אף כי העסק היה סגור, ולא הכניס רווחים, היה צורך לממן את הוצאות-התקורה הקבועות (שכר-דירה, מיסים עירוניים וכו') – ואת שכר העובדים הקבועים, שחלקם היה מובטל-מאונס. סיפרו על מקרים של סחורה, שנתקעה בנמל או במחסנים והיתה חשופה לאיתני-הטבע או לידם החמדנית של גנבים.

היו בינינו, שהגיעו עד סף הייאוש. "השקעתי חסכונות מעשרים שנות עבודה כשכיר" – סיפר אחד מאנשי המילואים: "שכרתי מוסך, שעולה לי הון תועפות בכל חודש. ועכשיו, אני פה והשותף שלי שם" – אמר, והצביע דרומה לכיוון 'פאיד'. "והעסק? אישתי לא יכולה לנהל אותו. הוא נהרס. המכונות עומדות בחוץ; בכל יציאה הביתה אני מגלה כי חסרים חלקים נוספים: פעם פנס, פעם גלגל..."

החיים החלו לחזור למסלולם גם בתחום האקדמאי. בתחילה התפרסם גילוי-דעת, ולפיו הגיעה העת לפתוח את האוניברסיטאות; כעבור זמן-מה, דובר על תאריך מדויק.

הדברים עוררו הדים סוערים בין חיילי הגדוד – אשר רבים מהם היו עדיין במסגרות לימוד על-תיכוניות. "מדוע שנשב אנחנו פה, בעוד שהג'ובניקים יתחילו ללמוד?!" – הטיח איש צוות בפלוגה ו'. אחר הגיב: "לי לא איכפת, אם מישהו יתחיל ללמוד השנה; שיבושם לו. אבל מדוע אני מקבל עונש על שאני יושב פה, 'זרוק' לגמרי – ואחר, שכלל לא שירת ולא ראה יום אחד של מלחמה, יקבל פרס?!" סטודנט להנדסה, אשר היה רס"פ הפלוגה, הצטרף לשיחה. הוא עמד לסיים את חוק לימודיו בחיפה. "ככל שאקדים לסיים את הלימודים, כן יהיו טובים סיכויי למצוא עבודה בשוק" – הסביר. "במקצוע שלמדתי, הדרישה מוגבלת. ולכן, אם מישהו צובר יותר נקודות במשך השנה וגומר את חובותיו לפני, הוא זוכה לייתרון עלי – ומצמצם את האפשרויות שתעמודנה בפני לכשאסיים את הלימודים. אתה מבין?"

כנראה נתפשתי, בעיני המגויסים, כמי שמייצג את המערכת. רשויות הצבא לא התערבו בעניינים האזרחיים, לא בתחום הכלכלי ולא בתחום האקדמי, ואף לא הגיבו על הדברים. אולי משום כך נותבו הטענות כלפי, ולא רק סתם-ככה כדי לשפוך את הלב: ייתכן כי היתה איזו ציפייה, אפילו בלתי-מודעת, כי באמצעות תקבלנה תחושות אלה ביטוי בדרגים גבוהים יותר – ואולי תהיה לכך השפעה.

כסטודנט שהיה אמור להתחיל את שנת-הלימודים השנייה, חשתי כמוהם – קצת נשכח; בחזקת "רחוק מהעין, רחוק מהלב". אף-על-פי שהסדרתי את תשלום שכר-הלימוד לשנה הקרובה באוניברסיטת תל-אביב, לא ידעתי מתי אוכל להתפרקד שוב על הדשא מול בניין 'נפתלי' בין שיעור אחד למשנהו.

היה זה שוב המאבק בין הרגש לבין ההיגיון. ההיגיון אמר כי ככל שתשוקמנה יותר מסגרות-חיים, אשר קרסו והושבתו עקב המלחמה, כך יעלה המוראל – וחסרונם של אנשי המילואים, אשר יורגש גם בעתיד, שוב לא יגרום להשבתת החיים התקינים. המצדדים בחידוש הלימודים הודו, אמנם, כי קשה לפתוח כיתה כאשר מחצית התלמידים יקבלו את ההרצאות בכתב – או כאשר המרצה עצמו לא תמיד נוכח, מאחר שגם הוא נשאר מרותק ליחידתו עקב כוונות או כדי למלא תורנות-שמירה. אולם הם חזרו וטענו כי החזרת המסגרות לפעילות שגרתית, תפעיל שוב את המערכת הדינמית הנקראת חיים. "צריך להוכיח לערבים", הוסיפו המצדדים, "כי העם הזה מסוגל לרכז חיילי מילואים בגבולות גם לתקופה ממושכת, וזאת בלי שהחברה והמשק יתמוטטו – ובכך לסתור את התיזה הרווחת בין מנהיגי מדינות ערב, ולפיה די באיום ממושך על הגבולות כדי שמדינת ישראל תצא מאיזונה הנפשי".

תבונה לא-מעטה היתה בטענות אלה; לפי תפישתי, לא היה ספק כי רבות מהן היו נכונות. אולם כאן נכנס הרגש, ומתנגש עם ההיגיון. קשה היה לשכנע סטודנט, אשר מחמיץ את שנת הלימודים הקרובה, כי דרך-פעולה זו אכן הינה הדרך הטובה והצודקת. בקרב רבים, שנטו לתמוך בביטולה-למעשה של שנת-הלימודים האקדמית תשל"ד, התנסחה עמדה זו באורח רגשי-משהו: "מה יש? מה הם ממהרים? אי אפשר להמתין עוד קצת, עד שנשתחרר?"

היו רבים אשר עם גיוסם עצר שעון-החול מלכת, והוקפאו כל תוכניותיהם ופעילותם. לא היה בכוחן של חופשות, קצרות ואקראיות, להשיב את המצב לקדמותו או ליצור המשכיות מחודשת. לכן, הם דחו את כל תוכניותיהם עד לבוא יום השחרור.

אצל אחרים, פרוץ הקרבות רק דחה את לוחות-הזמנים. כשהתאפשר הדבר, הם מיהרו לממש את כוונותיהם. וכך היו חופשות, שניתנו לצורך נישואיו של חייל-מילואים. בתחילה היו אלה חופשות קצרות – קראנו בעיתונים על חייל שיצא לחופשה בת שעות ספורות, בעיצומם של הקרבות, וחזר ליחידתו מייד לאחר טקס הנישואין – אולם עם הזמן התארכו החופשות, והתמשכו שבוע שלם. טקסי-הנישואין הקצרים והתכליתיים חזרו והפכו, עם הזמן, למסיבות משפחתיות; וכעבור עוד זמן, שוב היו אלה אירועים המוניים.

בערבו של אחד מימי דצמבר, נסעתי עם לאה חברתי למסיבת כלולותיו של מט"ק (מפקד-טנק) מגדודנו. היתה זו החתונה הראשונה שבה נטלתי חלק, מאז חודש אוקטובר; שאלתי את עצמי, האם אין זו השיבה הברורה ביותר להמשכיות החיים. אמנם, הזכרונות טריים והרשמים עדיין מרצדים מול העיניים – אך טקס איחוד הלבבות הוא פתיחת דף חדש, הצופה קדימה ואינו מביט לאחור. אכן, רבים משכבת הגיל שלי כבר אינם; אבל אלה ששרדו, החלו בונים תאים קטנים של עתיד.

שפע הנגוהות, באולם-החתונות, סימא את עיני. אנשים הלבושים בהידור התגודדו סביב שולחנות התקרבות, שהיו מלאים בכל מיני דברי-מאפה וחטיפים; על דוכן המשקאות שוב ניצנצו שברי האור המשתבר

בכוסיות-הזכוכית. האוויר היה מלא בהמולת המכרים, הנפגשים לאחר זמן, ונשמעו צלילי נשיקות קולניות. לקולה של מוסיקת רקע, חזרנו אל אותה שגרה מוכרת של חתונה תקנית. החתן שוב לא עטה סרב-עבודה מלוכלך ונעליים גבוהות, אלא סובב מהודר בחליפה נאה. ידיו, שהיו נקיות מגריז ומזהמת המדבר, היו עסוקות בלחיצת ידי הבאים ובקבלת מתנות.

באחת מפיינות האולם פגשנו בערן מזור, מפקדו המחלים של בעל השמחה. עופר ורעייתו הצטרפו אלינו מאוחר יותר, לאחר שבירכו את הזוג הצעיר. עופר לא מצא את מקומו בתוך כל ההמולה והמוסיקה ושימחת החתונה. דקות ספורות לאחר הגיעו, עשינו כולנו את דרכנו החוצה – שותפים לתחושותיו. בשבתנו במכונית המגוייסת שעמדה לרשותנו, הכריז מפקד-הגדוד: "לאחר שסיימנו לאכול בורקס ורבע-עוף, אולי נלך לאכול על-באמת?" המכונית עשתה את דרכה למסעדת-יוקרה, אשר אחד מחיילי הגדוד נמנה על בעליה.

נגינת כינורות היתה בת-לווייתם של המלצרים, אשר פיזו בין רהיטי-העץ הכבדים. דקות ספורות לאחר שהתיישבנו, נערמו על-גבי השולחן צלחות רבות בגדלים שונים. כמנה ראשונה הוגשו מטעמים מגוונים, ובצידם לא-מעט תוספות. היו אלה מאכלים שאת שמותיהם לא הכרתי, וריחותיהם מעולם לא עלו באפי. לאחר המנה הראשונה, שהיתה ארוחה בפני עצמה, לא יכולתי להמשיך ולאכול. קיבתי, אשר הסכינה בדי עמל למזון הצבאי שניתן במנות קצובות, טרם חזרה ליכולתה הקודמת. גם הפיתוי הגדול שהיה מונח לפני, צדפות ברוטב פטריות בנוסח צרפתי, לא שינה את המצב. ספגתי גערות חמורות, ולא יכולתי אלא לענות בנימת התנצלות כי "אני לא יכול יותר". עופר העיף לעברי מבט של זלזול; לאחר שסיים לנגב את צלחתו, אף עזר לרותי אשתו אשר התקשתה-משהו בהתגברות על קשיי הסיום. חברתי רק השתתפה בצערי על כי החמצתי חלק ממעדני-המלכים.

בתום הארוחה ירדנו לרחבת הריקודים הקטנה, שהיתה סמוכה לַבַּר-המשקאות. האורות המעוממים השרו אווירה רומנטית. המוסיקה האטית משכה את לאה ואותי, כבעבותות של קסם, אל המשטח החלק. רגלינו נעו כמאליהן, וגופינו זעו בקצב מוכר. זוגות אחרים רקדו בסמוך לנו, אך הם היו רחוקים מאיתנו. לא ראיתי אף לא אדם אחד. עצמתי את עיני; ידי התהדקו סביב בת-זוגי. גופה הרך נצמד אלי, והשכיח ממני הכל.

למחרת בערב נסענו לבית-החלמה לפצועי צה"ל, על שפת ימה של נתניה.

גם הפעם הוזמנו לחתונה, של מדמוני; אבל חתן-השמחה לא היה חייל בחופשה, אלא פצוע מחלים. מדמוני היה בצוות המג"ד, עד שנפגע הטנק שבתוכו לחם. עופר, מפקדו, בא להשתתף עימו בשמחתו. מאות מוזמנים – קרובי משפחה, חברים מחלימים מהגדוד אשר יכלו להגיע, וכל באי בית-ההחלמה – התקבצו יחד באולם ענקי.

להקת מחול של יוצאי תימן ריקדה ופיזזה בפני החתן והכלה ואורחיהם, במיטב הלבוש התימני, ונערה כהת-עור סילסלה בגרונה בנעימות מסורתיות.

האולם הגדול היה צר מלהכיל את יללות השמחה אשר מילאו את חללו. השמחה היתה רבה. חגגנו גם את ההתקדמות בהחלמת הפצועים.

החתונות היו רק בחזקת "צלילים רוגעים לסיימו של יום", מעת לעת. במרבית הימים, הוקדשו שעות הערב לביקורי נימוסין – לאחר שבשעות היום, המשכנו לבצע את ביקורי החובה.

ההוראות אכפו על מפקד הגדוד ושלישו, לבקר אצל כל משפחה שכולה; ואף קצבו פרק-זמן מוגדר למילוי הפקודה. אולם המחוקק, כרבים אחרים, לא חזה את ריבוי החללים; אי-אפשר היה לתכנן את מגבלות-

הזמן שנוצרו אצל מפקדי היחידות הלוחמות – אשר מלאך-המוות הקדיש להם ממאמציו ביד רחבה, והניף בהם שוב ושוב את חרמשו.

וכך מצא עצמו מפקד היחידה, היוצא לחופשה בת שעות ספורות, בהתנגשות בין החובות. לא רק חובת הביקורים הרשמית, אלא גם חובות אחרות – ולא רק כלפי משפחתו. חובה נוספת היתה למפקד, לבקר אצל פצועי היחידה; אבל רובם טרם ראו את מפקדם, גם חודשיים לאחר תום הקרבות.

זמנו של המג"ד נקרע בין הביקורים השונים במשך היום, לבין אותן חובות פחות מעיקות – חתונות – בשעות הערב. כדי להרוויח כמה שעות נוספות בחברת עופר, בעלה, הצטרפה רותי אל המג"ד בלכתו אל כל אותם האירועים שבהם השתתפנו במסגרת תפקידנו.

למחרת החתונה הראשונה, בבוקרו של יום, ביקרנו אצל משפחות אחדות. לא-אחת, קידמה אותנו דלת נעולה. המשכנו אל המשפחה הבאה או אל הפצוע הבא. תמיד הקפדנו לחזור, כעבור שעה-שעתיים או יותר, כדי לפגוש את בני המשפחה ולהביע בפניהם את תנחומינו.

פעולת שחיקה אטית הלכה והתחוללה, בהדרגתיות ובהיסח-הדעת. כבר לא היו הרהורים של מבוכה, כאשר נקשתי על דלת משפחה שלא היכרתי; לא עוד חיפשתי את המלים כדי להסביר מי אני, ומדוע אני מתדפק על דלת ביתם. הפכתי להיות מתורגל בכך. פצוע ששכב על מיטתו וחשף את מומו בעליזות, שוב לא זיעזע אותי. עדיין לא הייתי מחוסן לגמרי מכל אלה – אך למדתי לקבל, בלי להגיב.

ובכל-זאת, כעבור שעות אחדות שהוקדשו לביקורים, הייתי עייף כאילו עבדתי כמה וכמה ימים ללא הפוגה.

אל משפחת יוגב הגענו בשעות אחר הצהרים של יום ביקורים ארוך. כולנו היינו באותו שלב של עייפות; בטרם נכנסנו לחצר הבית, אמר לי עופר: "שמע, אל תברבר הרבה; נישאר חצי שעה, ונלך".

אשה לא-גבוהה, בעלת שיער זהוב ועיניים כחולות נוקבות, פתחה לנו את הדלת המעוטרת של בית קטן בפרברי תל-אביב. "שלום, שמי יוני" – הצגתי את עצמי, שוב: "הייתי שלישי היחידה, שבה לחם מתן". הפניתי את מבטי אל עופר, והצגתי אותו בפניה.

היא סקרה אותנו במבט בוחן, כמעט בדקדקנות, ובקול החלטי אמרה: "ובמה אפשר לעזור לכם, בחורים?"

עופר לא עצר את חיוכו; "באנו לבקר אתכם" – השיב, בסגנונו הישיר. בתנועת-יד חדה הוזמנו פנימה. התיישבנו בכורסאות עמוקות, אשר כמו בלעו אותנו; הגברת יוגב – או, כפי שחזרה והדגישה, "חניתה" – הזעיקה את בעלה, ממקום-עבודתו הסמוך.

כלב שיעיר נכנס לחדר, כישכש בזנבו לעומתנו, ובדילוג קל קפץ מעל הכורסא שבה ישבתי והתרווח במושב הסמוך אלי; משם זרקו עיניו החומות מבט עצוב על העולם, ואחר-כך התנמנם. חתולה סיאמית, אשר מוראו של הכלב המגודל לא נפל עליה, באה לקדם את פני האורחים – ולאחר שעשתה מסדר נוכחות, מצאה את מקומה על משען גב הכורסא שמנגד. בינתיים עסקה חניתה בהגשת משקאות קלים, כשהיא שבה וסוקרת אותנו. עיניה הרציניות התרככו וחיוך שטף את פניה, כשסיפרה לנו על מארחינו ההולכים על ארבע.

סבר-פניה השתנה, כאשר סיפרה כיצד שמעה על מות בנה. שפתותיה נקפצו, ומבטאה הִקִּי הפך להיות מודגש יותר. קצין צעיר מסר את ההודעה הראשונה, בזו הלשון: "בנכם, מתן יוגב, מספר-אישי ...? כן! ובכן, מתן יוגב מספר ... לא נמצא במיפקד שנערך על-ידי צה"ל, לא דיווח כחלל, לא דיווח כפצוע; לכן, הוא מוגדר כנעדר. אני מקווה כי נפל בשבי." אמר – והלך.

האם הזדעזעה. גם בעת ביקורנו, עדיין תמהה: כיצד זה בא נציג רשמי של הצבא וזורע את אשליית השבי. כלום כל חייל אשר טרם נמנה על אחת הרשימות (חללים, פצועים, משובצים), הוא בהכרח שבו? חנייתה ובעלה לא נתפסו לאותה תקווה, אשר רבים מיהרו להיאחז בה. ובבוא ההודעה הרשמית השנייה, על מותו של מתן, היתה זו חנייתה אשר עודדה את מוסרי ההודעות. דמעות, היא סיפרה, היו בעיניהם של נציגי קצין-העיר. האם השכולה נדה בראשה: "מסכנים, היו צריכים לעשות עבודה קשה מאוד". כשנכס בעלה, נקטע לרגע רצף השיחה. שוב הצגנו עצמנו; גם הוא עמד על כך שנקרא לו בשמו הפרטי, דניאל. עיניו חלפו עלינו, כמו מלטפות. "יופי, יופי שבאתם." התנצלנו, על כי לא באנו עד כה – ודניאל הניח את ידו הכבדה על זרועו של עופר; "זה בסדר" – אמר בקולו השקט, כשהוא מהנהן בראשו, "אני יודע ... אני מבין."

במפעל, שהוא ניהל, היו כמה פועלים שנפלו במלחמה. הוא היה הכתף עליה נשענו המשפחות השכולות – או הורים קשישים, אשר בנפול בנם, שוב לא היה להם משען. לוח-הזמנים העמוס שלו, כמנהל מפעל, לא מנע אותו מביצוע כל מה שצריך: ביקורים אצל המשפחות האבלות, מתן עידוד וסיוע ככל שנדרש. העובדה שבנו היה בחזקת נעדר – ואחרי-כן, חלל במעמד רשמי – נתנה רק ביטוי עמוק יותר של שותפות-גורל. "היו כאלה שקיבלו את המוות בצורה יותר קשה, והיו שהשלימו עימך" – אמר דניאל.

קול שריקת הקומקום, שהמים בו רתחו, העסיק את חנייתה בהגשת הקפה. "זה מעבר להשלמה עם המוות; כי עם המוות, לא משלימים" – הגיבה, כאילו לא נקטעה השיחה; והסבירה: "כשפרצו המלחמות, בעבר, ידענו היטב את הסיבה לכך שאנחנו נלחמים. הבנו היטב, מדוע צריכים צעירים להיהרג. אנחנו נלחמו כשהיינו צעירים, אך קיווינו כי ילדינו לא ילחמו. וכשהם היו צריכים לצאת, קיווינו שבהם לא יפגע המוות. עם המוות, לא השלמנו – אך היינו מוכנים נפשית לאפשרות שזה עלול לקרות לכל אחד מילדינו ... זה עצוב שזה קרה, אבל זה התשלום על מה שהננו."

כשלוש שעות ישבנו בחברת דניאל וחנייתה. הרבה ממועקת הימים האחרונים נפרקה בחברת זוג ההורים השכולים, שהפכו את ביקור התנחומים לשיחת עידוד וזריקת-מרץ מוראלית.

כמעט שלא הכרתי את יוחנן בנישתי. הוא הצטרף לגדוד בתום הקרבות. כשבוע אחרי-כן הגיש בקשה לריאיון אצל המג"ד, וביקש חופשה לרגל נישואיו. היו בידו המסמכים שאימתו את סיפורו, ולכן קיבל אישור לחופשה בת שבעה ימים. הוא יצא יומיים לפני מועד היציאה המתוכנן, ללא נטילת רשות.

המ"פ, אשר הכניס את החייל לריאיון אצל המג"ד, חש עצמו מרומה; בזעמו, הבטיח כי "יקרע לו את הצורה" לכשיחזור. היו שגיחכו בסובלנות, ואמרו כי אצה לבחור הדרך – אשר לא תמיד מובילה לאותו כיוון: "היום הוא ממהר אליה, מחר הוא ימהר למילואים".

שבוע החתונה עבר, והחתן המאושר טרם חזר. הפלוגה התרשלה, ולא דיווחה על אי-חזרת החייל ליחידה; עקב זאת, ובגלל אירועי השעה האחרים, נשכח הבחור במשך ימים ספורים. אבל בבדיקה תקופתית של שמות כל חיילי הגדוד, אשר כללה השוואת הרשימות מול הפלוגות, הסתבר כי חופשתו של החייל "התארכה"; הוא הוגדר כעריק.

בליל חורף קר, בשעת חצות, לאחר נסיעה רצופה וממושכת מאפריקה, הקשתי בדלת הוריו בחיפה. מעבר לדלת נשמע קול מבוהל: "מי שם?" – קולו של אדם שהוקץ משינה עמוקה. הזדהינו.

אדם מבוגר, לבוש בגדי-שינה, עמד בפתח. הסברתי לו כי אני מחפש את יוחנן הנעדר מהשירות הצבאי, שלא ברשות.

הוא לא ענה לי. בעיניו היה מבט עייף של אב, שבנו הסורר מרד בו. "יוחנן לא גר כאן" – אמר האב, לאחר שתיקה קצרה. "מה כתובתו?" – דרשתי לדעת. לרגע עשה האב את חשבון-הנפש: האם להסגיר את בנו, או לתת יד להפרת-החוק. "הוא גר עם אשתו, אצל אמא שלה" – הפטיר לבסוף. "אני אקח אתכם אליו" – אמר, ונכנס לחדר הסמוך כדי להחליף את בגדיו. רעייתו ניעורה משנתה, והוא הסביר לה כי "זה מהצבא, באו לקחת את יוחנן"; נפרד ממנה, והצטרף אלינו. נסענו אל מרכז העיר, שם גר הזוג הצעיר. האב הקיש בדלת. אם הכלה, שפתחה לכששמעה את קולו, נבהלה בראותה אותי – ואצה אל בתה, שישנה בחדר הסמוך. הנשים מיהרו ללבוש חלוקי-בית, מחמת הקור העז ששרר בדירה. הזמנתי פנימה אל חדר-האורחים הגדול, שבו היתה מיטה זוגית; אך היא היתה ריקה, לאחר שהאשה קמה בבואנו. איפה יוחנן? יוחנן יצא, עם חברים. "הם בטח ירדו לשתות משהו" – אמרה אשתו, כשהיא אוספת את שערותיה הפזורות.

"אבל הוא אמר שהוא הולך לקנות סיגריות, לא?! שאלה האם.

"כן", ענתה האשה הצעירה – והמשיכה כלמודת-ניסיון: "את יודעת איך הוא ... "

הקור גרם לי לשוב וללבוש את מעיל-הרוח הכבד, שפשטתי כשנכנסתי לדירה. אספקה שוטפת של כוסות קפה הצילה אותנו מלהירדם בישיבה. מחוגי השעון התקדמו לאטם: שתיים בלילה, שתיים-וחצי; עוד מעט-קט, והשעה תהיה שלוש לפנות-בוקר. הצעירה חזרה למיטתה שבסלון, ואנו ישבנו מכורבלים איש בפינתו.

מידי פעם נשברה השתיקה. "אמרתי לו לחזור" – סיפרה חותנתו של יוחנן: "הוא לא רצה לשמוע

בקולי ... אמרתי לו, שזה לא בסדר ..."

אשתו שאלה: "מה יעשו לו? הוא יחטוף כלא?"

ושוב נפלה דומייה.

"לאחר החתונה, הוא נשאר לעבוד כדי להחזיר חובות" – דיווחה, והסבירה: "אתה מבין, היו הרבה

הוצאות; ובדיוק לפני יום-הכיפורים, יוחנן וחבר שלו פתחו נגרייה. היו הזמנות, היתה סחורה. הוא נשאר לעבוד. אמרתי לו: שילמת חלק, אין לך סחורה בחנות; לך לצבא. אבל הוא ... נהיה עצבני ... התחיל לשתות ... לטייל בלילה עם חברים ... ושוב נפלה השתיקה, שכולה המתנה.

מחוגי השעון הראו שעה ארבע, כאשר נשמע קול גרירת רגליים במסדרון. הניסיונות לפתוח את הדלת נמשכו כמה שניות, ללא הצלחה. החותנת נחפזה, וללא אומר פתחה את הדלת. דמותו המתנדנדת של יוחנן נכנסה לחדר. אשתו המודאגת והזנוחה קראה לעברו בנימה מתלוננת: "איפה היית?" בקול רדום פלט: "נסענו לשתות משהו בתל-אביב." "עד עכשיו?" – זעמה. "כן", ענה באדישות, "עם החבר'ה."

במבט תמה, סקר יוחנן את החדר המואר; וכאשר הבחין בי, הניף את ידו לשלום: "אה, זה אתה; בסדר." ללא אומר ודברים – כמשלים עם המציאות, ועם כללי המשחק הידועים מראש – הוא פנה ונטל את צידו הצבאי, שהיה ארוז ומוכן במרפסת הסמוכה. היה ברור כי הוא המתין לכך שיבואו לקחתו.

לא עברו דקות אחדות ובחדר-המדרגות התנועע בכבדות חייל לבוש מדים, הנעזר בקירות הבית כדי לייצב את שיווי משקלו. על כתפו היה מוטל תיקו; בידו שקית של דברי-מאפה ביתיים, שנארזה בחופזה. שתי הנשים נשארו לבדן בדירה הקרה, ואביו של יוחנן הלך מבווייש לעבודת-יומו.

עד שהאיר השחר פקדתי את ביתם של כמה אנשים נוספים, אשר נעדרו מהשירות בעת האחרונה. שניים מהם היו שרועים חולים על משכבם. לאחרים היו נסיבות מקילות להיעדרותם.

אמנם – בנסיבות אותם הימים, כשהגדוד שיווע לכל חייל – שום סיבה לא הצדיקה היעדרות שלא-ברשות. אולם קשה היה להעניש בחומרה, למשל, אדם שלא חזר לשירות מאחר שאשתו ילדה – ובאין קרובי-משפחה אחרים, לקח את ילדיו הגדולים אל אמו הזקנה; אין ספק כי במעשהו פגע בסדר התקין – אך אותו חייל, שקיבל את אישורי לשהייה נוספת בביתו, חזר בכוחות עצמו לאחר שבוע והתנצל על מעשהו. במשפט נדון לנזיפה ול"מחבוב על-תנאי", כדי להרתיעו מביצוע עבירה דומה בעתיד.

בניגוד לאותם מקרים של היעדרות קצרה, המגובה בהסברים ותירוצים, יוחנן בנישתי לא טרח לנמק את הסיבות לנפקדותו הממושכת. הוא רבץ על מושבו האחורי של הרכב, אחוז שנת שיכורים אמיצה.

מספר שעות שינה הפרידו בין איסוף הנפקדים לבין הביקור אצל המשפחה השכולה הבאה.

את דרכנו עשינו בתוך שכונה הטובלת בירק, אל ביתה של משפחת לרום. אשה קטנת-קומה פתחה לנו את דלת ביתה. תמונת בנה המנוח, שהוצבה על השידה בכניסה, העידה על הדמיון הרב בין הבן החלל לבין אמו. שוב ראיתי לנגד עיני את דמותו הרזה של עדי, ואת ארשת-פניו העדינה אשר ירש ממנה.

לא היה זה רק דמיון חיצוני. היתה זו גם מורשת, אשר הוקנתה למנוח במשך כל חייו. השירות הצבאי היה, מבחינת ההורים, ערך מקודש. "המדינה דורשת הגנה", אמר האב, "ועלינו לספקה".

עדי שהה בפרוץ המלחמה באירופה עם חברו, גיא, אף הוא קצין טנקים. בשומעם על פרוץ הקרבות, ניסו השניים לטוס מהארץ שבה שהו; לאחר שלא עלה הדבר בידם, מיהרו ונסעו דרך של מאות קילומטרים אל שדה-התעופה ברומא, משם יצאו טיסות 'אל-על' לארץ. מאבק ניטש בין מאות רבות של ישראלים, אשר צבאו על משרדי חברת-התעופה. צמד החברים הצליח להפעיל טוב יותר את כושר השכנוע, או אולי סיעה עובדת היותם קציני-שריון – ועד-מהרה עשו את דרכם חזרה לארץ.

בשדה-התעופה המתינו ההורים; הם הביאו את סרבלי-הטנקיסטים ואת הציוד האישי הנדרש, ארוז ומוכן להמשך הדרך. לאחר מפגש חטוף, מיהרו שני המגוייסים הטריים למחנה-ג'וליס; שם התגבשו, במהירות, מסגרות של צוותי טנקים.

עקב הפגיעות המרובות במפקדי השריון, הידלדל שלד הפיקוד ביחידות הלוחמות. לשם צימצום הפער בין הנדרש לקיים, נשלחו שני החברים-קצינים לגדודנו.

ארבעה ימים לאחר שהגיע עדי, הוא נהרג מפגיעה ישירה ברק"מ שעליו פיקד. חברו, גיא, ניצל בדרך נס כעבור יום אחד: צריח הטנק, בו ישב, נפגע מטיל 'סאגר'; פרט לרעש הפיצוץ, טלטול רציני ועשן אשר מילא את בטן הטנק וגרם לשיעול – איש לא נפגע.

"הם לא מתו סתם. צה"ל ניצח" – חזרה האם ואמרה. "אנחנו היינו מוכרחים לנצח. עדי תמיד אמר: עם הטנקיסטים שלנו, אין שום צבא שיוכל לעמוד נגדנו. הוא תמיד האמין שאנו טובים וחזקים יותר. הוא כה בטח בטנק, תמיד אמר שזה הכלי הבטוח ביותר ... אבל" – הוסיפה, ודמעה גלשה על לחייה – "כנראה שבכך לא צדק".

בשובו לארץ, מסר עדי את מצלמתו להוריו. בתוכה היה עדיין סרט-צילום; ההורים טרחו למסור אותו לפיתוח, לאחר מותו. תמונות המסע מאירופה היו העדות האחרונה לאותה ההתלהבות וחדוות-החיים שהיתה טמונה בגופו הצנום והקטן של הקצין הצעיר. ההורים חיכו לגיא, חברו לטיול, שיבוא לחופשה כדי לספר להם את הסיפורים שמאחורי התצלומים.

שעה ארוכה סיפרו ההורים השכולים על בנם, על העבר ועל העתיד שתיכנן. מידי פעם גרפו את חוטמם, ולא עצרו בדמעותיהם.

בנם הצעיר בן העשר, אשר ישב בפינת הספה ומולל נייר-כסף מחבילת שוקולד שוויצרי, לא בכה. עיניו החומות הגדולות היו קרועות לרווחה, ובקשב רב האזין לנאמר. ניכר היה בו כי אף-על-פי שידע כי אחיו הגדול נהרג, טרם הבין את משמעות הדברים. הוא עמד לצאת למסיבת חנוכה, ואמו כבר הלישה אותו בבגדי-חורף חמים לגונן עליו מפני הקור שבחוץ.

ויכוחים סוערים קדמו ליום האחרון בימי שנת 1973, יום שני בשבוע. הבחירות לכנסת השמינית, שעמדו על הסף, הותירו מעט מאוד אנשים אדישים.

החוסר שלנו בפעילות – פעילות משמעותית – יצר עודפים של זמן ושל מרץ; היו אלה תנאים אידיאליים לגיבוש מחנות ניצים, שהעסיקו עצמם בהתנצחות סוערת. שוללי מפלגת השלטון האשימו במחדל ובשאר שחיתויות. תומכי הקואליציה טענו: להד"ם; לדבריהם, "כל העם השתנה ונבחר העם אינם אלא ביטוי להלכי-הרוח הקיימים במדינה, ובכלל – אין לשלטון הנוכחי שום אלטרנטיווה". סביב השולחן הארוך בחדר-האוכל של פלוגת המפקדה התנהל במשך ימים הפולמוס בין קצין הרכב, איש הימין, לבין הרס"ג (רב סמל גדודי) איש מפלגת העבודה. בחמ"ל הגדודי לא חדל ירון הקמ"ן, איש השמאל, להתווכח עם עובד הסמג"ד, איש הימין. תחת רשתות הסוואה ובתוך הבונקרים עסקו כולם באותו נושא. לרבים היתה דעה מגובשת, והם ידעו היטב איזה פתק ישלשו לתוך תיבת הפלסטיק בקלפי. אולם רבים עוד יותר פסחו על שתי הסעיפים, ואולי אף על יותר. הספקות היו מרובים. לא היה ביטחון כי הממשלה הנוכחית, אשר הובילה את העם הישר למלחמה, אכן ראויה להמשיך ולנהוג את העגלה – תהינה הנסיבות אשר תהיינה. חיילים רבים הביעו רגשות כעס על כך שגולדה ודיין לא לקחו אחריות ועל כך לא הסתלקו מיידית מתפקדיהם. הרעיון, כי הם ימשיכו להנהיג את העם כאילו לא היתה מלחמה וכאילו לא קרה כלום בחודשים האחרונים, העיד על אטימות השלטון ועורר זעם ותרעומת בקרב רבים, כולל בין תומכים מוצהרים של השמאל.

אולם השאלה, שהציקה למתלבטים רבים, היתה עמדותיה של האלטרנטיווה בראשות גח"ל. החשש היה כי בגין, בקיצוניותו, לא יקרב את השלום לאזורנו – לעומת ממשלה שבבסיסה המערך, על כל מגרעותיו, שרבים סיכוייה להשיג את הפרדת-הכוחות המיוחלת.

בבוקר יום שני פתחתי שתי נקודות-קלפי. הקלפי הראשונה מוקמה בשטח הדרגים המינהליים, שהיו קרובים לצומת 'צח'; הקלפי השנייה מצאה את מקומה בחפ"ק (חוליית פיקוד קדמית).

אוהל רגיל, שבצידו האחד פרגוד ובירכתיו שולחן, היה לקלפי רשמית. מאחורי השולחן ישבו שלושה חיילים, שנבחרו ותודרכו מראש. בחזית השולחן ניצבה תיבת-הפלסטיק, אשר לתוכה שולשלו המעטפות. מייד לאחר פתיחת הקלפיות, ניגשו לשם כל היוצאים-הביתה והזדרזו להצביע. איש לא ויתר על מילוי חובתו האזרחית. לא היה צורך בתמריצים. פלוגה אחר פלוגה הגיעה, לפי קריאה טלפונית.

החלפת דעות של הרגע האחרון והלצות קידמו את הנכנסים לאוהל-הקלפי. אחד ממפקדי הפלוגות טרח להסביר לחייליו – בכובד-הראש הראוי – כי אף-על-פי שאריק שרון כבר אינו מפקד האוגדה, ועסק אותה השעה בבחירות לכנסת, הרי שהצבעתנו למענו תשפר את מכסת היציאות הביתה. דבריו התקבלו במחיאיות כפיים וברעמי צחוק.

ההחלטה של החייל הבודד – אשר לרגע אחד הפך לאזרח, שבסמכותו להצביע ולהשפיע – נפלה סופית בעומדו מול קופסת פתקי הבחירה. פתק הנושא אות אחת הוכנס למעטפת הבחירות לכנסת, ופתק נוסף נדחף למעטפת הבחירות לרשויות-המקומיות. איש ועדת-הקלפי הטביע חותמת רשמית על פנקס-השבוי, וכך הסתיים תהליך הבחירה.

כעשרה ימים לפני מועד הבחירות השתתפתי בישיבה מפלגתית, אשר התקיימה בסניף שבו הייתי פעיל לפני המלחמה. הנוכחות המרובה הפליאה אותי; האולם הקטן היה מלא בעסקני המפלגה, וביניהם היו צעירים רבים בני גילי.

נושא הדיון היה היערכות לקראת הבחירות: את מי יש להסיע אל מקום ההצבעה, למי לשלם כדי שיסיע, וכיצד יתאמו את העבודה בוועדות-הקלפי בעיר. הישיבה, שהיתה ממושכת, לא עסקה בדברים שוליים כמו אידיאולוגיה – אלא, לכל היותר, בתעמולה של הרגע האחרון. לא דיברו על החברים שנמצאים בגבולות, אלא על הזדמנות-הפז להרוויח כמה מאות לירות ביום אחד.

בבואי, טרחו אחדים לברכני לשלום ולשאל אותי לשלומי. היו שהנידו בראשם לעברי, תוך שהם מסמנים כי הבחינו בקיומי, ומיהרו לשאול אם אוכל לבוא ביום הבחירות כדי לעזור. מרבית האחרים היו כה עסוקים בפעלתנותם, עד כי נעלמה מהם העובדה שביקורי אצלם הוא הראשון לאחר חודשים. יצאתי מבניין המפלגה בתחושה של קיום עולמות שונים שביניהם יש נתק מוחלט. יש מציאות של שכול ומלחמה מתמדת בגבולות – ויש עולם מנוכר לחלוטין, שעוסק בעצמו וברווחיו האישיים. היתה זו הפעם האחרונה שרגלי דרכו על מפתן המקום.

ביום הבחירות, משימותי כממונה על הקלפיות התמזגו בפעילות השוטפת והשגרתית; כך, למשל, טיפלתי באיתור סרט-קולנוע שאבד בדרך אל הגדוד הסמוך. באישון-ליל נעלתי את ארגזי-הפלסטיק הרשמיים – והבאתי אותם אישית אל הריכוז האוגדתי; שם הזדפנתי עליהם, כלומר נרשמה העובדה שהחזרתי אותם כראוי.

מארגני הבחירות, למרות המכשולים הרבים שעמדו בפניהם, הצליחו להגיע אל כל חייל באשר היה. המסגרת הצבאית השתלבה, כראוי, בתהליך הדמוקרטי אשר בחירות סדירות הן אחד מסממניו. קיום הבחירות בצבא יצר רושם אדיר: שגרת הדמוקרטיה הישראלית לא נפגעה – אף-על-פי שהיה מצב כוונות, אשר יצר קשיי פריסה כה מרובים.

יום חמישי, ה-17 בינואר, היה יום מעונן. תקרת השמיים, אשר כוסתה כולה בגוון אפור, כאילו כלאה את השמש מאחוריה. רוח עזה, שנשבה כל העת, גרפה עימה עננים. לעיתים כאילו נקרע המסך שממעל, ומבעד לעבים נפרץ חלון שכולו תכלת. אך שניות אחדות חלפו, והרוח כאילו טרחה למצוא ענן פנוי כדי לכסות בו את פיסת הרקיע הגלויה. הרוח הזו, אשר גברה אחר-הצהריים, נשאה על גבה את שמירת-העבים הענקית האפורה, והרחיקה אותה מזרחה. במערב נחשפו שמיים כחולים, שגוני השקיעה כבר החלו משחקים בהם את משחקם האדמדם. לא יצאה שעה קלה, ומשבי-הרוח שוב נשאו עימם מטען סגרירי; טפטוף קל החל גולש ממעל, בניחותא.

אור וצל שימשו בערבוביה, לא רק בתחום מזג-האוויר. שבעה-עשר יום עברו מאז הבחירות, ועדיין נמשכו הוויכוחים. אלא שכעת, לא התמקדה הבעיה בשאלת זהותה של המנהיגות – כי אם בהכרעותיה: האם אכן תושג הפרדת הכוחות בין צבא ישראל לבין צבא מצרים?

ביקוריו התכופים של שר-החוץ האמריקאי, פרופ' קיסינג'ר, פילגו את המתווכחים. היו שחשבו כי מקומנו הנוכחי באפריקה ישמש גורם מרתיע כנגד המצרים; לדעתם, העובדה שצה"ל ישב אותה השעה במרחק של מאה ק"מ בלבד מעיר-הבירה קהיר, היתה יתרון שאין לוותר עליו בקלות. בעלי גישה זו טענו, כי מאחר שמצרים החלה במלחמה והפסידה בה – מותר לנו, ושומה עלינו, לדרוש הישגים אשר יתנו ביטוי לניצחוננו; הם הסבירו כי הנכונות שלנו, לסגת מתוך שטח מצרים, חייבת לקבל פיצוי ותמורה משמעותיים. המצדדים בעמדות אלה הטיחו האשמות כלפי נציגה הבכיר של ארה"ב, אשר עופף מבירה לבירה במסגרת המאמץ להביא רגיעה אל איזור המזרח-התיכון.

מול המתנגדים לכל נסיגה שלא תלווה בהישג מדיני משמעותי, רב היה מספרם של אלה אשר רצו בהפרדת-כוחות והביעו נכונות לויתורים גדולים. תקוותם היתה, שזו תחילת הדרך לשלום; גם אם לא שלום מלא, לפחות תקופה נוספת של שנים אחדות ללא מלחמה. ואם גם חלום זה לא יתגשם – הרי הנסיגה מאפריקה תקטין את פריסת יחידות צה"ל, וקו-הגבול המקוצר יחייב פחות אנשי מילואים בשירות פעיל, כך שבין תקופות שירות המילואים יוכלו להיות כמה ימים בבית. לכן, סיכמו המצדדים, בכל מקרה עדיפה הפרדת-כוחות. לחיזוק עמדתם אף הביאו את הטענה – הניצחת-כמעט – שארץ גושן אינה נזכרת בין שטחי הארץ המובטחת, מה עוד שאבותינו עזבו אותה ברכוש גדול.

הספקנים בעלי הנטיות ההיסטוריוגרפיות ניסחו את תקוותם באופן אחר: הלוואי שמשא (הפעם דיין) יוציאם מארץ מצרים – ולא נצטרך לעבוד שם ארבע-מאות שנה, ואחר-כך ללכת במדבר סיני עוד ארבעים שנה.

בעוד המצדדים והשוללים העבירו את שעותיהם הפנויות בוויכוח אין-סופי ליד לוחות השש-בש – וליד שולחנות הברידג', אשר החל לעשות את צעדיו הראשונים במחננו – הרי שברדיו, מלאכת הדברנות הופקדה בפי מנהיגינו.

מדבריהם למדנו, כי צל המלחמה טרם הוסר. איומי המנהיגים המנוצחים של צבאות סוריה ומצרים השרו אווירה של מתח. למרות המשא-ומתן שהתנהל בקילומטר ה-101, לא רפתה הכוננות. כל צד במו"מ חשף לרגעים את שיניו ומתח את שריריו, כדי לחזק את עמדותיו ולתת משנה תוקף להצהרותיו. זה ימים לא-מעטים היו הדיונים אמורים להסתיים. הרי אמצעי-התקשורת, אשר סיקרו את המגעים בין נציגי המדינות, נטעו בכולם את הרגשה הזו. אולם אי-הסכמות על קו-הגבול במקום כלשהו, או על גודל הכוחות אשר יוצבו באזורי הדילול, עיכבו שוב ושוב את החתימה הסופית על הסכם הפרדת-הכוחות. לרגע, היו הכל דרוכים לשמוע כי הצדדים הסכימו על כל הנושאים ונותר רק לחתום – אולם "בעיות טכניות", כפי שהוגדרו, דחו את האירוע המיוחל. התקוות התעוררו ונגוזו חליפות.

באחד מאותם ערבים ישבנו, אנשי השלישות, דחוסים בתוך הקרון צר-המידות; לאורה של מנורה חיוורת, עשינו את עבודת הניירת השגרתית: כתיבת הנחיות, והעתקתן בכתב-יד לכל הפלוגות; בדיקת בקשות שונות, שקיבלנו ממשרד-הקישור 'שדה-תימן'; טיפול בהוראות המג"ד, שניתנו בישיבת-המטה האחרונה. העיניים המאומצות מהעבודה נחו לרגע, בהתקרב מועד מהדורת-החדשות של השעה תשע; חיכינו בשקט; מישהו הגביר את עוצמת קולו של הטרנזיסטור. לא עברו אלא שניות אחדות לאחר מסירת הידיעה על חתימת ההסכם המיוחל על הפרדת הכוחות, ומהאוהל הסמוך נשמעו שאגות של ממש: "יש הפרדה, יש הפרדה" – בנוסח המוכר ממגרשי הכדורגל בתום עונת המשחקים, "יש אליפות, יש אליפות".

כנחשול, המתפרץ וסוחף, פשטה הקריאה בין האוהלים. חיילים, אשר התגודדו סביב הטרנזיסטורים והמתינו בדממה למהדורת-החדשות, פרקו מעט מהמתח שאגרו – ויצאו, אחוזי התרגשות, מתוך אוהליהם. צינת ליל המדבר הקרה והרטובה הדפה עד-מהרה את העולזים, בחזרה אל בינות יריעות הברזנט.

כעשרה ימים לאחר חתימת הסכם ההפרדה, הזעיק אותנו מכשיר-הקשר לראות את אחת מתוצאותיו המעשיות של ההסכם.

ההודעה הגיעה אלינו, אל עובד הסמג"ד ואלי, כשהיינו בנסיעה אל אחת הפלוגות. עובד שינה את כיוון הנסיעה, אל עבר אחד ממוצבי החיץ החקלאי. בתוך חורשת עצים, בין סוללות חול, היה המוצב 'גולד'. אותה שעה אויש המוצב בחייל בודד, אשר מילא תפקיד צופה. החייל הסתובב ליד משקפת המכוונת צפונה. מידי פעם נעץ מבט ארוך כלפי המתחם המצרי, ושב לכתת רגליו.

כל שאר חיילי המוצב ישבו על שיפוליה של סוללה, בגבולו של המוצב; מעברה האחר של הסוללה היה משטח חולי רחב-ידיים, שהוכשר להיות מגרש-כדורגל. מ"מ החרמ"ש, שהיה מפקד המעוז, קיבל את פנינו בבשורה: בשעה שלוש צריך להתקיים טורניר כדורגל בין-לאומי בהשתתפות הנבחרות המקומיות של ישראל, האו"ם ומצרים.

כעשר דקות לפני המועד המתוכנן, שמענו צעקות מתוך הסוף – מעברה השני של תעלת-המים הרדודה, ששימשה כגבול. חייל מצרי, לבוש מדים בהירים, התקרב אל עבר סככת האו"ם. חיילים ישראלים התקרבו אף הם, בלתי-חמושים אך מצוידים בחפיסות-סיגריות. החייל המצרי נעצר על הגדה, במרחק מטרים ספורים מעמיתיו הישראלים. אלה-האחרונים הטילו לעברו את הקופסאות, והוא מיהר לאסוף אותן ונבלע בתוך הסבך הצפוף.

בשובם, סיפרו החיילים כי סמל-המחלקה המצרי – שחשש מתגובתם של הדרגים הממונים עליו – עצר בחייליו, אשר כבר התארגנו והיו מוכנים, ולא הרשה לקיים את המשחק. בלית-ברירה חזינו במשחק תנחומים בין נבחרת ישראל, המיוצגת על-ידי מוצב 'גולד', לבין נבחרת האו"ם, המיוצגת על-ידי חיילים משוודיה.

אמנם, כללי המשחק הזכירו את הכללים הנהוגים במשחק כדורגל; אבל בכך הסתיים הדמיון בין השניים. חול טובעני ועודפי משקל הפכו את המירוץ אחרי הכדור לבלתי-אפשרי. כל-אימת שרגל אנוש נגעה בכדור – וזה אירע רק במקרה – הסתיים הדבר בבעיטה בלתי-מכוונת; ואולם, זו לוותה תמיד בקריאות שמחה והתלהבות.

אכן, רמתו הספורטיווית הנמוכה של האירוע לא הפריעה לקהל כל-עיקר. הקהל, שהתקבץ לשמע האירוע, מכל המעוזים הסמוכים ומן המפקדה, נהנה מאוד ועודד את נבחרתנו בקולי-קולות. מנגד עמדה קבוצה קטנה של צעירים בלונדיניים, גבוהי-קומה וסמוקים, אשר הריעו לנבחרתם כל-אימת ששחקן מקבוצתם הצליח לבעוט בכדור. לא היתה כל חשיבות, אם הכדור עף קדימה או לאחור. מה שחשוב היה עצם המשחק.

תרגומו של הסכם ההפרדה לשפת המעשה קיבל משמעות ממשית יותר, כאשר נקבע לוח-זמנים לפינוי כוחות צה"ל מהגדה המערבית של התעלה.

כלי-רכב פגועים וגרוטאות אחרות – שהיו פעם כלי-משחית, ונפגעו באש פגזים, אך ניתן היה לעשות בהם שימוש חוזר – נגררו אל עבר הכבישים. לאורך קילומטרים רבים נערמו הגרוטאות בצידי הדרכים. מנופים שהורדו דרומה אל עבר העיר סואץ, החלו להעמיס משאיות כבדות ו"לנקות" את השטח מכל שריד, אשר יוכל להעיד על הדרמה שהתחוללה במקום לפני חודשים אחדים.

משאיות עמוסות חיילים עשו דרכן אל ג'בל-עתקה, העיר סואץ ונמל עדביה – לביקור של פרידה. הדרך דרומה נחסמה, ונאסרה למטיילים. שוטר-צבאי חייכן, שעצר את השיירה הגדודית, הודיע "עצור, גבול לפניך!" לא עזרו כל טענותינו, כי השטח טרם הוחזר ואין שום מניעה מעשית לביקורנו. רק פעולת איגוף, על דרך חולית, הביאה את המבקרים העקשנים אל מחוז חפצם. כל אלה שהתמהמהו עד כה, מיהרו ובאו לחזות באותם נופים שבקרוב יונף עליהם דגל מצרי. בשטח, האסור-בכניסה, טיילו עשרות כלי-רכב מיחידות רבות בגזרה.

ממרומי ג'בל-עתקה נפרש לעינינו מפרץ-סואץ בכל הדרו. הימה המאורכת, אשר לחופה הצפוני נבנתה העיר המצרית הגדולה סואץ, שימשה בטרם מלחמת ששת-הימים למעבר אוניות ששטו בין הים-התיכון וים-סוף. עמדנו על ההר וצפינו באוניות, שעמדו בלי נוע: מאז 1967 נותרו בימה אוניות אחדות, אשר לא הספיקו לצאת בזמן מאיזור הקרבות; הן הטילו עוגן על קרקעית האגם, והפכו להיות חלק בלתי-נפרד מהנוף המקומי. בזכות ביצועו הצפוי של הסכם-ההפרדה – אשר יאפשר את ניקוי התעלה מהליכלוך שהצטבר בה, ובעיקר את טיהור הנתיב הימי מחומרי-נפץ – תשוחררנה האוניות מן השבי, שבו נפלו בעת מלחמה לא-להן.

ירדנו לאט ממצוקי התלולים של רכס עתקה. אוסף קוביות-המשחק הקטנות, שראינו מלמעלה, הפך לעיר גדולה; בתים רבי-קומות קידמו את פני הנוסע דרומה. אבל לא היתה זו עיר של-ממש, לא במלוא מובן המלה. בתי-מגורים אלה, אשר בעבר הלא-רחוק שקקו חיים, עמדו בשממונם. ההרס העצום שראינו היה פרי פעילות-איבה ממושכת, שהתחילה כבר בעת מלחמת-ההתשה. הקירות היו מרוססים בקליעים בקטרים שונים; לעיתים נפרץ בהם חור גדול, שחשף מאחור חדר מפויח.

הדרך, הפונה מערבה, עקפה את השטח הבנוי והובילה אל עבר נמל-הנפט. מכלים עצומים עמדו מפוצצים ושרופים, זכר נוסף למלחמת-ההתשה. ציוד יקר-ערך עמד ללא שימוש – והעיד על השקעות-עתק, אשר ירדו לטמיון בגלל רצונם של גנרלים נאורים להציע את עמם לעבר פתרון בעיות בין-לאומיות בדרך של מלחמה.

אפשר היה רק לתמוה: כיצד לא הבינו שליטי מצרים כי המשאבים האדירים, שבזבזו ברצועת-ארץ צרה זו, היו יכולים להביא לשיגשוגו ולשיקומו של כל האיזור. דברי-הרהב של שליטים אלה – אשר הוסיפו לדבר על מלחמתם הקדושה ועל נצחונותיהם בשדה-הקרב – היתה בהם הוכחה, כי בינתיים לא למדו להבין כי קיימים סדרי-עדיפויות אפשריים שונים.

מן המזח שבקצה הנמל, ניתן היה לצפות אל עבר העיר הנצורה; אפשר היה להבחין בחיילים מצרים, אשר ישבו על המזח הסמוך שבמערב. אחד החיילים, שנטל חלק בסיור, הזכיר לנו: בעבר הלא-רחוק, ישבו חיילי צה"ל על המזח המזרחי וצפו מערבה אל עבר המזח המצרי – ואילו עתה, התהפכו היוצרות; המצרים השתלטו על מוצב-המזח הנמצא בגדה המזרחית – בעוד שצה"ל כבש את המזח בעיר סואץ, שממערב לתעלה הנושאת את שמה.

יום לאחר טיול הפרידה מאפריקה, שבו נטלתי חלק, נתקבלה הפקודה: הדרגים המינהליים יפוננו מן הגדה המערבית.

כעבור עשרה ימים, בשחרו של חג-האילנות, התייצב אוטובוס ליד פתחו של קרון-השלישות; איכלסנו אותו, אני ועמית הפק"ר, על ציודנו האישי ועל כל הציוד הצבאי: ארגזי הניירות, הדרושים לנו לעבודתנו. כשחצינו את התעלה על-גבי הכביש הסלול, אשר נבנה במאמץ הנדסי אדיר על סוללת-עפר, הפנית את מבטי לעבר צמרות העצים שמאחור ואמרת לעמית: "אני מקווה שיותר לא אראה את המקום הזה."

לא עברו אלא ימים ספורים, ושוב עשיתי את דרכי בכבישי סיני. ואף הגעתי לאיזור הגשרים. אולם הפעם לא חציתי את התעלה – שהפכה, שוב, להיות קו-הגבול בינינו לבין המצרים. תחילתה של נסיעה זו היתה ברעיון, שהעלה אחד הקצינים לאחר שביקר אצל אלמנתו של קצין מגדודנו. בעת ישיבת-מטה, עדיין באפריקה, שאל הקצין: "מדוע לא נוריד את המשפחות השכולות לסייר באזור הקרבות?"

רעיון זה, אשר מטה הגדוד שלנו התלבט והתחבט בו, לא היה חדש: יחידות אחרות כבר היו מתורגלות היטב בביצוע משימות כגון אלה, ורכשו ותק רב בביצוע סיורי משפחות בשטחים שהיו זירת-קרבות לפני חודשים ספורים.

היגשנו בקשה לאישור רשמי, ונענינו בשלילה. העברנו בקשה חוזרת, בצינורות המקובלים; התשובה היותר-מפורטת הבהירה כי דרוש אישור מטכ"לי – ואישור כזה לא ניתן.

ניסינו נתיב אחר: טלפונים נזעמים שהופנו לגורמי האפסנאות, האחראיים להקצאת אוטובוסים הדרושים לביצוע הטיול, הובילו אותנו אל מבוך בירוקרטי מסובך ביותר. קצין-האפסנאות החטיבתי טען כי ביכולתו ובסמכותו להזמין את הרכב המבוקש, אולם לשם כך הוא חייב לקבל אישור מטעם ביטחון-שדה. איש ביטחון-שדה, קצין חביב בדרגת סרן, אמר כי יסכים לתת לנו את האישור הדרוש – אבל רק לאחר שניתן לו את האסמכתא, המתירה טיול זה. לאסמכתא זו, הוא היה חייב לקבל את אישור אכ"א – אולם כאמור, וכידוע, לא היה בידינו האישור הדרוש המאשר את הנסיעה.

ואז – כמו כדי לחזק את ידינו העושות במלאכה – הגיע מכתב רשמי, שהועבר אל כל יחידות הצבא: איסור מוחלט על קיום טיולי אזרחים אל אזורי הקרבות. עד-מאוד זעמנו על כך שיחידות אחדות קיימו את הטיולים, ואילו אנחנו איחרנו את המועד. היו שהרימו ידיים, וחשבו לגנוז את הרעיון.

לאחר שיידענו את כל הגורמים הנוגעים-בדבר, כי פעולה על-פי הכללים תאלץ אותנו "לרדת" מהנושא – החלה פעילות-במקביל של גורמים שונים. ואז, באופן מפתיע-משהו, הועיל הלחץ שהפעלנו על אכ"א: ההוראה שונתה. (ואיני יודע בסופו-של-דבר, עד היום, כמה ידיים בחשו בנושא – ובזכות מי אושר לבסוף הטיול.)

מיד שבנו לגלגל את הכדור. שוב הזמנו אוטובוסים אצל קצין-האפסנאות – אך לא לפני שנסענו אל פיקוד-דרום כדי לתפוס את קצין ביטחון-שדה הפיקודי, ולהצטייד באותה פיסת-נייר הנושאת על גבה את חתימתו, כאישור לביצוע הטיול.

כחמישה ימים לפני המועד המתוכנן של הנסיעה, ישבתי עם עמית במרכז-הגיוס ביפו; התקשרנו אל כל משפחות החללים, ובפינו הודעה בנוסח קבוע ומפורט. זו לא הועילה למנוע מאיתנו מבול של שאלות: לאן נוסעים? לכמה זמן? מי עוד נוסע? שוב ושוב טרחנו להסביר כי הסיור מאורגן מטעם הגדוד, ובאמצעותו – ומיועד להראות את איזור הקרבות, שבו לחם הגדוד.

יומיים לפני מועד הטיול, טרם אושר סופית קיומו במועד שנקבע. שוב חזרנו אל מכשירי-הטלפון; היה עלינו להודיע למשפחות המעוניינות, כי רק למחרת יוודע סופית המועד. ביום האחרון שלפני הטיול הודיע לי קצין-האפסנאות כי אירגן היטב את כל נושא המזון לטיול, וכי אכן הזמין את האוטובוסים שביקשנו; "אך תדע" – אמר לי – "שעדיין לא קיבלתי את האישור מאכ"א, ואם זה לא יגיע ... אז אין אוטובוסים!"

כיושב על קוצים ודרדרים, חייגתי למשרדו של הקשל"ח. הפקידה שענתה לי הודיעה כי הוא נמצא בדרכו למשרד. שעה נוספת עברה. בשיחת-הטלפון המי-יודע-כמה שלי, מסרה לי הפקידה שהקשל"ח הודיע כי הוא בקריה – וכי רק בעוד שעה יבוא למשרדו.

שוב ושוב צילצל הטלפון במשרד שלנו. אף אחד לא טרח להגיב. לבסוף ענתה הפקידה, אשר עייפה מהרעש הטורדני של צלצולי הטלפון שלא חדלו; היא האזינה למבוקש – והעבירה אלי את השפופרת. ההודעה היתה קצרה, וכללה סדרת מספרים ואותיות; פירושים: יש אישור.

המשמעות: מוטלות עלי משימות נוספות. קודם-כל הודעתי לקצין-האפסנאות כי הגיעה האסמכתא – וסגרתי את נושא הזמנת הרכב. אחר-כך חזרנו אל רשימת מספרי-הטלפון של המשפחות, שהביעו את רצונן להשתתף בטיול, והודענו להן סופית על קיומו למחרת היום. בהזדמנות זו, שָׁבְנו וענינו על השאלות שהטרידו את בני המשפחות: "לא, אין צורך באוכל, אך רצוי להצטייד בבגדים חמים"; "... לא, לא ידוע מתי נשוב, אך קרוב לוודאי שמאוחר בלילה ... לא ידוע מתי."

בבית משפחת יוגב, ענה לי האב – דניאל. היתה בקולו התרגשות עצורה כאשר אמר לי, כי לא יוכל ליטול חלק בטיול: היום הובאה גופת בנו מהשטח המוחזק בידי המצרים, ומחר עליו לזהותו. "מאוד הייתי רוצה לנסוע עימכם" – אמר – "אך, אתה מבין ... בשמונה, עלי להיות ברבנות."

גם שולה, אשתו של מאיר זוהר – אִמו הרוחנית של המבצע – לא הגיעה לנקודת-האיסוף, בבוקר הטיול; מאותה סיבה. האחראי לאוטובוס המתין לה שעה ארוכה, ועיכב את הרכב. הודעות דומות, על זימון לרבנות כדי לבצע זיהוי סופי, המתינו למשפחות אחדות בשובן מהסיוור.

בשני האוטובוסים התקבצו הורים, אחים, אלמנות ומלוויהם. חלקם היה עדיין לבוש בשחורים; אחרים היו לבושים בבגדי העונה, מכנסי-ג'ינס וחולצה חורפית עבה. הגיעו משפחות שלמות. באה אם זקנה. הגיעה אחות עם חברתה הטובה. שתי אלמנות צעירות, שחבשו יחדיו את ספסל הלימודים, התיישבו גם כאן האחת לצד חברתה. לידן ישבה אלמנה נוספת, שבאה לטיול עם גיסה. אדם מבוגר-בשנים הגיע כשהוא נשען על מקלו ונסמך בקרוב משפחה, אף הוא בגיל-העמידה.

לכשהגיע האוטובוס מחיפה, אשר אסף את המשפחות מאיזור הצפון בדרכו לת"א, יצאנו מייד דרומה. בצומת אשקלון הצטרפו כמה ממפקדי היחידה: עובד, שבינתיים היה למג"ד שלנו; שחר, מפקד פלוגה ח', שהיה לסמג"ד; גיל אנג'ל, שהיה סגנו של שחר וקיבל את הפיקוד על הפלוגה במקומו.

עופר, מפקדו הקודם של הגדוד – אשר בהנהגתו עשינו את חלקנו במלחמה – המתין לנו ב'טסה'. ציר 'עכביש' – שהיה מושג ערטיילאי בעבור המשפחות, אשר שמעו עליו פעמים רבות – התגלה ככביש-אספלט גרוע, המוביל אל תעלת-סואץ. בנקודת-הציון 'עכביש' 55-, מקום אשר כה היטבתי להכיר, פנינו אל רכס 'חמדיה'.

בטפסם על גבעת החול, אשר שימשה כקו-הבלימה מול האויב המצרי, גנחו מנועי האוטובוסים ממאמץ. הם עצרו בקצה הדרך הסלולה, והמטיילים המשיכו רגלית אל עבר קו הרכס.

בעומדם על המדרון הקידמי של החולית, היו פניהם לכיוון התעלה. עופר עמד לפני הקבוצה, והסביר על השטח הנשקף ממערב. הוא ציין את המקומות שבהם נלחם הגדוד; השמות, שצוינו בסיפורי חייהם ומותם

של הנופלים, חדלו להיות נקודות-ציון על המפה וקיבלו תוכן ממשי. תעוז 'טלויזיה', אשר בהסתערות עליו נפלו חללים רבים, נראה בבירור.

כל כתם שחור ציין את מיקומו של רק"מ פגוע. צפונית לתעוז נראה בבירור הטנק של אבי ארבל. יסמין, אלמנתו של אבי, אשר ילדה לא מכבר, פרצה בבכי כאשר ראתה את הנקודה הזו – מפלצת הפלדה, שעליה פיקד בעלה. גיסה, אחיו של אבי, עטף אותה בזרועו והשניים התרחקו מעט מקבוצת המאזינים לדברי ההסבר.

אמו כבדת-המשקל של יתיר לחיאני, שהתקדמה לאטה בחול העמוק, הצטרפה אל הקבוצה. שחר, שהיה מפקדו הישיר של יתיר, ניגש אליה ומשקפת בידו. האם הפנתה את מבטה אל עבר רק"מ אחד, מאוד מסוים, שנשאר מדרום לתעוז – וביקשה להגיע לשם. לשחר לא נותר אלא להסביר כי הטנק נמצא בשטח המוחזק בידי הארמייה השנייה.

סיפור הקרב בן שבעה-עשר הימים, אשר ניטש על כמה גבעות-חול חשופות, היה בלתי-נתפש. ממרומי רכס 'חמדיה', נראתה 'החוה הסינית' כשטח קטן ותמים למראה – שלא גילה, לעין הצופה לעברו, אפילו מקצת הדרמה אשר התחוללה בו. למערך המצרי הענקי, אשר לחם והובס באחד מקרבות השריון הגדולים בהיסטוריה הצבאית, כבר לא היה זכר; בינתיים הספיקו לפנות את תפאורת-הענק מבימת ההתרחשות.

ברור כי בקרב אחדים מהצופים מערבה, התעוררו ספקות: האם כאן התחוללו הקרבות המרים של הגזרה המרכזית? האם כאן, בלב המדבר, הגנו על המולדת? וכאן, בחולות, שכלנו בן או אח או בעל?

קפיצי האוטובוסים חרקו מאימת הדרך. בהגיענו חזרה לציר 'עכביש', לאחר כשני קילומטרים, ביקשתי מן הנהג כי יעצור; ירדתי עם בני משפחת נמרודי אל הכביש השחור, שסביבו רק חול. אפילו הבור ההוא, שחפר הפגז הקטלני, כוסה באספלט חדש; הנתביב המבוקע שב והיה לכביש. רק שרידי משאית-התחמושת, אשר התפוצצה בסמוך, היו שקועים בצד הדרך; החול הרך איים לכסותם, וכבר הצליח בכך חלקית. בני המשפחה התכנסו לצילום משפחתי על רקע הנוף, ולרגע נוסף של התייחדות. באוטובוס היו שָׁטְנוּ על העצירה הבלתי-מובנת. מפה לאוזן התגלגל ההסבר על מהות העצירה – וכאשר עלו בני המשפחה, ליוו אותם היושבים במבטים של הבנה ושותפות-גורל.

עוד שני קילומטר מערבה, ועצרנו לחניית מנוחה. בני משפחת פרידמן ניצלו את זמן השהות, כדי לגשת אל מקום מותו של שרון ולהנציחו בתצלום.

אביו של רפאל לוריא תבע במפגיע לראות את המקום שבו נהרג בנו. הוא לא הסתפק בהסברים ובתיאור המקום. המיקום המדויק היה באיזור התעלות, אשר הקיפו את 'החוה הסינית'; זה היה במרחק של כמה מאות מטרים מהכביש. אולם הדבר לא הרתיעו – למרות העובדה כי נתמך במקל-הליכה. גופו נזקק למשען, אך רוחו היתה איתנה. "באתי לראות היכן נפל רפאל", פסק. עופר ושחר ליוו את האב נמוך-הקומה, עד למקום נפילת בנו.

יחידות צה"ל, אשר פינו את הגדה המערבית של תעלת-סואץ, זכו לסיקור טלויזיוני נרחב.

הסיבה העיקרית לסיקור זה היתה המשמעות הפוליטית – אבל ההחלטה העיתונאית נסתייעה גם בפסטיבל רב-הרושם, אשר נערך בגשרים: זיקוקין-די-נור ונורי-תאורה צבעו את השמים בשלל גוונים; שלטים עליזים וכרזות, הוצבו על דפנות הרכב הנוסע מזרחה.

עד-מהרה נותרו רק הזכרונות מן הדרך חזרה לאסיה.

כוחות הצבא נכנסו לפעילות קדחתנית.

היו אלה אימוני ריענון ושיקום ליחידות, שנפגעו – וקלטו חיילים חדשים, להשלמת השורות. המשימה הוטלה על מפקדים צעירים, אשר בתוקף הנסיבות קודמו לתפקידים יותר בכירים; הם החלו לתרגל את יחידות-המשנה שלהם, למן אימון הצוות ודרך רמות אחרות.

רבים חָלְקוּ על הצורך באימונים אלה, לאחר חמישה חודשים של פעילות רצופה בטנקים. אולם האימונים היו דרושים לפיקוד החדש, הבלתי-מנוסה; הם פתחו את האפשרות ליישם, מיידית, את לקחי המלחמה. והיתה בהם גם משום תרומה נכבדה לגיבוש היחידה, בכל הרמות.

שבועיים של אימונים הסתיימו בתרגיל גדודי; היחידה, על ציודה, עלתה אל ימ"ח (יחידת מחסני-חירום) 'שדה-תימן'. בשיירה אֶטִית אך צוהלת ובחריקת שרשרות עליזה חזרו הרק"מים אל הסככות הפלוגתיות הגדולות, אשר עמדו ריקות והמתינו לבאים.

לאחר שהוקם אוהל-האפסנאות הפלוגתי, החלו כולם מייד לפרוק את הטנקים: הוחזר זיוד מיותר, שנערם בחבילות; הפגזים, אשר הושבו לתוך ארגזי-העץ המוארכים, הועברו אל בונקר-התחמושת. הציוד אישי הונח באוהלים. כלי-העבודה נשלפו אף הם – והחל טיפול אחרון של החזרה לכשירות.

לכל צוות, היה זה מירוץ פרטי נגד מחוגי השעון. שיחרורם של ארבעת אנשיו, יחדיו, היה מותנה בסיום כל העבודות והטיפולים שארבעתם היו צריכים לבצע. כל צוות עבד ארבעה ימים תמימים; החל משעת בוקר מוקדמת ועד שעת לילה מאוחרת, עסקו במלאכתם לאור מנורות-הניאון. הלמות פטישים וחבטות לומים קיבלו צליל חדש ועליז; ניצוצות לבנים-כחולים של ריתוך הבזיקו מעל הכלים המטופלים; ידיים מגורזות הושטו לחפש עוד פיית-גריז המסתתרת לה בין קרבי המנוע; קריאת-כאב עלתה מגורנו של חייל בלתי-זהיר אשר חבט את ראשו בלוח-מתכת, בנסותו לעבור בחיפזון ממצב שכיבה למצב ישיבה תוך התעלמות מאותם עשרות טונות מתכת העומדות בדרכו.

סרבלי-העבודה ספגו שמנים למכביר, והבוץ כיסה את הנעליים. אך למי היה זה איכפת. מקלחת חמה בלילה שטפה את הכל; ואורותיה של העיר הקרובה, באר-שבע, שימחו את הנשמה. רבים לא הסתפקו בתצפית על האורות. בביקור לא-רשמי בבית-הקולנוע בעיר נוכחתי לדעת כי אוכל בקלות לקיים טורניר כדורגל של ארבע קבוצות בהרכב מלא, ואף למלא טריבונו של אוהדים – וכולם מאנשי הגדוד.

משרד-הקישור, שבו הכנו את טופסי השחרור, שקק חיים.

חיילים, בכל סיטואציה – בדרכם אל חדר-האוכל, בחוזרם מהרחצה, בהיותם בתנועה מינהלתית אל עבר מגורי הבנות – פקדו את החדרון הקטן, שבו הצטופפו שישה אנשים וניסו לעבוד.

שקיות-נייר חומות, אשר שמות חיילי הגדוד נרשמו עליהן בסדר א'-ב', עמדו זקופות כבמסדר בתוך קופסאות-קרטון. השקיות הכילו את פנקסי-המילואים, שקיות-ניילון ובתוכן גלולות-קמוקין צהובות ומרות נגד מלריה, דף ועליו טקסט לפרידה שכתב המג"ד, דף ועליו טקסט כזה מפרי-עטו של המח"ט; ואחרון אחרון חביב – טופס 3010, החותם את תקופת המילואים ומאשר את סיומה.

סממני שיחרור אלה משכו את החיילים; כמעט כולם רצו להקדים ולראות את קרביה של השקית, אשר היתה מיועדת להימסר להם רק בעת השחרור משירות פעיל. הם נכנסו למשרד – בהתגנבות יחידים או בהסתערויות קבוצתיות – ועטו אל עבר מצבורי המעטפות החומות, שנערמו על שולחנות-העבודה. עדת פקידים, מתורגלת היטב, יצרה מחסום חי בין ידיהם השלוחות של הסקרנים לבין פרי עמלה של השלישות.

רבות היו הבעיות, שהתעוררו בזמן שיחרור הגדוד. חייל אחד חשש לגורל פנקס-המילואים שלו, מכיוון שהצטרף לגדוד בזמן המלחמה – לאחר שהתגייס במסגרת חטיבת-שריון אחרת. חייל אחר, שגוייס מאוחר יותר, ביקש לבדוק האם מכסת ימי המילואים שלו עולה על 75 יום; רק כך יוכל ליהנות מההטבות

הניתנות על-פי חוק לחיילים משוחררים. חייל, שחזר מבית-ההחלמה לפצועי צה"ל עם פרופיל נמוך, ביקש להיגרע ממצבת כוח-האדם של החטיבה. חייל פצוע אחר – אשר עדיין היה מאושפז בבית-חולים – ביקש לדעת מה עלה בגורל ארנק-הכסף שלו, שהועבר אלי מייד לאחר פינויו לאישפוז.

בנוסף לאין-ספור הבעיות האישיות, היה עלינו לטפל בדרישות שהועברו – בכמויות עוד יותר גדולות – בצינורות המקצועיים: טבלאות של שיבוצים-קרביים, אשר חייבות להיות ערוכות לפי צוותים וברשימות פלוגתיות; חוות-דעת על קצינים ועל חוגרים; דו"ח כוח-אדם לפי מקצועות; דו"ח חוזר על הנגרעים ממצבת כוח-אדם; רשימת בלתי-מתאימים; וגם – כמובן – דו"ח המפרט את סוגיהם ואת שמותיהם של הדוחות אשר היגשנו עד כה ואשר נגיש בעתיד. ערימות של ניירת זרמו משולחנותיהם של השלישים אל משרד הקשל"ח; שם ישב שלמה, עוזרו של קצין-השלישות, וריכז את כל הנתונים.

לא הכל היה צריך להסתיים בו-ברגע. בעיות החיילים, למשל, איפשרו לי לרשום אותן – ולהבטיח כי תינתן תשובה בתוך ימים אחדים, אפילו לאחר השיחורור. שלמה, ממפקדת החטיבה, קיבל ממני תשובה של דחייה: הוא יקבל הכל, את כל מה שיבקש, לאחר שהגדוד ישתחרר.

אבל עובד, המג"ד – נבצר ממני להשיג ממנו שהות, ולא היה לי סיכוי להשיג אורכה. אי-אפשר היה להימלט ממנו, אפילו לרגע אחד. קולו הצרוד השיגני בכל מקום; ואם הוא עצמו היה בקצה השני של שדרת הסככות, הרי שמסריו הגיעו אלי באמצעות שליחים בהולים: "יוני, עובד קורא לך".

הבעיה שהטרידה את המג"ד היתה המסיבה הגדודית. מזון כבר הובטח, והיה בשלבי הכנה; אולם גדול, אשר יאכלס את כל חיילי הגדוד, תואם לצורך המסיבה. רק דבר אחד היה חסר – אמנים, אשר יבדרו את הקהל.

התחלתי לטלפן בבהילות אל אמני הצמרת; אלה אשר, בעת ביקוריהם במעוננו שבאפריקה, הבטיחו כי ייעתרו לכל בקשה ובוודאי יגיעו למסיבת-השחרור. כל פניותי האישיות הושבו ריקם; ההסבר היה אחיד: מחמת התחייבויות קודמות, נבצר מהם ליטול חלק בשמחתנו.

במשך זמן לא-קצר, מש"ק-החינוך (מפקד שאינו קצין) האוגדתי ישב אף הוא בחוסר-אונים מוחלט. אבל בסופו-של-דבר, לאחר שעה ארוכה של שידולים טלפוניים, הצליח להשיג בעבורנו מערכת-הגברה. הוא קרן מאושר על הישגו המופלא.

אך אושרו לא שיפר את האווירה המדוכאת: הרי לא היה מה להשמיע באותה מערכת מפוארת. צעקותי בטלפון, אשר התגברו לכלל מטרד אקולוגי, הפכו את בעיית המחסור באומנים לבעיה סביבתית.

זה הועיל: נגד חימוש – אשר החל את שירותו בחטיבה בזמן הקמתה, וזכר לי חסד-נעורים מזמן שירותינו המשותף – אמר לי כי בקשה מנוסחת יפה, אם תופנה אל הבחור הבלונדיני והממושקף היושב במשרד קצין-החימוש, תגרום לכך שהוא יארגן לי תזמורת. לא עברו אלא דקות אחדות מן הרגע שקיבלתי את תשובתו החיובית של אותו מוזיקנט צעיר, וכבר עסקתי בשיחוררו מתורנות-שמירה שהיתה מיועדת לו באותו הלילה – ומיהרנו ביחד לבאר-שבע, כדי למצוא את שותפו לנגינה.

אילו ידעתי איזה רעש הם יקימו במסיבתנו – חי נפשי, לא הייתי ממחר כל-כך. אבל מוזיקה היא סוגיה של טעם; נאלצתי להודות כי הייתי מיעוט בולט, בהערכת כושרם המוזיקלי של הבלונדיני וחבריו-ללהקה.

רק לאחר שהוצבו הרמקולים והתזמורת ניצבה על הבימה המאולתרת והחלה מנגנת, נרגע המג"ד והחל לחייך; והחשוב מכל – חדל לרדוף את שלישו.

לארוחת-הערב הסבו קרואים רבים: פצועים שהיה ביכולתם להגיע, מפקדים בכירים – וגם הרבה בלתי-מוזמנים, שצבאו על הפתחים; במסגרת ההמולה הכוללת קיבלו כולם אפשרות ליהנות ממטעמי המטבח, שנעשו בלב אוהב מכל מה שניתן היה לשנורר בצינורות האספקה.

קבוצת חסידים, אנשי כפר-חב"ד, הוזמנו כדי לרומם את מצב-הרוח. הם אכן גרפו את כולם לשמחה ספונטנית, שירה וריקודים. מקצתם חוללו ושרו לפנינו על הבימה הקטנה – והשאר התפזרו בין החיילים, כשהם ממטירים עלינו מנות-שי שהכינו. הזמר החסידי הצית את החיילים, אשר בהחלט היו עלולים להתנמנם מעט לאחר יום טיפולים ארוך.

רבים ניצלו את ההזדמנות, לתפסו חבילת-שי; חלק מהן נזרקו במשובה אל עבר מישהו אחר. תוך דקות ספורות הפך האולם לשדה-מערכה מזמר ומצחק.

יום שישי, ה-8 במארכ 1974, היה גם י"ד אדר – חג-פורים; אבל מקור-שמחתנו היה העובדה, שביום זה זכינו להשתחרר. לפי טופסי-השחרור, היה זה היום ה-154 מאז התחלנו את שירות-המילואים אשר התמשך לאין-קץ.

עוד בטרם החלה השמש האביבית לחמם את האוויר, וכבר הייתה האווירה חמה וצוהלת. הכל המתינו לשיחת-מג"ד, שבעקבותיה יתן את פקודת השחרור.

בינתיים, סיימנו את ההכנות לפעולת התשלום. ומשניתן האישור מפי המפקד, הועברו המעטפות גדושות המסמכים אל החיילים, שהתגודדו מצדם השני של סורגי-המתכת.

היו שטרחו להושיט יד לשלום. אחרים מיהרו לחטוף את המעטפה – ובלי לבדוק את תוכנה, הזדרזו אל המכונית הממתינה להם. התרמיל הושלך אל תוך המכונית, הישבן צנח אל הכיסא, ותחושת הרווחה מילאה את הלב: סוף-סוף – הביתה.

החיילים, ברובם, לא מיהרו. כחמישה חודשים בילו זה במחיצתו של זה – ועוד חצי-שעה, כך הרגישו, לא תוסיף ולא תגרע. הם החליפו כתובות ותיאמו מפגשים, שבו לחצו ידיים, והוסיפו חיבוקים גבריים אמיצים; ורק אז נפרדו, איש לדרכו.

בעמוד השמש באמצע הרקיע, נותרו מתי-מעט; היו להם בירורים אחרונים בעניינים שטרם נפתרו, וגרמו לעיכוב נוסף. כעת, משהשתחרר הגדוד, ניטלה מרבית עומס העבודה היומיומית של שירותי שלישות שוטפים. כמעט-אחרונים, שוחררו אנשי הפקידות שעסקה במלאכת שיחרור הגדוד.

צוות מצומצם, כמה מפקדים ואנשי מינהלה, נשארו בשירות; היה עליהם להשלים את כל המשימות, שהוטלו מטעם הדרג החטיבתי ועל-ידי מפקדת הגדוד. נותרו בפנינו משימות של סגירת מעגלים רישומיים; ביצענו השוואת רשימות-שמיות מול הדו"ח שהופק במחשב, ריכזנו את השמות לפי מקצועות, בדקנו את הפער-לתקן. ובהחלט לא-פחות חשוב: ביקורים אצל משפחות שכולות, שהמג"ד טרם פקד אותן אישית.

צי המכוניות, אשר חנה בשערי המחנה, הפליג לדרכו כבר מזמן; מכוניתו הלבנה של עמית הפק"ר נותרה בודדה בין כלי-הרכב הצבאיים. לא יצאה שעה קלה, וגם עמית ואני יצאנו בדרך הכורכר המוליכה אל מחוץ למחנה; בינתיים – לחופשת-שבת.

תיכננו את הכנתה של תקופת המילואים הבאה, והירהרנו במשמעותו של הרגע: הגדוד סיים את "פרק המלחמה" בתולדותיו. עדיין עסקנו בהשלמת התפקידים שנבעו מאירועי השבועות האחרונים – אבל, ברמה המשמעותית, היתה בנו רק הרגשה אחת: הכל חלף ותם.

בהיותי בימ"ח 'שדה-תימן', במרוצת השבוע האחרון בטרם שיחרור הגדוד, נשכח מלבי חג-הפורים; ליל השבת, שבו חל החג, נראה לי כחזון עתידי. העבודה המאומצת של השבוע האחרון לא הותירה לי שהות להימלט מבעיות השעה; לא היה סיפק בידי, כמובן, לתכנן עם חברתי את בילויי החג.

בשובי הביתה ביום שישי, לא חיפשתי את המנוחה והרגיעה – אלא ביקשתי דרך לחגוג את שיחרור הגדוד ואת שובי הקרוב אל החיים האזרחיים. היה בי רצון לצאת לבלות, אך במחשבה נוספת – הרעיון, לצאת למסיבה, עורר בי לבטים מרובים: האם אוכל גם ליהנות מערב של ריקודים ושירה? כלומר – האם אוכל להיות משוחרר באמת, להתנתק מאירועי החודשים האחרונים?!

לא הייתי משוכנע בכך – אך כוחו של ההרגל, הוא היה זה אשר הושיבני בערב-החג ליד הטלפון כדי לחפש מסיבה. חברים אחדים היו עדיין בשירות מילואים, והיו שחזרו לחופשה רק לפני שעות ספורות. החיפוש הטלפוני אחר מסיבה הפך לשיחות עידכון, בדבר חברים פצועים, ולהעלאת זכרונות על חללים. אף אחד מהחברים לא אירגן מסיבה; ההתלהבות מהנושא היתה צוננת למדי.

נואשתי מבילוי חברתי באותו ערב. חייגתי אל ענת מהחטיבה, כדי לדרוש בשלומה. אגב שיחת-חולין – "מה שלומך, ומה נשמע?" – שאלתי: "מתי רואים אותך?" והיא ענתה, במפתיע: "מה אתם עושים הערב?" כעבור שעתיים ישבנו לאה ואני ביחד עם ענת, וטעמנו מהכיבוד הרב שהונח במגשים על הרצפה. סביבנו רבתה ההמולה. את פני הבאים הקבילה נערה צעירה בבגדי התעמלות, אשר שימשה ועדת-קבלה. היא זינקה על הנכנסים, בחיבוקים ונשיקות וצווחות-גיל.

מוזיקת ג'אז הושמעה במערכת-סטריאו גדולה; רבים רקדו במרכז החדר. מהמטבח הוצאו, באופן שוטף, מגשים עמוסי כריכים. טס אחר טס הועבר מיד ליד. משקאות קלים ריעננו את הרוקדים המזיעים, והמשקאות החריפים הגבירו בהם את הלהט הפנימי.

בתחילה לא הצטרפנו לרוקדים. היה זה מתוך התחשבות בענת, אשר ישבה עימנו. היא הגיעה למסיבה בגפה. הגם שהכירה את כל המסובים, וכולם ענו לתואר חברים – היתה בודדה בתוך כל ההמון הסוער. היא ישבה עימנו דקות אחדות, אך עוצמת המוזיקה מנעה מאיתנו כל אפשרות שיחה.

אחד משכניה, שהגיע למסיבה הישר משירות מילואים, הזמינה לרקוד. ענת קמה והצטרפה לקבוצת הרוקדים, והותירה אותנו על המזרן. קמנו אחריה, ונבלענו בתוך סבך הרגליים והידיים שהונפו בקצב השייק. לאחר דקות ספורות חדלנו לרקוד. ההתלהבות הראשונית פגה, והמוזיקה שוב לא "דיברה" אלי. גם המקצבים הסוערים והלמות התופים לא עוררו בי את הרצון לרקוד. הריקוד אמנם היה צורת-בילוי מועדפת על חברתי ועלי, והיווה בסיס איתן לבילוי מוצלח של ערבים רבים – אבל עתה, בשעה שהכל פיזו ושרו את הלהיטים אשר הידהדו בין כתלי החדר, ישבנו אנו בצד וצפינו ברוקדים. תחפושות-פורים לא הפריעו ללובשיהן להתפתל בקצב הרוק, ולא מנעו מזוגות להיצמד הדוקות עם הישמע שיר אטי.

גם ענת היתה בין הרוקדים. כשהכרתיה לראשונה, בת-הצחוק תמיד היתה על פניה וגומות-חן שובבות עלו תדיר על לחייה. ניכר היה כי החיים היטיבו עימה. הערב, ראיתי נערה זקנה. כמו כבו עיניה הכחולות, שהברק תמיד ניצנץ בהן. ביקוריה התכופים בבית חברה, שנפל, לא נתנו מזור לפצעה. אף כי לא נישאו, תמיד היתה ההרגשה שזו רק שאלה של זמן; אם הנישואין אינם אלא הגושפנקא הדתית-חברתית הפורמלית – הרי שמבחינה נפשית, היתה היא אשת-איש זה זמן רב.

למרות האורות העמומים ועשן הסיגריות שעירפל אף הוא את הראייה, ראיתי את ענת מניחה את ראשה על כתפו של בן-זוגה ומתרפקת עליו. בתחילת הערב, היא היתה בודדה – ואילו עתה, בעת הריקוד, היא חשה שנית את התחושה האינטימית של ה"ביחד". האמנם? ... צעירה היא מלבכות כל חייה את המת, ורק טבעי הוא שתחפש לעצמה בן-זוג.

ואולם, בהתנהגותה – כמו בעליצות המופגנת של חברה – חשתי משהו מזויף. האם היה זה האלכוהול אשר פרץ את הדרך למצב-הרוח המרומם, תוך שכחת הנסיבות הקיימות? אך, אולי – עצרתי לרגע במחשבותי – אולי הפגם הוא בהתנהגותי שלי, ואני הוא זה שאינו משתלב באווירה הכללית? התחלתי לתמוה, האם באתי לכלל הסתכלות על העליזות כאילו היתה פגם? האם מצדיק מצב-רוחי את הרשעתם של השמחים? עובדת היותם בחיים, כלום אינה מקנה להם את הזכות לנצל עד תום משאב נדיר זה?

נערה, אשר איבדה את חברה, יכלה למצוא נחמה בזרועותיו של אחר. אבל בן שנפל, לא היה לו תחליף. המוות יצר חלל בחיי היומיום, וצילו של המת הוטל בכל פינה. חפצים, שנותרו פזורים בבית, העלו נשכחות מילדות שובבה על משחקה וסכסוכיה. מחברות וספרים, עדיין עומדים על המדף, הזכירו את ימי בית-הספר בטרם הגיוס.

בבית משפחת גולדברג, הכאב היה כפול. שני אחים תאומים, אשר לחמו בחטיבה שלנו, מצאו את מותם במלחמה. ארז, ששירת בגדוד 409, נהרג כבר בתשעה בחודש; אולם עדיין לא מצאו את הרק"מ, שבו לחם, והצוות כולו הוכרז כנעדר. השמועה, על היעדרותו של ארז, הגיעה אל ארנון – אחיו התאום, ששירת כאיש צוות בגדוד אחר של החטיבה. הוא סירב לעלות על טנק. כאשר המח"ט שמע את סיפורו, הוא נתן את אישורו כי ארנון יצא אל הדרגים המינהליים שמאחור כדי לחפש את אחיו הנעדר. בהתפוצצות האדירה של הטיל המצרי על שיירת הדרגים, כעשר דקות לפני הפסקת האש, נטל המוות את קורבנו השני ממשפחת גולדברג.

שבועות אחדים לאחר תום הקרבות, הוצגה בפני תמונה צבעונית של שני בחורים. "נתנו לי את התצלום ושאלו, אם אני מכיר אותם" – הסביר הקצין, איש הגדוד שלנו, שנתן לי את התמונה: "אני לא יודע מי הם; תשאל אתה עליהם." מאחור היו כתובים שמותיהם של השניים. את ארז זיהיתי מייד, אולם את הדמות השנייה לא היכרתי.

כעבור ימים ספורים, התברר הקשר בין שני הנעדרים, שנשאו שם-משפחה זהה: מברקים, שנשלחו מאת קצין-העיר רחובות, ביקשו לדעת מה אירע לשני האחים מכפר במרכז הארץ. בבואי אל שלישות החטיבה – לאחר שהתברר מה שאירע – שלמה פינס, מ"מ הקשל"ח, היה חיזור. אף-על-פי שלא שיבץ את השניים, ואף לא הכירם, הוא טילטל את ראשו כמי שאינו מאמין. "אסור היה שזה יקרה", חזר ואמר. "אסור", הסכימו עימו, "אך מי ידע שאחיו משרת בגדוד השני?!" בסוגיה זאת, איש לא היה מסוגל לתת הסבר.

בירורים נוספים העלו כי הקשל"ח הראשון של החטיבה, אשר קלט את השניים ושיבצם לגדודיהם, היה ער לעובדה ששני אחים משרתים בחטיבה אחת – דבר שהינו מותר על-פי חוקי הצבא. שלישי הגדודים לא ידעו על כך דבר.

הדו"ח על נפגעי הגדוד, שהגשתי ב-10 באוקטובר 1973, עשה את דרכו הלאה בצינורות השלישות. ואולם, אף-על-פי שהועברה הידיעה על העדרו של ארז, לא נתקבלה הוראה לפנות את ארנון אל העורף; הסיבה לכך היתה ריבוי הנעדרים. ההוראה קבעה כי קרוביו הישירים של "חלל ודאי" יוחזרו מייד לביתם – ואילו קרוביו של נעדר יוחזרו משירות רק לאחר תום שבועיים.

ארנון נהרג בעת חיפושי אחר ארז, כ-13 יום לאחר שזה-האחרון דווח כנעדר. אילו היה עובר יום אחד נוסף, ייתכן כי היינו מקבלים הוראה להחזירו הביתה. אילו היה נשאר עם חבריו הטנקיסטים – אשר כבר לא נלחמו, באותו שלב של המלחמה, אלא המתינו להפסקת-האש – סביר להניח שבכלל לא היה נפגע.

אין פשר לגורל האדם. שאלות ה"אילו", שהיו בלתי-מציאותיות, חזרו ועלו בכל שיחה שעסקה בנושא. המח"ט ושני המג"דים, הם שמיהרו לבקר אצל המשפחה השכולה. במשך תקופה ארוכה העדפתי לטפל במשפחות אחרות, אשר טרם זכו לביקורי מפקדים. אולם לאחר עלייתנו צפונה, פקדתי את בית המשפחה.

כשבוע לאחר שיחרור הגדוד, העבירה לי אמי הודעה מאת משפחת גולדברג; הם ביקשו כי אבוא אליהם בשנית. האם, אשה מבוגרת, חרושת-קמטים, פתחה את הדלת בפני. היא הושיטה את ידה, וקידמה את פני בלחיצת-יד איתנה וחמה. בנה ובתה הצטרפו אף הם לחדר שבו ישבנו.

האב פסע לאטו אל עבר הכיסא שבמרכז החדר, התיישב מולי, והניד ראשו לעברי. הוא היה באותה עת בטיפול רפואי, ואף אושפז זמנית בבית-חולים. הוא ישב וידו לופתת את בטנו; על פניו נחרת כאבו הפיזי, שנמהל בכאבו הנפשי. פניו היו חיוורות – אף כי רבות שזפה אותן השמש, במהלך שנות עבודה ארוכות שהוקדשו לעיבוד המשק החקלאי.

"עד עכשיו סיפרו לי הרבה דברים ... – אמר בקול רועד. הוא הפסיק לרגע, כבורר את המלים. "סיפרו לי, כיצד והיכן ארז נהרג ... אבל אף אחד לא אמר" – הרים האב את קולו – "מדוע אני צריך לתת שני בנים במלחמה אחת; ומדוע, כשנהרג הבן הראשון, לא הוצאתם את הבן השני ושלחתם אותו הביתה?! אני לא מאמין שמישהו יחפש את האשם ויענישו על שגרם למותם של שני אחים תאומים. אני רוצה שייעשה צדק". באומרו את המילה "צדק", שוב הרים את קולו ונשא את עיניו הישר אלי.

עיניו הכהות היו כגחלי-פחם על רקע חיוורונו. התרגזותו הסבה לו כאבים, ואגרופו הקפוץ התהדק מעל לאיבר שנותח לאחרונה. "אני רוצה לדעת" – המשיך האב – "מי היה האחראי לכך שלא העבירו הלאה את הידיעה כי ארז נהרג? ... שמעתי כי ישנן הרבה עדויות. לא! אין אחראי. אני מחפש את האחראי למותו של ארנון. אני מחפש צדק; וצדק, פירושו – שן תחת שן, נפש תחת נפש!"

בראשי הלם קורנס חוצבים רב-משקל, בקצב קבוע. לא ראיתי את האם, אשר ישבה בפנית החדר ומידי פעם ניסתה לצנן את זעמו. הבן הבכור והבת הצעירה, שישבו בחדר, היו בחזקת נוכחים דוממים לחלוטין. כל-כולי שקעתי ברעיון חיפוש הצדק, שהעלה האב השכול. כלום מציאת האשם – או השגת הצדק, לפי תפישה מעוותת זו – אכן תנחם את האב?

שחר בריק, שהיה מ"פ ח', היה הראשון בשרשרת החקירות שהחל בה האב. שחר סיפר לו כי כמעט-מייד, כבר באותו לילה, העביר לידי השליש את רשימת החללים והנעדרים. האב ענה לו: "רק כאשר יודה השליש, שקיבל ממך את הידיעה – רק אז תהיה, מבחינתי, משוחרר מאחריות".

כאשר סיפרתי לאב ומשפחתו את קורות אותו הלילה, אכן אישרתי את סיפורו של שחר; ציינתי כי הרשימה הועברה, למחרת היום, אל שלמה פינס.

אביהם של ארז וארנון עיוות מעט את פניו, בניסיון להזדקף בכיסאו; לרגע, קפץ את שפתותיו – ונעץ בי מבט, כהגֵּט חיה בקורבנה רגע קט לפני שתסתער: "אם כן, אתה אחראי עכשיו על מותו של ארנון. רק אם תביא לפני עד, שיספר לי כי הוא קיבל ממך את הדוח על מותו של ארז – רק אז תהיה זכאי. אני אלך כך עד הסוף, עד שאמצא את האשם!"

לפתתי את ראשי ועצמתי את עיני. עמד מולי חוקר, תובע-מאשים וגם שופט; לא רציתי בכלל לחשוב על האפשרות של "המוציא-לפועל". כל אלה התגלמו בדמותו של אב שכול אחד, שלא מצא תשובה מספקת לשאלות הנוקבות שהעלה.

במבט מושפל אמרתי כי אני אמנם באתי מתוך חובתי למשפחה, וכך אעשה גם בעתיד – אך איני מאמין כי שלמה פינס יבוא.

אביהם השכול של האחים, ארנון וארז, היכה במסע הכסא: "כל עוד לא יבוא אותו שלמה, הרי שאתה אחראי לגבי. ואם הוא לא יבוא – דע לך כי אני מחפש צדק, ודם בני בראשך." "אני היום חולה", אמר בקול נמוך, אך בנימה של יאוש והחלטה נחושה, "אך יש דרכים שונות לנקמה".

ברגליים כושלות קמתי. הוא התקרב אלי כשאצבעו שלוחה לעברי, והוסיף: "אני מאמין שדיווחת הלאה; אך דע! אם שלמה לא יבוא, אתה אחראי לגבי..."

יצאתי מהבית. האם ושני ילדי הנותרים ליוו אותי אל עבר מכוניתו של עמית, שחנתה בסמוך לביתם. פסענו בשקט, צעדים אחדים. האם לפתה את זרועי, נינענה מעלה ומטה כמשלימה עם גורלה, ואמרה "אני מאוד מצטערת. אתה מבין, הוא יודע מדוע מת ארז – אך אינו יכול להשלים עם אובדנו של ארנון..." דוק של לחלוחית כיסה את עיניה. יד אימהית ליטפה את כתפי. כנראה שנראיתי זקוק לזה באותו הרגע.

עמיקם, הבן הבכור, ואחותו הניפו את ידם לשלום כאשר נסענו לדרכנו.

באותו יום סיימנו את עבודות המשרד.

הארגזים, ובהם ילקוטי-השירות, שוב עמדו מסודרים על המדפים. ביומן השינויים עודכנו תאריכי שירות המילואים הממושך. על המדף התחתון עמדו שני ארגזים נעולים, שבהם דחסנו את ילקוטי השירות של הנגרעים. בין מדפי ארון המתכת הצטברו רשימות-שמיות רבות, אשר שימשו אותנו בזמן עבודתנו: שיבוצים קרביים לפי תאריכים, רשימות של חיילים חסרי דיסקיט; סיכומי ישיבות-מטה ארוכות וממושכות; העתקי כל הדוחות שהגשנו לשלישות החטיבה. היו גם מכתבים והעתקי מכתבים שקיבלנו מאת קציני-הערים, השואלים לגורלם של נפגעים ונעדרים.

ביומנו האחרון במשרד, הקדשנו שעה ויותר למיון כל החומר. סידרנו שלוש חבילות. הראשונה הכילה טופסי שיבוץ-קרבי מזמן המלחמה, רשימות שפירטו את השינויים בשיבוץ שנערכו במהלך הקרבות – וכן מכתביהן של משפחות, אשר חיפשו את בניהן הנעדרים; כל אלה הוכנסו לתיקי קרטון, למשמרת במשרד עצמו. חבילה שנייה – ובה חומר מסווג, כהעתקי דוחות רשמיים – הועברה לגניזה. הערימה השלישית, הגדולה ביותר, נדחסה בתפזורת אל תוך ארגז קרטון גדול; הקרטון הוכנס לחבית, המיועדת לביעור מסמכים מיותרים.

בדרכם צפונה, יכלו פקידי הגדוד להבחין בעשן שהסתלסל מן החבית ובה הנייר שהפך למאכולת אש. אך ספק אם טרחו להביט אחורנית; הם – חיילי המינהלה, שהושארו בשירות לאחר שיחרורו של הגדוד, והוטל עליהם לסיים את הספיחים האחרונים של החזרת הימ"ח לכשירות – פשטו סוף-סוף את המדים וקיבלו צווי-שחרור, ונשאו עיניהם רק אל החיים האזרחיים.

לא כל חיילי הגדוד שוחררו. קצינים אחדים, קומץ, נשארו מגויסים; הוטלה עליהם משימה קשה לאין-ערוך: ביקורים אצל המשפחות השכולות.

עובדת היותי עדיין בשירות מילואים, לא מנעה ממני להתחיל את שנת לימודי השנייה בתחילת סמסטר ב'. סימני-שאלה וספקות רבים עמדו בפני, בטרם שובי לספסל-הלימודים. כיצד אסתגל שוב לישיבה של שעות בתוך חדר לימוד, אחרי ששמונה חודשים לא עשיתי זאת? זה חצי-שנה, לא פתחתי ספר-לימוד; זכרתי כי יהיה עלי לקרוא עשרות ומאות עמודים באנגלית, כדי לרצות מרצה כלשהו – והדבר נראה לי מוגזם לחלוטין: הרי בתקופה האחרונה, המרב שהייתי מסוגל לקרוא היה ספרוני-כיס ומערבוניים למיניהם.

חששתי מן החזרה למסגרת האקדמית, אשר דורשת ריכוז ושקדנות. דעתי היתה פזורה; לא היה נושא או אירוע, אשר לא ניקשר אסוציאטיווית באירועי המלחמה. המסלול האקדמי עסק בתיאוריה – ואילו אנו,

בחודשים האחרונים, עסקנו בתחום המעשי. התקשיתי לדמיין לימוד בקורס מבוא לפסיכולוגיה, העוסק בתגובותיהן של חיות בתנאי מעבדה, לאחר שקיבלתי שיעורים מעשיים ביותר בהתנהגות אנושית תחת לחץ; לא הבנתי מה יוסיף לי קורס ביחסי-החופץ של ברית-המועצות, אחרי שהרגשתי את הדוקטרינה הצבאית הסובייטית בהדגמה חיה.

לכן, השיבה לאוניברסיטה היתה משום חזרה למגדל-שן, רחוק מהמציאות ובעל כללים שונים. הגרוע ביותר, במסגרת זו, הוא כישלון בבחינה – והאלימות היחידה היא דחיפה קלה בתור שליך מזנון הקפיטריה. היסוסי היו מרובים. אך כשעשיתי את חשבון-הנפש, החלטתי לשוב למסלול-חיי הקודם ולהמשיכם.

היו רבים שהפסיקו את לימודיהם, מאחר שלא ראו בהם – באותה שעה – כל טעם. הסקרנות המדעית, והעניין, פינו את מקומם לספקות. הספקות הולידו את ההחלטה, להפסיק זמנית את הלימודים. עם תיק על שכמם, יצאו לשוטט בחו"ל במשך חודשים שלמים. הם יצאו לפרוק את המתח הקיים בארץ; הם רצו לתפוס "חתיכת חיים", לפני המלחמה הבאה; ובעיקר – ביקשו למצוא את עצמם. רובם חזרו לארץ לקראת שנת הלימודים הבאה, אך היו גם כאלה שמצאו את עתידם בגולה.

והיו אחרים, אשר נבצר מהם לנסוע עם תרמיל על גבם – אך גם לחזור ללימודים, לא יכלו. אחד מהם היה אייל אקרמן, הנהג של טנק המג"ד, אשר נכוה קשה בכל חלקי גופו. שלושה ימים לפני תחילת הלימודים, נסעתי עם המג"ד עובד לבקר אצלו בתל-השומר. כאשר נכנסנו לחדרו, מצאנו אותו שרוע על מיטתו ומעלעל בעיתון בוקר. הוא ירד לאטו ממיטת-הברזל והתיישב בינינו. ניתוחים פלסטיים אין-ספור, וסבלנות אין-קץ, העלו על פניו רקמות בריאות ועור. רגליו היו מכוסות, ידיו היו עדיין חבושות. אולם אייל – אשר מראהו, בבית-החולים בבאר-שבע, גרם לי זעזוע – הביט בי עכשיו, והעלה חיוך על פניו.

באותם ימים ולילות, אייל נאבק עדיין על חייו; ועתה, החל מספר לנו על העתיד הקרוב ועל העתיד הרחוק. התייחס בשמחה ליציאותיו הביתה – ופירט את המשך תוכנית-הטיפול, שמיעדים לו המומחים; מאחר שטרם החלים, צפויים היו לו כמה ניתוחים נוספים.

ובינתיים? "עושים הרבה התעמלות, לחיזוק השרירים שהתנוונו לחלוטין. יוצאים מבדיקה, נכנסים לטיפול, וחוזר-חלילה ... שומעים רדיו וקוראים ..." הוא הירהר לרגע, והמשיך: "עדיין קשה לי הקריאה. אני משתדל לקרוא, אך מתעייף מהר." אייל העיף מבט אל עבר העיתון שקרא בהיכנסו: "עם האותיות הגדולות אין לי שום בעיה, רק הקטנות מעייפות אותי. אבל" – סיכם וחיוך על שפתו – "אני מקווה שבשנה הבאה כבר אוכל להתחיל ללמוד."

הלימודים התחדשו ביום ראשון, 24 במארס 1974. נכנסתי לכיתה קטנה, שבה ישבו רק תלמידות. לרגע, עצרתי בפתח; תהיתי, האם הגעתי למקום הנכון. בדקתי ברשימותי; מספר-החדר היה זהה למספר שהיה רשום אצלי. אך הספקות טרם נמוגו; "כאן צריך להתקיים שיעור בפסיכולוגיה תעשייתית?" – שאלתי. מקהלה נשית ענתה לי בחיוב.

עד תחילת השיעור, הצטרפו לקהלנו עוד שני בחורים. המרצה הגיע, ושלף מתיקו את רשימת המשתתפים בקורס. סטודנטים רבים, ששמותיהם הוקראו, לא נכחו בבניין האוניברסיטה – אלא היו, אותה שעה, במילואים. עדיין.

השיעור נמשך כשלוש שעות תמימות. הישיבה הארוכה – שהרתיעה אותי לא-מעט, בעת שהתלבטתי לגבי שיבה ללימודים – אכן היתה קשה, בהתאם למצופה, אך נסבלת. המרצה אשר דיבר-פיטפט ללא-הרף, שטף אותנו במונחי-יסוד חדשים. בסיום השיעור, הוטלו עלינו משימות קריאה כמפורט ברשימה הביבליוגרפית שקיבלנו. מיהרתי אל השיעור הבא.

רק בצהרי היום ירדתי לקפיטריה – מרכז חיי-הרוח האקדמיים. ליד שולחן מוארך, עמוס בכוסות-קפה וכריכים ועוגות, חזרתי לפגוש את החבר'ה משנה א'. סיפורי מילואים, שוב לא עניינו את הנוכחים. "איזה שיעורים לקחת?" היא השאלה שהיתה השכיחה ביותר. תלמידי שנה ג', שהסבו עימנו, יעצו לנו – כמנהג הדורות – בבחירת הקורסים המועדפים. לאחר שנזרקו לחלל-האוויר שם השיעור ושמו של המרצה שמעביר את החומר, נוספה השאלה הבלתי-נמנעת "איך הוא?" התלמידים הוותיקים – בני-סמכא, או לפחות בעלי ותק ועתי-ניסיון – חילקו ציונים בשבחו של מרצה אחד, וזיכו מרצה אחר בקיתונות של ביקורת. חומר ביבליוגרפי מתורגם היה אף הוא נושא מדובר, ליד אותו השולחן; תלמידי השנים הנמוכות ניסו את מזלם בהשגת מה-שיותר חומר מעובד ולעוס היטב, וכל זאת כדי למנוע כל מאמץ מיותר הכרוך בהפעלת התאים האפורים.

הנוכחים, רובם-ככולם, עלו יחד ופניהם אל שיעור משותף. השיחה קלחה, עד בוא המרצה בעל שפם סטליניסטי מרשים-במידותיו. גם הוא הקדים את הרצאתו בבדיקת נוכחות – שהתגלתה כנמוכה יחסית; רבות מן ההיעדרויות הוסברו בתנאי השעה.

ד"ר ערן החל את שיעורו, על יחסי-החופץ של ברית-המועצות, בסקירה מייגעת על המבנה הפוליטי של המפלגה הקומוניסטית בארץ זו.

שנת-הלימודים תשל"ד החלה – ולא היה בכך יותר מאשר סתם יום-לימודים משעמם. גם ביום ב' נאבקתי באותה שגרת לימודים; הרצאה באולם אחד, שיעור בחדר אחר, חברותא על קפה ועוגה בהפסקות, ביקור בספריית הפקולטה כדי לקחת ספר-לימוד.

באותו ערב, כשעסקתי בתרגום המאמר שקריאתו הוטלה עלינו באחד השיעורים, נשמע צלצול הפעמון בדלת בית הורי וקטע את לימודי.

היה זה עובד, המג"ד; הוא בא לקחת אותי, לביצוע בירורים אחדים ולתיאום פגישות עם משפחות שכולות.

כשעתיים בלבד נעדרתי מביתי, אך הדבר עורר בי טרוניה מסויימת. הוטרדתי מלימודי, שלא לצורך; שהרי, בעצם, כל פקידה יכולה היתה לעשות את התיאומים הנדרשים. אכן, עדיין הייתי מגוייס – כפי שטען בפני המג"ד, ואמת דיבר – ואף-על-פי-כן חשתי כאילו פגעו בפרטיותי, כשהפריעו לי לתרגם קטע קצר מאנגלית.

"אז מה אם התבזבזו כשעתיים באפס-מעשה. קרה משהו?" – חלפה בי המחשבה; ובעקבותיה עלו הרהורים נוספים: "ישנם כאלה, שהפסידו הרבה יותר ... אך לא, אין לראות זאת כך. אני חי, אני בריא – חזרתי ללימודים, ואני מנסה לשוב אל דרך חיי הרגילה. אמנם, כשצריך לעשות משהו, אני מוכן – אך שלא יבלבלו סתם את המוח. אבל, היכן עובר הגבול בין ה"צריך לעשות" לבין "בלבול מוח"? ! האם לבקר אצל משפחות שכולות, זה "בלבול מוח" – או שזה בחזקת "צריך לעשות"? ! ומי בכלל קבע שאני צריך לבקר משפחות, אשר את בניהן בכלל לא הכרתי? ! אילו השתחררתי, לא היו יכולים לבוא אלי בתביעות; לפחות לא ברמה הפורמלית."

"עזוב" – עניתי ל"אני" המקטרג – "זה המעט שאתה יכול לתת." והמשכתי להרהר: "אם יש אחרים שעושים את זה – אין שום סיבה שבעולם, שאתה לא תעשה זאת. אולי תפסיד שעת-לימוד, אולי יום שלם – אך הנזק המזערי הזה ניתן לתיקון על-ידי השלמת השיעור. בעבור המשפחה השכולה, לעומת זאת, הביקור אינו גוזל זמן כי אם נותן רבות."

"נותן?!" – תמה ה"אני" המקטרג – "מה אתה בעצם 'נותן' למשפחה, אשר כבר סיימה את ימי אבלה? ומי אתם, אתה ועובד? הרי בכלל לא היכרתם את הבן, ואתם באים רק לביקור נימוסין. או, אולי, אתם מבקרים שם רק כדי לסמן במחברת כי השלמתם עוד משימה?!"

לא היו אלה ביקורים של נימוס בלבד – הזכרתי לעצמי. בעבור המשפחות, חלק מהן, היינו חבריו של הבן או האח או הבעל – ומידת היכרותינו עימו, לא היתה בה שום חשיבות. אנו היינו שם, איתו, ועברנו את אותם קרבות שבהם נטל חלק. משפחות אחדות ביקשו לשמוע פרטים נוספים: איך זה קרה? מה בדיוק קרה? עדיין חסרה חוליה בפאזל שָׁבָנוּ; חוסר-הוודאות, לגבי מה שבדיוק קרה, עדיין חיפש את פתרונו. בעצם ביקורים אלה, העברנו למשפחות מסר: "ראו, אנחנו לא שכחנו".

"כן" – התקומם החצי המרדני במוחי – "עדיין לא שכחנו וטרם עברה שנה. אך מה יהיה בעוד שנה, שנתיים, חמש שנים? האם גם אז נוציא משלחת כה מְכַוָּדָה/גדולה לביקור אצל המשפחות כדי לבשר להן שאכן, עדיין לא שכחנו? או שכל אחד יעדיף לעבוד עוד כמה שעות נוספות ולהגדיל את שכרו – או ישקע בתרגום מאמר מאנגלית לעברית – במקום לזכור את החברים?"

הדיאלוג הפנימי נמשך שעה ארוכה; עד אשר סרט-מתח, שהוקרן בטלוויזיה, הסיח את דעתי מהנושא – וחרדתי כל-כולי לגורלם של המפקח מקמילן ואישתו, שעמדו בסכנת רצח אכזרי.

למחרת היום, לא למדתי. במקום לשבת בשיעורו של פרופסור מושקאט – האזנתי לוויכוח בין עובד המג"ד לבין חָמִי כהנוב, בנושא נסיבות מותו של חייל אשר עמדנו לבקר אצל משפחתו. המכונית, שבה עשינו את דרכנו, עצרה על שביל-עפר המוליך אל ביתה של משפחת שלם.

עובד חזר על עמדתו: "אין צורך לספר את כל האמת. אם נודע להם ממישהו אחר – אז מילא, אפשר להסביר איך זה קרה; אבל אם הם לא יודעים – גם אין צורך שיידעו."

חָמִי טען כנגדו: "צריך לומר להם את האמת, ישר – כדי שישמעו זאת מאיתנו, ולא בעוד כמה חודשים או שנים".

שתיקה של רגע. עובד, שוב: "אתה לא צריך לומר הכל; מספיק שתאמר כי לחם באומץ ... ואתה יודע ... אין צורך לפרט את הדרך שבה מצא מותו."

חָמִי לא הסכים; הוא טען כי מותו של חייל הוא העיקר, סיבת הסיבות: "אם לא נספר למשפחה, כאן ועכשיו – מחר הם לא יסלחו לך, ויחשבו כי שיקרת להם והסתרת מידע שהם זכאים לדעת."

לבסוף קבע עובד כי ננהג לפי עמדתו, ונחשוף עצמנו בהתאם להתפתחויות.

האירוע, שעליו חששו לדבר, התרחש ביום ראשון ה-14 באוקטובר.

בהיות הגדוד בחניון ליד ציר 'מבדל', התקבלה לפתע הפקודה: תנועה מיידית אל עבר איזור הקרבות; יש לתגבר את כוחותינו במקום הנקרא 'כישוף', נגד כוחות אויב גדולים, אשר נעו צפונה.

הציוד, אשר היה מחוץ לטנקים, נזרק בחופזה פנימה. רשתות-הסוואה, שלא קופלו, נאספו אל סל-המטען שמאחורי הצריח. לא עברו אלא דקות אחדות, והגדוד היה מוכן לתנועה. המנועים הותנעו. רק כמה

פריטים שהיו פזורים בשטח – שיירי אוכל, שהחיילים שקדו על הכנתו, וקרעי נייר-עיתון, אשר נמצאה להם תכלית כפולה – העידו כי שם, בין דיונות אלה, חנה גדוד שריון.

עמוד-אבק התרומם כשובל מאחורי כל פלוגה, אשר נעה לתפוס את מקומה בשדרת הרק"מים הגדודית. בעוד פלוגה אחת מתמרנת למקומה בטור, המתינה הפלוגה השנייה במקומה בציפייה דרוכה לפקודה – "נוע". הטנקים, אשר נסעו מערבה, חלפו בסמוך לאלה העומדים.

ואז, כהרף-עין, אירעה התאונה: קנה תותח, אשר היה מצודד אל עבר השיירה הנייחת, מחץ את ראשו של ירמי שלם אל צריח הטנק עליו עמד.

מה ניתן לומר לבני המשפחה? כיצד ניתן להסביר את מותו – שהרי הוא לא נהרג בקרב ולא על ידי חיילי האויב? האם אכן היתה זו רשלנות, אשר גרמה למותו? או שניתן להסתפק בתיאור צנוע יותר – חוסר-זהירות?

האמת היתה פשוטה ומכאיבה: ירמי נהרג בתאונת-דרכים קטלנית, בעת תנועה מינהלית. ברור היה לכולנו כי מותו היה מיותר לחלוטין; הקפדה רבה יותר על כללי-זהירות היתה מונעת אסון זה.

אולם, גם התיאור המנוגד היה ידוע לכולם: אלה שנטלו בה חלק, באותה תנועה מינהלית, לא נסעו בתוך מתקן-אימונים – אלא נחפזו מאוד אל שדה-הקרב. היתה זו היחלצות מהירה אל מול כוח מצרי, אשר איים לשנות את מצב הכוחות בגְזרה. אף-על-פי שלא היינו תחת הפגזה והטנקים לא ניהלו קרב אש – הרי, בכל-זאת, היתה זו מלחמה. במצבים כאלה של סערת-קרב, שבהם נמצאים בלחץ קצינים כחוגרים, אין מקפידים תמיד על כל החוקים. קשה למנוע את הלחץ אשר נוצר בשעה שגדוד מוזנק, וכקפיץ דרוך שועט אל הקרב.

למרות הצער, הנובע ממותו של חייל בנסיבות אלה, אמרו רבים: "במלחמה נהרגים. זה פשוט קורה". והוסיף אחר: "כשנהרגים סביבך כל-כך הרבה – הרי שמותו של מישהו נוסף, ואפילו היה המוות מיותר לחלוטין, כבר אינו משנה בהרבה את המאזן הכללי".

מאידיך-גיסא, למשפחת החלל – הכואבת, בכל מקרה, את מות בנה – יש נחמה-פורתא כאשר הבן נהרג בקרב על הגנת המדינה, ולא בתאונה מיותרת.

נכנסנו אל הבית. כעבור דקות ספורות, ישבנו לאורך קירות חדר-אורחים גדול. אָמו של ירמי ישבה מימיני. בפינה מולי משמאל ישבה אחותו המבוגרת; היא היתה אישה נאה והדורה, אשר קידמה פנינו בחיוך קל. בתחילה – מתוך נימוס – שאלה על מעשינו היום, והאם שוחררו כבר כל חיילי הגדוד. היא שאלה על המלחמה באופן כללי; ובהתאם, נענתה בתשובות כלליות.

לרגע סר החיוך מעל שפתיה, היא הזדקפה בכיסאה. עיני כולנו רותקו אל מוצא-פיה. היא היססה לרגע, לפני שהטיחה את שאלתה הבאה, ונעצה בעובד את מבטה. דיבורה הישיר שינה נימה, התרכך מעט – כאילו רצתה לשאול על דבר של מה-בכך – אך מבטה המרוכז, יותר מכל, הסגיר את חשיבות הדברים: "היה כאן חבר של ירמי" – אמרה באטיות – "אשר סיפר כי אחי נהרג בהתנגשות בין שני טנקים"; היא הפסיקה לרגע, ודרשה לדעת: "האם זה נכון?"

עובד השפיל את מבטו, פכר את ידיו, כיחכח בגרונו. הוא קיווה להימלט משיחה בנושא זה; אך משנלחץ מפקד-הגדוד אל הקיר – סיפר. בדבריו היתה נימת התנצלות אישית, כאילו היה הוא זה אשר נשא באחריות ישירה למקרה.

"זה נכון" – אמר באטיות – "אבל צריך להבין את הנסיבות. הוא נהרג כאשר הגדוד קיבל פקודה לבוא לעזרת כוח, אשר עמד לבדו מול הסתערות מצרית ... זאת לא היתה תאונת-דרכים במובן הפשוט; זו היתה

תאונת-מלחמה, אם אפשר לקרוא לזה כך ... נכון שטנק שלנו פגע בו, והוא לא נהרג מאש אויב. אך יש להבין כי הטנק שפגע בו מיהר אל עבר המצרים, כדי להילחם.
 האחות, אשר עקבה בעיניה כל הזמן אחר עובד, ענתה בקולה הרוגע: "כן, אבל בכל זאת היה זה מוות מיותר."

חמי, אשר ישב מצידה השני, התערב בשיחה: "כן, אפשר לומר, שבמובנים מסוימים היה המוות מיותר – אבל אין זה בדיוק כך. ירמי לחם בצורה בלתי-רגילה במשך שבוע; עבד, לדעתי, נפלא. אבל כשממהרים אל קו האש" – "ולא נזהרים", הוסיפה האחות בחטף – וחמי המשיך: "זה לא כמו שנוסעים במכוניות פרטיות בכביש נוח. בכל-זאת, יש כמה הבדלים. יכול להיות שהיתה באמת אי-זהירות, אך ... לא בהכרח. קורה שנהג סוטה מעט הצידה, בגלל האבק העולה מהטנק שנוסע לפניו ומסתיר לו את הדרך. בין טנקים תמיד ימצא מרחק מספיק, כדי למנוע התנגשויות – אך נהג טנק לא תמיד חושב על האפשרות שקנה-תותח, בתנועת צידוד, עלול להיות קטלני. אלה הן נסיבות, שלא תמיד יש למפקד-הטנק שליטה עליהן. הטנק יכול לשנות כיוון כהרף-עין – ועד שיחזור למסלולו הקודם, עלולות התוצאות להיות עצובות."
 לרגע עלה קמט על מצחה של האחות והיא נראתה מהורהרת. האם, אשר ישבה כל העת בצד, קמה ממקומה וניגשה למטבח להכין קפה. אחותו של ירמי לא השלימה עם ההסבר שקיבלה. היא לא קיבלה את דברי עובד, כי אחיה לחם כגיבור ומת כגיבור. היא סיכמה את עמדתה: "הוא פשוט נהרג, ואין ליפות את מותו במלים."

עובד כאילו נדלק בשומעו את דבריה: "כל מי שעבר את מה שירמי עבר במלחמה הזאת, הוא גיבור."
 ניכר היה כי המושג "גיבור", בעיניה של האחות השכולה, היה ריק מכל תוכן. ירמי אחיה נהרג בגלל רשלנותו של איש צוות אחר, מפקד או נהג או תותחן; אך לה מספרים כי מותו היה חלק ממצייאות רחוקה, הקרויה מלחמה – ומפקדיו אף אומרים-רומזים כי מותו היה מות גיבורים, וכי מותו הגן על המולדת. והרי, אילו מישוהו היה נזהר קצת יותר – אזי גם בעתיד היה ירמי מתייצב לשירות מילואים, ובכך מיטיב להגן על ארצו. השיחה נמשכה שעה ארוכה; אחותו של ירמי לא השתכנעה מטיעונו של עובד, ונשארה איתנה בדעתה. אילו רק ידעה עד כמה הסכמנו איתה, לא היה מתפתח כלל הוויכוח. רק תפישתו של עובד – ולפיה יש להעניק למשפחות השכולות את ההרגשה שהמוות לא היה לשווא, בשום מקרה – רק היא אשר גררה אותנו לשיחה זו. יושרו של עובד ואמינותו היו לשם-דבר. הפעם היה מפגש קשה בין האמונה לגבי המסר, שיש להעביר להורים כדי לחזקם ולעודדם, לבין פרטי המקרה. קולו הרועד מעט הסגיר את הדילמה הקשה שבה היה מצוי.

שמו של הקצין, אשר פיקד על הרק"מ שפגע בירמי, שב והוזכר בעת השיחה. קצין זה, מפקד-מחלקה, ביצע את תפקידו ברמה הגבוהה ביותר שניתן לצפות ממפקד לוחם. פעם אחר פעם, הוא חשף את עצמו לאש האויב. הוא חיסל עמדות נ"ט; הוא הוביל את אנשיו להצלחות בהשמדת כוחות אויב. אומץ-לב, יכולתו המבצעית ותרומתו האישית הגדולה זיכו אותו בתום המלחמה באות-המופת. לא היה לנו ספק: הקצין – למרות חוסר-הוודאות השורר סביב אחריותו האישית למקרה המצער – נושא, בצד אות-ההוקרה הרשמי, גם משא לא-קל נוסף.

למחרת היום חזרתי ללימודים ולספרי. בשעה 13:30 קמתי מכסאי שבספריית האוניברסיטה, והשארתי את הספר פתוח על השולחן; נסעתי לבית-העלמין הצבאי בקריית-שאול.
 הפעם לא היתה זו הלוויה במסגרת הגדוד; הבאנו לקבורה את ניר דולב, חברי ושכני מילדות. בקהל הרב ראיתי את שכני המבוגרים, חברים מהשכונה שבה גדלנו, חברים מבית-ספר תיכון, אנשי צבא רבים –

ורבים אחרים. בצעד אָטי התכנסו כולם סביב הבור העמוק. דומייה מוחלטת שררה מסביב. עם הורדת הארון, אט-אט, היה הבור לקבר. נשמע רק קול רגבי-העפר הנופלים על לוחות-העץ; בהיסתם הגולל, נדמו הקולות. בתום הקרבות ידעו ביחידתו כי הטנק, שבו היה ניר, נעדר. בתחילה לא היו ידועים פרטים נוספים – מאחר שהגדוד, שבו שירת כמ"פ, התפרק. ניר וחבריו הצטרפו לגדוד אחר, כדי להמשיך ולהילחם.

הלוחמים דיווחו, כי הטנק שלו נפגע בהסתערות על 'חמוטל'. היה זה שם-קוד לגבעה נוספת, שתירשם לדיראון-עולם בקרב הלוחמים בגזרה. פעם אחר פעם ניסו כוחותינו להדוף את כוחות הח"ר המצרי, שהתחפרו במקום; אך ללא הצלחה. גם לאחר שכוחות שריון הצליחו לתקוף את היעד, ונחלו הצלחה חלקית – שב האויב, המבוצר בגבעה, להחזיק בה עד לסיום הקרבות.

העובדות על ניר נאספו על-ידי האב השכול, אשר לא חסך כל מאמץ לגלות את עקבות בנו. הוא ליקט ידיעות וקטעי סיפורים מאלה שחזרו מאותה הסתערות, חלקם עדיין בשירות סדיר ואחרים שכבר השתחררו. כל שבב מידע, שהיה בו כדי לשפוך אור נוסף על פרשת היעלמו של צוות הרק"מ, הגביר את רצונו של האב להכיר את התמונה כולה.

האזרח הבודד, אביו של ניר, הצליח בתחקירו הפרטי וצירף את העדויות לפאזל ענקי; רק חוליה אחת היתה חסרה, כדי להשלים את התמונה: היכן נמצא הטנק?

השמועה אמרה, כי הטנק נמצא בסמוך לקו הפסקת-האש – אך מהצד המצרי; היה סיפור על מישהו, אשר חדר לשטח המוחזק בידי המצרים, כדי לחלץ את גופת קרוב משפחתו, וזיהה את ניר לפי הדיסקית. הפרט הזה שינה את סימני-השאלה של המשפחה, והפך אותם לתמיהה רועמת ולרוגז; הם כעסו על כי החללים – אשר לכאורה היה מידע על מקום הימצאם – לא פונו, אף-על-פי שאותרו. השמועה נבדקה; התברר כי לא היה לה בסיס, והיא הופרכה לחלוטין.

המשפחה המשיכה בחיפושים ובתחקירים.

כעבור זמן – במסגרת המשא-ומתן בין מצרים לישראל – קיבל צה"ל רשות לשלוח נציגים אשר יאתרו את גופותיהם של הנופלים ויוציאו אותן מתוך שטח הקרבות, שהוחזק על-ידי המצרים. החיפושים אחר הרק"מ לא הביאו לגילוי. התעלומה נשארה בעינה.

החשש הנורא, שניר לא יגיע לקבורת-עולמים, דיכדך את הוריו כל אותה עת. הקבורה הינה בעלת ערך רב-חשיבות, גם בקרב אלה אשר מקלים-ראש בהלכות הדת האחרות. הוריו של ניר השלימו עם עובדת מותו של הבן – אבל המחשבה, כי גופתו עלולה להיות לטרף לחיות-המדבר, או שהוא כבר קבור כ"אלמוני" – הטרידה ללא-הרף.

בהסתמך על תצלומי-אוויר, שנערכו מידי יום בזמן הקרבות, ועל תחקירים מפורטים, נולדה ההשערה – אשר בשלב הראשון, נראתה בלתי-סבירה – שהחיפושים לא נערכו באיזור הנכון: יש לחפש מדרום-מערב ל'מכשיר'. מתוך שיחזור מהלכי הקרבות – שביצעה היחידה לאיתור נעדרים – הסתבר כי הלוחמים, אשר היו משוכנעים כי הם מסתערים על 'חמוטל', טעו בניווט ולחמו על רכס אחר. שגיאה זו חרצה את גורל אותו קרב: היחידה, שבלאו-הכי היתה מדולדלת כוחות, נכנסה לאיזור מטווח בכלי נ"ט – ושם נפגעו רבים מחייליה. יש לזכור כי באותו יום ה-9 בחודש, באותה גזרה בדיוק, הקיזו את דמם אנשי הגדוד שבו שירתת.

המחפשים – מתוך רצון למצות את כל האפשרויות – פנו אל עבר 'מכשיר', לשם חיפוש הרק"מ ומציאת החללים. שם, בגיזרה החדשה, מצאו את הטנק, שבו לחם ניר. ההשערה, על הטעות לגבי מקום ההסתערות, הפכה לוודאות. עם מציאת הגופה, וכאשר הרבנות הצבאית ביצעה את הזיהוי הסופי, הושלם האירוע: ניר הוכרז כחלל – והובא אל קבר ישראל.

לא חלפה אלא שעה-וחצי, ושוב ישבתי מול הספר הפתוח בספריית הפקולטה; שוב שקעתי במאמר, שהייתי צריך לסיים את קריאתו עד השעה ארבע.

שבוע עבר. במרוצת יום-לימודים ממושך התקשרתי הביתה, לשאול האם היו הודעות בעבורי. אכן, מר אפרתי חיפש אותי. חייגתי את מספר-הטלפון של אביו של ניתאי ז"ל. בקולו הנמוך התנצל האב על כי הוא מטריד אותי, אך ביקש להיפגש עימי בדחיפות.

עוד באותו היום, בשעה ארבע, פגשתי בכניסה לבניין הפקולטה. בפניה שקטה העלה בפני בעיה, שהציקה לו זמן-מה; הוא ביקש לוודא, אם אכן חששותי נכונים.

בזמן שירותו הסדיר, מילא ניתאי תפקיד טען-קשר; ובתפקיד זה אף שירת במילואים. האב, אשר שוחח עם חבריו לפלוגה ואסף מידע מדבריהם, היה משוכנע כי בנו מילא תפקיד זה גם בזמן המלחמה. אולם בכל המסמכים, אשר נכתבו לאחר המלחמה, נרשם מקצועו הצבאי של ניתאי כתותחן.

"קיימות שלוש אפשרויות" – היקשה האב – "מאחר שכל תותחן וטען-קשר עובר קורס תותחנות, הרי טען-קשר הוא בחזקת תפקיד ולא מקצוע צבאי; ולכן בטפסים מופיע המקצוע הצבאי, שנקבע על-פי הקורס – ולא התפקיד בפועל, שממלא החייל. אפשרות שנייה: יקב הצורך בתותחן, נקבע כי ניתאי ימלא תפקיד זה – וזה אכן היה באמת תפקידו. האפשרות האחרונה" – המשיך האב את סקירתו – "היא, שנפלה טעות: ניתאי בעצם היה ונשאר טען-קשר, אולם ברישומים בלבד הוא מופיע כתותחן!!"

המשמעות האמיתית של השאלה צימררה את עורפי. אם דברים אלה נכונים – הרי הנתונים, שהועברו לאנשי הרבנות הצבאית, עלולים היו להביאם לכלל טעות ביחוי החללים: תחת מצבתו של ניתאי הונחו שרידי חברו-לצוות, וניתאי קבור תחת מצבה שעליה חרוט השם של הזולת.

למחרת בבוקר נסעתי לבאר-שבע; מיהרתי לבדוק את השיבוצים קרביים, אשר עודכנו באופן שוטף במהלך הקרבות. בכל טור, נרשמו שמותיהם של אנשי הצוות לפי סדר קבוע: מפקד, תותחן, טען-קשר ונהג. היה זה נוהל הדיווח המקובל; השמות נרשמו רביעיות-רביעיות, וכל דף שהתמלא היה שיבוצה של פלוגת טנקים. כך הובטח כי גם אם לא הוזכרו תפקידיהם של אנשי הצוות – הרי שסדר הופעתו של כל אחד מהם, ברישומים, הבהיר לחלוטין את תפקידו; ולפי כל תפקיד, אפשר היה לזהות את האדם שמילא אותו.

ברישומי השיבוץ הראשונים של פלוגה ו' – אלה שנערכו בימ"ח 'שדה-תימן', עם היציאה דרומה – הופיע ניתאי כטען-קשר. גם בשיבוץ הבא, הוא שירת בתפקיד זה. צנחתי על כיסא, שעמד בסמוך; הלך והתחזק בי החשש, כי אכן נפלה טעות בדיווח על תפקידו – ואולי גם ביחוי.

שפכתי על השולחן את תוכנה של שקית חומה; אחת-אחת בדקתי את פיסות-הנייר, אשר כה טרחתי לשמור: הדיווחים היומיים על נפגעים, והשינויים שערכתי בין אנשי הצוות – מי ירד מרק"מ ומי החליף אותו, מי נפצע ומי מילא את מקומו.

והנה הוא, הרישום שנערך ב-16 באוקטובר. נטלתי את דף-הנייר שהמ"פ ערן העביר אלי בלילה, מצאתי רשימה בכתב-ידו של ערן – והיא שהיוותה חלק מן המידע אשר הועבר אל אנשי הרבנות-הצבאית, לצורך הזיהוי; היה בה פירוט של קורבנות הפלוגה באותו יום, נפגעים וחללים. לאחר שמו של מפקד הטנק, הופיע שמו של ניתאי – תותחן.

לא נפלה טעות בירוקרטיית.

אולם, לא נפתרה התעלומה: האם ניתאי היה אכן טען-קשר, או תותחן? עדיין נותר הספק, שמא טעה ערן – בתום יום-קרבות קשה וממושך – והחליף, בהיסח-הדעת, את תפקידיהם של שני האנשים אשר ישבו בצריח הטנק.

בפגישתי הבאה עם אביו של ניתאי, הצגתי בפניו את הניירות; הם היו עדים אילמים לדיווח נכון – אך לא יכלו לאשר או לשלול את החשש, אשר קינן בלבם: האם אכן בנו הוא אשר קבור תחת לוח-האבן הנושא את שמו.

חששות וספקות מילאו את לבי. אך האב השכול החל להסביר לי בדקדקנות אקדמית – כדרך שהירצה בפני תלמידו – את שיטות-הזיהוי המתוחכמות, אשר ננקטות כיום. אנשי הרבנות, אשר עימם ניסה לבדוק במקביל את סוגיית הזיהוי, הם כנראה מי שמסרו לו את המידע המרגיע.

כאשר האזנתי לאב – המסביר לי כי הזיהוי הוא ודאי, ומנמק את דבריו באורח מדעי – לא יכולתי לומר לו את האמת הכאובה: בנו – היה תפקידו אשר היה – נהרג בעת התפוצצותם של עשרות הפגזים שברק"מ; אלה קרעו את פלדת הטנק, והצריח רב-המשקל הועף ונפל חזרה אל תוך הלהבות. האש אכלה את כל אשר מצאה; אפילו החול מסביב נותר מפויח, לאחר שעות רבות של בעירה.

כאשר הגיעו אנשי הרבנות-הצבאית אל הטנקים שהיו למאכולת אש – לא מצאו אלא את אפרם של אנשי הצוות, ולעיתים איתרו חלקי עצמות מפויחות או שיניים. שקיות מיוחדות בידיהם, הלכו אנשי הרבנות וליקטו כל שריד אשר נותר לפליטה – עבודת-קודש אמיתית – בתוך שהם מקפידים לאסוף בנפרד את השרידים, לפי מקומות-הישיבה השונים של אנשי הצוות.

והנה – אם התופת היא שאיחדה את גופותיהם של היושבים בטנק, דמם התערבב והאש כילתה בהם את חרונה – מה טעם היה לקחת קומץ רסיסי עצמות וקצת עפר, לקבור אותם מתחת למצבה הנושאת שם ולראות בכך דבר-מה שאליו פונים בתחושות של "בני אתה ולא אחר"? וכך עלה בדעתי הרעיון של קבר-אחים.

בעבר, העליתי את הרעיון בפני מר אפרתי – אולם הוא דחה זאת בלשון רפה. הוא אמר כי ברצונו לבדוק תחילה, האם אכן ניתן לבדוד את זיכרו של ניתאי מזה של חבריו לצוות; רק אחרי-כן, יחליט.

בלוויית את מר אפרתי אל דלת ביתי, נזכרתי בדבריו של אב שכול אחר; הוא סיפר לי על קבורת חיילים באיטליה: החיילים נקברים בקבר-אחים, בשדה-הקרב שבו נפלו, ומונצחים באנדרטה גדולה המוקמת מעל למשכן מנוחת-העולמים – ולשם, אחת לשנה, עולות המשפחות כדי להתייחד עם כל אחד מן החללים אשר קבור יחד עם חבריו לנשק.

אולם, כל עם ועדה – וערכי-התרבות השונים שלהם. משפחת אפרתי, כמו משפחות רבות אחרות, רצתה את חלקת-הקבר הנפרדת והאישית; אליה תוכל האם לעלות, ובהתמלא כוס-היגונים להרוות בדמעותיה את עפרו של בנה. כשם שניתאי היה שייך רק למרים ובעלה, כך תהיה אותה פיסת-אדמה תחומה רק לה ולו. הם לא רצו שותפים לקבר-אחים, ולא אחים לצער.

עדי, מפקדו של ניתאי, נהרג גם הוא בהיפגע הטנק; אולם מעוצמת ההדף, הועפה גופתו אל מחוץ לצריח ונותרה שלמה.

ימים אחדים לאחר שוך הקרבות הגיע למקום ההתפוצצות גלעד בנימיני, קצין-הדת החטיבתי, ועימו אנשי הרבנות-הצבאית. לאחר פינוי הגופה, עסקו באיסוף שרידיהם של אנשי הצוות האחרים; במשך שעות לא-קצרות פישפשו-חיטטו בין קרעי המתכת, מתוך תיקווה למצוא עוד סימני זיהוי אשר לא ניתכו באש ובחום.

אמו של עדי טילפנה אלי והביעה את רצונה לפגוש את הקצין, אשר פינה את בנה. גלעד, בן משק מעמק-הירדן, נענה לאחר שבועות אחדים. הרבה לא היה לו, לספר לאם השכולה. הוא לא הכיר את המנוח, ואף לא ראה אותו בשעת מותו. אולם רצון האם היה בעבורו חובה, שאותה יש למלא.

וכך, בערבו של יום, לאחר יום עבודה רגיל בשדות המשק, עשה גלעד דרך ארוכה כדי לקיים מצווה זו. השיחה התארכה, וניכר היה בגלעד כי עייף. כשהגיעה השעה 11, התנצל על כי עליו לעזוב; גלעד הסביר כי חייב הוא לצאת עם שחר אל עבודות הפלחה, שהוא הופקד עליהן, ולכן עליו לחזור אל המשק עוד באותו לילה.

בטרם עזבנו, ביקשה האם כי נעלה אל חדרו של עדי. נכנסנו לחדר קטן-מידות, שבו הונחו כל החפצים במקום: הספרים עמדו בשורה אחת, כבמסדר; שום בגד לא היה זרוק על מסעד הכיסא, ונעליים לא הוציאו מתחת למיטה. הסדר המושלם העיד על שיממונו של החדר. מתמונה גדולה במסגרת שחורה ניבטו פניו הצוחקים של בחור צעיר, שדאגות העולם ממנו והלאה. על מדף הארון ניצב תצלום, ובו נראה עדי על-גבי סנק. לצד התצלום הונחו דרגות-שדה והאותות שהוענקו לעדי במרוצת שירותו הצבאי ולאחר מותו. תצלומים אחרים, רגעים שהונצחו, מילאו את החדר. הכומתה השחורה, ועליה סמלו של חיל-השריון, היתה תלויה על הקיר שמנגד. חפצים שונים נוספים – זכרונות – היו מונחים ומוצגים לעין כל. בפינת החדר דלק נר-התמיד. זמן רב לאחר שנפרדתי לשלום מגלעד, אשר נחפז צפונה, התלבטתי בשאלת השימוש שעשתה משפחת לרום בחדרו של בנה. עדי נפל, אולם הוריו החליטו שלא לשנות את השימוש בחדר. את מקום החיים תפסה הסמליות. שוב לא היה זה חדרו של עדי. קרובי המשפחה, הם שעשו בו שימוש – הנצחת זכרו. יש התורם כסף לבית-כנסת, לקניית ספר-תורה או כתר זהב או פרוכת. אחרים תופשים את הנצח בהקמת קרן-מלגות, או בהפקת חוברת לזכר היקר להם. ויש הבונים מקדש-מעט, מעבר למפתן חדר-השינה.

שבעה חודשים חלפו מאז פרצה המלחמה. אחדים מחיילי המילואים, שהשתחררו לפני זמן לא-רוב, כבר קיבלו צו-קריאה חדש: לשירות המילואים הבא.

בכיתות-הלימוד שבאוניברסיטה, שררה תחלופה מתמדת – כל-אימת שמחזור-מילואים אחד הסתיים ואנשיו חזרו לשגרה האזרחית, בעוד שאחרים נטשו אותה לטובת המדים. שעות הפנאי, שבין החזקת קו לבין אימונים או פעילות בי"מ"ח, לא היו בטלות: מכל עבר ניתכו עלינו עבודות-מחקר, והוצפנו בחומר ביבליוגרפי לצורך הכנתן.

מהצצות חטופות בעיתון – בין שיעור לשיעור – למדנו כי בגבול הצפון היו תקריות-אש, או כי כוחותינו נתקלו שוב ושוב בחוליות מסתננים. כאשר הודיע דובר צה"ל כי "אין נפגעים לכוחותינו", או כי "כוחותינו חזרו בשלום לבסיסם", הוקל על הנשמה. אך כאשר התרסקו שני מטוסי קרב על הר-דוב, או כאשר חיילינו נהרגו בפעילות נגד מחבלים, זעקו הכותרות באותיות שחורות עבות.

הדי ועדת-אגרנט המשיכו להכות גלים; שביתת-המחאה של מוטי אשכנזי עוררה תנועת מחאה וסערה, שטילטלה אף את ממשלת ישראל. עולמנו הקטן רגש מאירועי השעה, ורבים דיברו על הצורך בשינוי. הציבור נזכר באותם ערכים שעליהם התחנכו – ואשר הנהגת המדינה ופרנסי הציבור התרחקו מהם. נשמעה הקריאה, לחזור אל אותם הערכים ואל הנורמות של פעם; אך לא היה מי שיוביל. רבים חפצו לשנות את המסגרות, לשבור את הקיימות ולהקים חדשות; אך בין הרצון למעשה – הפער היה רב.

משפחת וענונו לא הלכה בגדולות. גם להם היו רצונות – אך משאלתם נישאה בתפילה ותקווה, ולא בהפגנות-רחוב ובכותרות עיתונים: הם קיוו כי בנם, ששון, יובא סוף-סוף לקבר ישראל; כבר מלאו שבעה חודשים למותו, וטרם נמצאה הגופה.

ששון איחר את תחילת המלחמה. הוא לא המתין לצו-הקריאה, אשר בושש להגיע אל ביתו בטבריה – ויצא אל יחידתו; פלוגה ז' שילבה אותו רק ביום שני. הוא הגיע אל רכס 'חמדיה' עם גדי מפקדו, שחזר אותה שעה מטיול בחו"ל.

גדי נטל את הפיקוד על הפלוגה. רק לאחר ויכוח ממושך, עלה בידי ששון להיכנס אל מקומו ברק"מ של גדי. קודם-כל, היה עליו לשכנע את עינב, הטען-קשר, כי מוטב שיתחלפו. משתפס ששון תפס את מקומו בטנק המ"פ, היה הצוות המקורי מוכן לקרב.

בשעת הצהריים, למחרת היום, הסתער גדי בראש פלוגתו. פגז מרגמה, אשר התנפץ על שריון מכונת-המלחמה, קרע מעליו את האנטנות; ניתק הקשר בין טנק המ"פ לבין הגדוד – אך גדי וצוותו המשיכו לנוע אל עבר מתחם 'טלוויזיה'.

ברד הטילים, אשר נורה על כוחותינו התוקפים את המצרים וגרם לאבדות קשות, אילץ את הסמג"ד לתת פקודת נסיגה – כדי למנוע את המשך כתישת הגדוד.

מערכת-הקשר המשותקת של מ"פ ז' לא קלטה את הפקודה, והוא המשיך בהסתערותו. "חבר'ה, אל תיתנו לנו לכבוש לבד את קהיר" – צעק גדי אל תוך מכשיר-הקשר, בלי לשים-לב לעובדת היותו בודד בהתקדמותו. טיל שיירה האויב פגע בטנק, שהחל מתלקח; שלושה אנשי צוות קפצו מייד מהרק"מ, ללא פגיעה. רק הנהג השתהה לרגע; טיל מצרי נוסף, אשר דייק במעופו, התפוצץ על דופן הטנק. נימרוד, הנהג אשר לא הספיק לתפוס מחסה, נפצע.

הארבעה מצאו מקלט בחפירה ליד הרק"מ, ועימם שני 'עוזים' ורימוני-יד אחדים. הדקות זחלו, והחשיכה בוששה לרדת; אור השמש היה חזק. נשימתו של הנהג הפצוע הלכה וכבדה – אך לא היתה כל אפשרות להיחלץ לאור יום ממקום זה, שבו רחשו חיילי האויב כנמלים סביב קנן. קולותיהם של חיילים מצרים נשמעו בבירור בסמוך; אולם הקבוצה העוינת המשיכה בדרכה מערבה.

שעתיים עברו מאז נפגע הטנק. כל העת התחלפו ששון וגדי בתצפית סביב, כדי לקדם את פני הרעה. חייל מצרי הבחין בהם, ומיהר להזעיק את חבריו בנפנוף של דגל. קולות הירי, אשר קרבו אליהם, רמזו למכותרים כי הטווח נסגר יותר ויותר. אנשי האויב כבר היו במרחק של מטרים ספורים – ואז שלף ששון את נצרת-הרימון, והטילו; ומייד קם, מלוא קומתו, והסתער אל עבר המצרים תוך השמעת צעקות עזות. לרגע, מחמת ההפתעה, חדלה האש המצרית. ששון, אשר כנראה נפגע מרסיסי הרימון, שינה את הכיוון – והחל לרוץ אל עבר כוחותינו. למראה החייל הבודד שנמלט, התעשתו המצרים; הם כיוונו את כל רוביהם אל הדמות המתרחקת – וכדוריהם, אשר דלקו אחריו, השיגוהו.

גדי דרך את סדן ה'עוזי', והמתין לבואם של התוקפים. הוא הבחין בדמותו של חייל מצרי, ולחץ על ההדק – אך לשווא; הסדן נתקע במסילתו, תקלה נדירה בנשק זה, ולא החליק קדימה. המצרי כיוון את נשקו אל גדי. המ"פ לא הרים את ידיו, אלא ניסה להתגבר על התקלה. שניות אחדות חלפו, וחיילי-האויב הקיפו את השוחה. גדי – אשר מיהר מחוץ-לארץ, כדי למלא את חלקו במלחמה – נלקח בשבי, לארץ ניכר. עימו נלקח איש צוות נוסף, שהמצרים לכדו באותה שוחה. לא-הרחק ממנה נותרו ששון וחברו נימרוד, מתבוססים בדמם ללא כל טיפול.

את סיפור הנפילה בשבי, ומותם של שני אנשי הצוות, שמענו רק לאחר חזרת השבויים.

גופת נימרוד הגיעה אף היא לאדמת ישראל, ונקברה. רק ששון טרם שב.

הודעה קצרה המתינה לי בשובי הביתה, לאחר יום-לימודים ארוך ומתיש: "מחר הלווייתו של ששון וענונו. אתקשר שנית. גדי."

המחשבה הראשונה שעברה בראשי היתה כי "הלך" עוד יום-לימודים. עייף הייתי באותה שעה, משיבה ממושכת על ספסל-הלימודים, ורעב. אך לאט, חדרה להכרתי הבשורה: נמצא הנעדר האחרון של גדוד 409.

נזכרתי באותו לילה קודר, שלאחר הקרב על 'טלוויזיה'; דפיו האחוריים של יומן-שנה קטן, הם הנייר היחיד שהיה מצוי בידי כדי לציין את שמותיהם של עשרים-ואחד הנעדרים בעקבות הקרב. למחרת היום, חזרו לגדוד שלושה אנשי צוות – אשר נאספו מזירת הקרב על ידי יחידה אחרת, ועימם עברו את הלילה; החוזרים דיווחו על מותם של חמישה מחבריהם, אנשי צוות בטנקים של מאיר זוהר ואבי ארבל. כשקיבלנו את רשימת הפצועים המאושפזים בבתי-החולים, צומצם חלק ניכר מרשימת הנעדרים. משנאספו עדויות נוספות – במהלך תחקירים שערכו גורמים שונים, כחלוף הזמן – נותרו תשעה סימני-שאלה. אחרי שאותר הרק"מ, שעליו פיקד אביעד מימון באותו 9 באוקטובר מר ונמהר, נמחקו עוד ארבעה שמות מרשימת הנעדרים.

היה זה שחר המ"פ, שדיווח לי על אירועי היום ההוא. בשובו עם ערב – חבול מהפגיעה בטנק שלו – לא ידע שחר, מה עלה בגורלם של כל אנשיו. הוא מסר את הידוע לו, כי נעלם הרק"מ של מימון ונעדרים אנשי הצוות שלו; בתוך היסוסים מרובים, אמר: "אני לא יודע, אם הם בכלל יצאו להתקפה על 'טלוויזיה'!" לא יכולנו לקבל מידע מאת סגנו, שלום, אשר פיקד על הכוח הקטן; הוא פונה, מכיוון שנפגע – בטעות, מאש כוחותינו – בשעה שחבר אל הפלוגה.

הטנק של מימון היה בכוח המשימה של שלום שורר, סמ"פ ח' – אשר תוך חשיפה עצמית ירה מן האגף על האויב, שהסתער על רכס 'חמדיה'. מייד לאחר שנשברה ההתקפה המצרית, בעקבות פעולה מוצלחת זו, גלשו טנקי הגדוד בכיוון צפון-מערב אל התעוז 'טלוויזיה'.

כאשר שיחזרו את הדקות אשר עברו בין שבירת המתקפה המצרית לבין ההסתערות, נזכרו שלום ושחר בתימרות-העשן שעלו ממרגלות הרכס; הועלה החשש, כי לא היה זה רק"מ מצרי – כפי שחשבו כולם – אלא הטנק של אביעד מימון. ואכן שם נמצא כלי-המלחמה שלנו, אשר נפגע ונשכח.

החזרת גופתו של נימרוד רולנד, כעבור זמן רב, הקטינה עוד את מספר הנעדרים שלא הובאו לקבר ישראל; נותרו שניים בלבד. במסגרת החיפושים, שהתירו המצרים לערוך בשטחם, אותר גם הטנק הפגוע של מ"פ ח'; בצריח, בכיסא התותחן, מצאו אנשי הרבנות את גופתו של יתיר לחיאני. גופת הלוחם, שלא עזב את משמרתו, הוחזרה אל עירו ירושלים למנוחת-עולמים.

רק שם אחד נותר, כדי לסגור את הרשימה. משפחה אחת עוד המתינה לבנה; ששון יצא מבית-הכנסת במוצאי יום-הכיפורים, ומיהר אל המלחמה – וטרם חזר. אותה פיסת-נייר, שאחזתי שמונה חודשים לאחר מותו, אמרה כי הבן האחרון שב לגבולו.

לבושות שחורים הן ישבו בפינת החדר. האחת מיררה בבכי; רעותה, אשר תמכה בה, אחזה במטפחת קטנה ובה קינחה ללא-הרף את אפה. אמו של ששון, שהשיבה עדיין לא זרקה בשערה השחור, טילטלה את גופה ודמעות זלגו מעיניה העצומות-בחוזקה. האשה, אשר לידה, ליטפה את כתפה של האם המקוננת ולחשה על אוזנה מלות נוחם ודברי הרגעה. בשערה הבלונדיני ועיניה הכחולות נבדלה משאר נשות המשפחה, אשר ישבו סביב – אבל רק היא אחזה בידה של אמו של ששון.

היתה זו אמו של נימרוד רולנד, חברו-לטנק של ששון. היא מיהרה אל בית רעותה, לתמוך בה בלוותה את בנה בדרכו האחרונה. עד לפני חודשים אחדים, היה לשתי נשים אלה רק מעט מאוד במשותף: הן ילידות

ארצות רחוקות, בעלות תרבות שונה, ודרכי-חיייהן נבדלות זו מזו. אך ביושבן בשחורים היו הן אחיות, אשר הבינו האחת לנפש רעותה.

בהגיע השעה, יצאו שתיהן זו בצידה של זו למקום מסע-ההלוויה. אנשים רבים הגיעו למקום המיועד. האח הבכור, אשר רוחו קצרה מהמתן, הסתובב בין קרובי-המשפחה וביקש שוב ושוב כי ישתדלו לרסן עצמם וכי יגלו שליטה עצמית. הוא ניגש גם אל אָמו, אשר נתמכה משני עבָייה, ושטח גם לפניו את בקשתו. הקהל עוד הוסיף לבוא, וככל שקרבה השעה גדל והתרבה ההמון. דומה היה ברגעים אלה שכל העיר התכנסה בציפייה דרוכה לשיירה הקטנה, נושאת הארון. מאות אנשים המתינו, תוך התגודדות בקבוצות קטנות; היו ששוחחו בלחש, והיו שציפו בדומייה. רק סקרנים ועוברי-אורח, אשר עצרו בסמוך כדי לברר את סיבת ההתקהלות, המשיכו בדרכם.

לפתע חלף רחש. מִפֶּה לאוזן הועברה הידיעה – "הארון מגיע". ההמון נבקע לשניים, ובנתיב שנפתח הוסעו לאֶטם שני קומנדקרים צבאיים. בהגיע הרכב אל מול המשפחה, עצר מנסיעתו. הקהל געה בבכי; מכל עבר פרצה יללה איומה ומחרישת-אוזניים.

האח, שהפציר במשפחתו לשמור על השקט ולא להתפרץ, לא עמד במעמסה הנפשית שהטיל על האחרים – ורץ אל עבר הארון. הוא הדף את החיילים, אשר עמדו לפניו, והגיע אל הארגז שבו הונחה גופת אחיו. בלי דמעות, לפת את הארון בזרועותיו והחל חובט את ראשו על קרשי העץ. זעקותיו גרפו את ההמון, וקול הצעקות הלך והתחזק. וגם המעטים, אשר לא זו היתה דרכם להביע צער, לא עצרו בדמעותיהם; משקפי-השמש הסתירו את עיניהם, אולם גריפת החוטם וניגוב הלחיים העידו על תחושותיהם ברגעים אלה.

דקות ארוכות חלפו עד ששככו הצעקות, ורק קולות בכי חנוקים עוד המשיכו להישמע. בצעד אָטי פסענו בעקבות ארונו של ששון, בשיירה ארוכה וקודרת. סביב הקבר הטרי, שְקטה העדה שהתקהלה בבית-העלמין.

הסופדים נשאו את דבריהם. הרב הצבאי, אשר ניהל את הטקס לפי הלכותיו ודקדוקיו, הוסיף ונשא דרשה ארוכה. הוא דיבר על החיים – והסביר את מושג המוות ביהדות, שאינו אלא פרודור לחיי הנצח. ועוד טען כי רק אהבת אחים תִקרב את גאולתנו – וביקש מהקהל כי יגלו סלחנות ופייסנות ואורך-רוח, שהרי בגלל שנאת-אחים כבר נחרב בית-המקדש. הוא דיבר מול הקבר הפתוח, אך בדרשתו הוא שפך את לבו לפני בוראו ולפני הקהל הרב שהתאסף – וקיטרג על הנעשה בהיכלות הרבנות הראשית, אשר באותם ימים היתה עסוקה בריב ומדנים.

אחר-כך דיבר הרב המקומי. הוא הקדיש מספר מלות-תנחומים למשפחת הנופל – והעלה על נס קווים לדמותו של הלוחם, המגן על שלום מולדתו. גם הוא ניצל את הבימה, שעמדה לרשותו: כשהתייחס לזעמו של האל ולעונשים שהטיל בנו, תלה את הקולר בחוסר-הצניעות של בנות ישראל – החושפות את גופן לעין כל, ומהלכות בלבוש המגרה את היצרים ומשכיח דרך-ארץ ומורשת.

גדי, מפקדו הישיר של ששון, הספידו כנציג היחידה. בן הקיבוץ – אשר לא-מכבר הוחזר מן השבי – סיפר תחילה על חברו לצוות, על תכונותיו של ששון כאדם וכחבר וכחייל. "הקורבן לא היה לשווא", אמר. "המטרה, שלמענה נלחמנו, היתה קיומנו הלאומי..." – ובמשפטים אחדים הרצה את ה"אני מאמין" הציוני הפרטי שלו.

שלושה נשאו דבריהם, וכל אחד – עולמו שונה. כאשר עמדו על פי הקבר גוללו את אשר על לבם, את אשר העיק עליהם. המשפחה היתה ספונה בכאבה; הקהל הרב המתין בסבלנות לתום הדיבורים, שאת רובם לא הצליח לשמוע.

בתום ההספדים, החלו האנשים לעבור לאט-לאט על פני הקבר. היו שהניחו זרים, היו ששמו אבן קטנה על החול התחוח ומילמלו תפילתם. שעה ארוכה חלפה ואחרוני המלווים עזבו. רק לוח-עץ לבן, עליו נצבעו בשחור שמו ומספרו-האישי של ששון, נותר בשטח – צופה לעבר הכינרת, המתרפקת על החופים סביבה.

שעות ארוכות נמשך הוויכוח; ואפילו לאחר שהמח"ט קבע את עמדתו, נשארו הדעות חלוקות. היו שטענו כי יש להזמין את המשפחות השכולות למסיבה החטיבתית – מאחר שהן הפכו לחלק ממשפחה אחת, וקשר של דם מאחדן עם חיילי החטיבה.

"האירוע הוא מסיבת-שיחרור של החטיבה" – ענו שוללי הרעיון – "וכשם שהגדודים לא הזמינו את המשפחות למסיבותיהם, כך גם אין מקום להזמנה למסיבה כללית. זו צריכה להיות מסיבה עליזה לחיים ולמשחררים; חבל לקלקל את מצב הרוח בשמיעת 'זִכְרֵנו'. למי יש, עדיין, סבלנות לכל השטויות האלה?!" וכדי להצדיק עמדה זו, הוסיפו: "ראו, החיילים לא יהיו משוחררים לשמוח, אם הם ידעו, שיש בקהל משפחות שכולות. מצד שני, אם תהיינה משפחות, הן תתעצבנה בראותן את עליזות החוגגים, בפרט שבניהן אינם יכולים לקחת חלק בשמחה."

המצדדים בשיתוף המשפחות התחזקו בדעתם: "הקשר שנוצר בינינו לבין המשפחות הוא עמוק וחזק – וכשם שקרובי-משפחה הולכים בטוב וברע, הרי שגם כאן יש מקום להזכיר את אלה שנפלו ויש לבדר את החיים."

"והמשפחות?!" – הקשה אחד המתנגדים: "כיצד הן יראו את השילוב בין העצב לבין להקת-קצב?!" הכרעת המח"ט היתה, להזמין את המשפחות. החלטתו בוצעה – אך הוויכוח העלה בעייתיות, שקשה היה לכולם להתמודד עימה. לא היתה תשובה נכונה אחת לדילמה.

ימים ספורים לאחר קיום המסיבה פגשתי את נילי, אשר בעלה שירת בחטיבה ונהרג בקרבות יום הפריצה. בדיבורה האטי והשקט סיפרה, אגב שתיית הקפה הפושר שהוגש בקפיטריה שבאוניברסיטה, על השתתפותה באותה מסיבה.

כאשר הגיעה אל שער היכל-הספורט, מלווה בחברתה שאף היא אלמנה, שאלה היכן מתרכז הגדוד שבו שירת בעלה המנוח. "אל תבלבלי לי את המוח" – ענה לה חייל צעיר, שעמד בפתח.

היא הכירה אחדים מחיילי הגדוד, אך אף אחד מהם לא היה שם; גם לא מי ממפקדי הגדוד, שאולי יכול היה להקל עליה את ההתמצאות. היא עמדה בפני היציעים, בודדה – ולא יכלה להיעזר בשילוט ההכוונה, משום שהגדודים סומנו לפי שמות המפקדים ולא לפי מידע מוכר לה. "מה אני בכלל עושה פה?!" – חלפה בה המחשבה, בעודה עומדת שם נכלמת ומבוישת.

חברתה האיצה בה, לחפש את חברי-ליחידה של הבעל. תחושת העלבון ורגש הבדידות החריפו, כאשר הפנתה את תשומת-לבה אל קהל אנשי המילואים: היא ראתה את הצעירים, שבאו בזוגות; היא הבחינה בתקיעות-כף של חברים, שלא התראו מאז השחרור; היא שמעה אותם מציגים זה בפני זה את נשותיהם הטריות. היא הרגישה שונה מכולם: איש לא הכיר אותה, ואף אחד לא אמר את שמה כדי להציג אותה בפני הזולת. היא היתה שם, בתוך ההמולה הסואנת, וכאילו היתה שקופה.

דקות אחדות שהתה בפתח; וכאשר חשה כי אינה יכולה עוד – סבה על עקבותיה, ונמלטה מהקהל החוגג. בחסות החשיכה, שוב הרשתה לעצמה לבכות.

קומץ קטן היה זה, אשר איפשר לעם ישראל – בעיצומן של שעות קשות, ובתוך ימי לחץ ומצור – לשמור על מנהגי קבורת המתים, ולבצעם כראוי.

מופלאה היתה עבודתם של אנשים אלה, שחילצו את גופותיהם של חללי הקרבות משדה-המערכה – ולעיתים גם תחת אש, או בהתגנב לשטח הלחימה באישון-לילה. עוצמת-נפש אדירה צריכים היו כדי לעסוק במלאכה קדושה זו, שהוטלה עליהם; יום אחר יום, שעה אחר שעה, ראו את צלם האדם בהתפוררותו. המשיכו הם ועשו את התפקיד, אף כי גם מן הבחינה הטכנית לא היה זה קל – שהרי רק אמצעים דלים הועמדו לרשותם. ובכל-זאת, עם ישראל קבר את מתיו. תחילה נקברו המתים קבורה ארעית בבתי-עלמין מיוחדים, אשר הוכנו לצורך זה.

במקביל, נמשכו ההכנות; והעבודה אף התארכה מעט. במלאת עשרה חודשים לפרוץ הקרבות – כשהיתה הרבנות-הצבאית ערוכה להבאת חללי המלחמה אל מנוחת-עולמים – החלו הטקסים. במדים מגוהצים בצבע זית ובנעליים שחורות מבריקות, ישבנו – חמישה קצינים, וחייל אחד בשירות-חובה – על-גבי הקומנדקר, שנסע לאטו על כביש-החוף. הובלנו את ארונו של שרון פרידמן אל דרכו האחרונה. שונה היה זה מן ההלוויות שנערכו בעיצומה של המלחמה. השתתפותם של קציני היחידה וחייליה בטקס האחרון, משמעותה היתה יומיים של יציאה משגרת-החיים. ארבעת הבאים לתדרוך, שהתקיים יום לפני ההלוויה, בכלל לא חלקו על התפקיד שנקראו למלא; הם ראו לעצמם חובה, ללוות את חברם בדרכו האחרונה. אחד עזב את מאזני הבנק, אחר נטש את לוח-השרטוט, שניים באו מספסל-הלימודים. זומן גם חמישי – אך הוא הודיע כי לא יבוא; טרוד הוא בעסקיו, עליו להשלים הזמנה גדולה בדיוק ביום הטקס.

בבוקר המיועד, התייצבו ארבעה קצינים נושאי דרגת סרן; היו צריכים להיות שישה. האם יגיעו עוד שניים? החשש התפוגג, כאשר הגיע סרן יורם פלומין ממפקדת החטיבה: הוא ציין את שמו של האיש החסר, שבמקומו ימלא הוא את התפקיד – והודיע כי סרן נוסף (קצין-הקשר הגדודי) טילפן והבטיח שיגיע, אף כי באיחור.

הצטרף אלינו חייל צעיר; קיווינו שאין הוא אלא ממלא-מקום זמני. יצאנו אל המקום, שבו רוכזו ארונות החללים. המתנו שעה. לבסוף ניתנה ההוראה, והתיישבנו על ספסלי הרכב – שלושה מכל צד, והארון בתוכם.

הדרך לנתניה התארכה. הנסיעה האטית והשרב סיגפו את הגוף. למרות התנאים הלא-נוחים, המשכנו לשבת זקופים. בשברי המשפטים שהוחלפו, תמהנו על חסרונו של משולם רוטשטיין, קצין-הקשר היחידתי, אשר סיבת היעדרותו לא היתה ידועה לנו. קשה היה להאמין שמשעה יעדר בנסיבות כאלה, אלא אם קרה משהו חריג במיוחד.

פיקפקנו, האם יגיע כמובטח. היעדרות יכולה להיות עניין שולי למדי, אך לא במצב שהיינו בו: הכלל הטקסי – ולפיו נושאי הארון יהיו בדרגתו של החלל הנפטר – יועד לתת כבוד למת; היינו רק חמישה קצינים בדרגת סרן, והכלל הזה עמד להיות מופר. היה בכך משום הודעה, הודאה, המכריזה בפומבי: "ראו, לא יכולנו לגייס מבין חברי שישה סרנים – ועל כן מצאנו איזה טירון, שיעזור בנשיאת הארון".

ג"פ צבאי, שדהר על האוטוסטרדה, חלף על פנינו. מייד נשמעה חריקת הבלמים, ואורותיו של כלי-הרכב אותתו לנו כי עלינו להיעצר בעקבותיו. עוד בטרם הספקנו לעצור, וכבר שמענו את קולו הצרחני של משולם רוטשטיין: "איפה אתם מסתובבים, לכל הרוחות? אני כבר מחפש אתכם שעתים!" משולם ניהל מירוח משוגע נגד הזמן, אבל איחר להגיע אל נקודת קבלת הארון שממנה יצאנו לפני דקות ארוכות. הוא הזדרז בעקבותינו – ורק קילומטרים ספורים לפני בית-הקברות, עלה בידו להשיגנו.

החייל הצעיר, אשר עסק באחרונה בנשיאת ארונות-מתים, שמח להחליף מקומות עם הקצין מהגדוד. סרן שרון יזכה בליווי שישה קצינים, כנדרש.

הרכב עצר בשער בית-הקברות. אלמנתו של שרון ניגשה אליו. היא הניחה ידה, כתומכת בארגז-העץ, והתבוננה שניות אחדות בלוחית-המתכת שעליה נחרט שם בעלה; אחר הפכה את פניה אל עבר אמה, שעמדה לצדה, ובכתה בחיקה. אביו של שרון עמד בשקט ליד הרכב; הוא התקרב ורכן אל הארגז כדי לקרוא את הכתוב, הינהן כמאשר, ושב וזקף את קומתו.

נשמעה פקודת האחראי מטעם הרבנות; ירדנו מעל הקומנדקר, כדי לקחת את הארון על כתפנו אל הבור המוכן.

האב שלח את ידיו קדימה, ועצר בעדנו: – "לא, אל תורידו את הארון!" – הוא צעק, כל עוד רוחו בו – "לא! לא, אני לא רוצה להגיד 'קדיש' אחרי הבן שלי. אני אמות, והוא יגיד 'קדיש' עלי." הוריה של כלתו ניסו להרגיעו, אך קשה היה לעצור את כאבו. זעקתו קרעה את האוזניים ובקעה את הלבבות. "גידלתי בן למצוות ולמעשים טובים, כדי שבערוב ימי הוא יוביל אותי לקבר ... כך כתוב, שבנים סופדים על אבות – ולא להיפך." דקות כנצח חלפו עד שהאב נרגע והחל פוסע אחרי הארון עד לקבר. עיניו, שטופות דמעות, היו עצומות; בקול רם וברור, הוא פתח: "יִתְגַּדֵּל וְיִתְקַדֵּשׁ שְׁמֵיהּ רַבָּא ..."

העברת גופות החללים, מקבורת-הארעי אל בית-העלמין, היתה טראומטית ביותר. המשפחות – אשר לא היו נוכחות בעת הקבורה הראשונית – התייסרו באבלן זה זמן רב, מרגע קבלת ההודעה על היעדרות או מוות. לאחר חודשים ארוכים של כאב, כאשר המשפחות החלו להיכנס לשגרה חדשה – בלי הבן, הבעל, האב – החלו ההלוויות. קודם-לכן, התבקשו האבלים לבחור את בית-העלמין שבו ייערך הטקס. כך מצאו עצמן המשפחות, שוב ושוב, ופציעיהן נפתחים מחדש. הכאב נייעור, כאילו רק אתמול פגע הברק. משפחות רבות היו באווירה של "שבעה", וכאילו לא עברו חודשים. הקבורה החוזרת העצימה את ההבנה כי המוות הוא סופי, הוא ודאי – ואין שום דרך חזרה.

היו משפחות אחדות – לא רבות – אשר ביקשו להימנע מחשיפת פציעיהם, שטרם הגלילו וספק רב אם ימצאו מזור גם בעתיד. הורים שכולים, ואלמנות ויתומים אלה ביקשו כי הגופות של יקיריהם יוטמנו באישון לילה (בהתאם להלכה דתית מפורשת); הם חסכו מעצמם את הכאב שבטקס הקבורה החוזר.

כך גם עשתה משפחת גולדברג. אל קברי שני בניהם, בחלקה הצבאית של בית-הקברות, עלינו בשעת האזכרה שנערכה מטעם המועצה האזורית.

בני המשפחה, דוממים, קיבלונו בניד-ראש.

"זכור, שאתה עדיין חייב לי את ביקורו של פינס!" – אמר האב, שהטיח לעברי מבט זועף. הוא לא הוסיף דבר.

הסופדים נשאו דבריהם. הנוכחים האזינו בשקט מתוח. בכי נבלם במטפחות. רק מבטים מוכיחים ביטאו את הצעקה. המשפחות הבטיחו לעצמן לשמור על השקט, ולא להטיח את זעמן ומרירותן בציבור. אך רב היה הזעם, וקשה עד-מאוד היתה עוצמת האיפוק. לרגעים נדמה היה, כי שקט זה טומן בחובו סערה – וכי די בזיק אחד, כדי להדליקה.

ואז הושמעה הקלישאה השחוקה, "בנינו הגיבורים, אשר בגופם הגנו על המולדת" – והשקט התמוטט. קולו של גולדברג האב קרא תיגר על אותה פרה-קדושה הנקראת "גבורה". הוא התריס כלפי הנואם, "בני לא היו גיבורים". מפקד החטיבה ענה לו, בשקט, "כל מי שהיה שם, היה גיבור." זה כמו היה האות לקריסת כל הסכרים, אשר עד לרגע זה עמדו בפרץ.

גם כשעברו שעות רבות – וכבר ישבתי בשיעור באוניברסיטה – לא חדלתי מהרהורים על שאירע. הוויכוח, שהתלהט בבית-הקברות, היה מיותר לחלוטין. הוא רק השאיר משקע נוסף של מרירות בלבם של אלה שכאבם רב. מעבר למלים עצמן, שנאמרו בלהט השיחה, עמדו שתי אמיתות-חיים. לכל אחד היתה האמת שלו – ובלעדיה לא היה צידוק וטעם לדרך-חיו.

בעיני איש-הצבא, עצם השהייה בשדה-הקרב היתה גבורה. הוא ידע מה רב הפחד בלב הלוחמים, בטרם קרב; הוא ראה את מלאך-המוות העושה את מלאכתו – אולם למרות הכל, חזר ועמד בראש חייליו והובילם להמשך הקרב. שליחותו בחיים, עצם הווייתו כאדם, מותנות בקיומו של צבא; ומבחנו העליון של הצבא, אכן, הוא במלחמה. התגברות על אותם פחדים והיסוסים, המביאה את הלוחמים לידי הסתערות קדימה – היא הנקראת, בפיו, בשם גבורה. גם היכולת לשהות תחת אש במשך ימים ולילות, במצב הקרוי "מיגננה", אף היא גבורה; היא נותנת ביטוי לאותה יכולת של התגברות על חששות ופחדים, הדוחפים את החייל להימלט אל מקום בטוח.

האב השכול אמר כי בניו לא היו גיבורים. הם לחמו, כי אמרו להם. הם הסתערו כי היו צריכים. לברוח?! חלילה – הם חונכו לאהוב את האדמה, שעליה דרכו רגליהם; בעבור חלקת-עפר, היו בני הכפר מוכנים לתת את נשמתם. אך מותם של בניו, לא היה בו כל זוהר; לא עדות להתגברות על פחדים וחששות; שום אלמנטים של גבורה מופלאה; בוודאי לא הפגנת נכונות עילאית להקרבה עצמית. הבן האחד נהרג בשעה שנהג בטנק, בהתאם לפקודות שקיבל. אמנם כל אנשי צוות הטנק עוטרו באות-המופת על מבצעם, אולם בעיני האב לא היתה כל גבורה בנהיגת טנק. האח השני נהרג בהיסח הדעת – כתוצאה מפגיעה מקרית של טיל מצרי, שנפל דווקא במקום שבו ישב. האם גם לכך ייקרא מות-גיבורים?

המוות היה סתמי, בן-בלי-שם, נטול זמן.

התפוצצות של פגז תועה, כדור של צלף, טיל סאגר מטווח ביד מאומנת – פילחו את האוויר; רק מיעוטם השיג את המטרה, שלשמה נוצרו.

וכאשר פגעו, נטלו הם חיים של חיילים אנונימיים; חיילים שלא תמיד היו ערים לסכנה המתרגשת ובאה, ובוודאי שלא רצו למות. ייתכן כי חיילים רבים כבר עברו את מחסום הפחד, ונכנסו לאדישות; היא מאפשרת להם הסתגלות לקולות הנפץ מחרישי-האוזניים, מונעת מהם התחפרות מתחת לטנק, נותנת להם את היכולת שלא לקרוס נוכח מראות מיטב חבריהם שנהרגים לנגד עיניהם. היא השומרת על האיזון הנפשי – לפחות ברמה מעשית, שנדרשת בעת הלחימה.

ביודעם כי המוות הניף עליהם את השלח, הם המשיכו להילחם. יש והיו מקדימים אותו, ואף מתחמקים ממנו; חומקים אל עבר הדיונה הקרובה, או תופסים מחסה בשוחה עמוקה – ובפסוח עליהם סכנת המוות, היו ממשיכים הלאה.

אם הצליח המוות למצוא אותם בכל-זאת, לאסוף אותם אליו, היה זה – בדרך-כלל – באופן סתמי לחלוטין, כמעט לא-בכוונה.

פגז נ"ט, אשר דייק לפגוע במטרה, שימח את מלאך-המוות: בהתפוצץ טנק אחד, נספה כל צוותו; איש לא ניצל, או חלילה רק נפצע קשה. והמוות מיהר לקטוף את פירות ההרס, ולהכניס אל ממלכתו ארבע נשמות נוספות. כן, בחייהם ובמותם – ובהיקברם – לא נפרדו.

שעריו של בית-הקברות שוב נפתחו בפנינו.

הצטופפנו סביב ארונו של ניתאי. בבוקרו של יום היו שם מעט קרובי משפחה, והיו חבריו הרבים.

שישה אנשי צוות, מחבריו לגדוד, נשאו את הארון. הוא הונח בעומק ארבע אמות, וכוסה בעפר. בור-הקבר נסתם, ונאמרה התפילה.

ערן מזור, שהיה מפקד הפלוגה, ספד למנוח. כיתת היורים דרכה את כלי-הנשק, והפעילה אותם כטקס. היריות ביטאו רעם של זעם, אשר מלוויו של ניתאי שלחו השמימה – קול מחאה, אשר אולי יישמע במרומים.

עוד בטרם הספיק הקהל לעזוב את מקום קברו של ניתאי, ולהתפזר לדרכם – ובשער בית-העלמין כבר נאספו קרוביו ושכניו של חביב, נהג הטנק.

שישה אנשי צוות אחרים הגיעו, והארון עימם. שיירה קטנה יצאה לדרכו האחרונה. על כתפיהם נשאוהו, אל הבור הממתין. וסגר העפר על המת.

ושוב, שלושה מטחי-כבוד. קולות הנפץ נשמעו – ואולי זיעזעו את חלל העולם, כאומרים "הנה נשלח השני ... והשלישי מגיע ... וגם הרביעי לא יאחר".

כאב-ראש הלם בקודקוד. לנגד עיני חלפו הצוותים שישה-שישה והארונות ורגבי-העפר, וצעקות-הקינה ומלות-ההספד הלמו באוזני.

מכל עבר תכפו אלה ובאו. בכל עת נערכו שתי לוויות במקביל – ועוד בטרם התפזרו משתתפי ההלוויות הקודמות, וכבר הזדרזו ויצאו שיירות-אבל חדשות אל עבר חלקות הקברים.

כל קבוצה וכאבה. כל מניין ובכיו. מאחר שאין לצער גבול, ואין הוא תחום בזמן – נגעו ההלוויות אלה באלה; הן התאחדו לכאב כללי משותף, שעטף את בית-העלמין הצבאי.

שמש אוגוסט היכתה בלי-רחם, ולא היה ממנה מפלט. רק בקבוקי השתייה הקרה, שחולקו במקום, מנעו את ריבוי ההתעלפויות. אך לא את כאב-הראש שלי.

פשטתי את המדים, שבהם הייתי יום שלם. נכנסתי למקלחת כדי לשטוף מעלי את האבק, שעלה מעפר בית-הקברות ודבק בזיעת הקיץ. המים קלחו ושטפו אותי, שעה ארוכה, עד שהרגשתי כי שרידי היום נשטפו ממני.

לאחר הרחצה מיהרתי אל מיטתי, עטפתי את עצמי בסדין – והשינה מיהרה לקחת אותי אל גבולה. טילטולים עדינים, מגע קל בכתף, חילצו אותי מעולם השכחה הנפלא. לאה עמדה לצידו; היא פרסה בפני, על כיסא, כמה בגדי יום-טוב.

"שכחת?" – שאלה – "צריכים לצאת אל החתונה של שוקי!"

למחרת, היה עלי לספור על קברו של יובל בן-חמו. המנוח לא נמנה על פקודי; אולם מאחר שמפקדיו הישירים לא יצרו קשר עם משפחתו, ואילו אני ביקרתי בביתה – הוטל עלי לשאת דברים.

לא ידעתי, מה אומר. לא הכרתיו כל-עיקר; לא ידעתי אם היה גבה-קומה או נמוך, אם זריז היה במלאכתו או מדוד. את מי אשאל, כיצד אברר – לצורך ההספד – האם כילכל את מעשיו בתבונה?

אחזתי בידי את ההספד הסטנדרטי, אשר חולק למספידים. המלים הרשומות על הדף היו כה שדופות, עד שדחקתי את החוזר-הצה"לי אל פינת השולחן. לרגע ניעורה בי המחשבה: המשפטים הללו, שנכתבו

במסמך-ההספד, אולי חסרים הם משמעות בעיני מאחר ששמעתי אותם פעמים כה רבות; אולם כל משפחה מאזינה לאמירות האלה רק פעם אחת – ואולי בעבור אותה המשפחה, שאוזנה קשובה, יש ויש תוכן למלים

וניכרת הכוונה שמאחוריהן.

פניתי אם כן לקחת את דף-ההספד המוכן, אשר אולי בכל-זאת יתאים למעלת הרגע הצפוי לו. התקרבותי אל הנייר, אבל הרגשתי אמרה כי לא יהיה די בכך; ידי קפאה לרגע, ושבה. העליתי במחשבתי את שבירי הזיכרונות שהיו בסיפורי הוריו, וכמה עובדות שליטתי על דרך מותו; מצאתי אמירות כלליות על מסורת וגבורה. חשבתי, לשלב את כל אלה בטקסט שנכתב מטעם הרשויות. אך התוצאה לא הניבה את הפירות המקווים; לא יכולתי לכתוב משהו אישי על אדם, שמעולם לא הכרתיו – ואשר, בהשמטת פרטים אחדים, יכולתי להחליף את שמו בכל שם אחר. הלכתי אל בית-העלמין, ודף-ההספד הרשמי מונח בכיס חולצתי; בלבי היו ספקות ופקפוקים, אשר ליווני בדרך.

אך אלה סרו בהגיע משפחת בן-חמו. אִמו של יובל בכתה והתעלפה חליפות; התמוטטה בזרועות בניה, שהיו אובדי-עצות ומיררו אף הם בבכי. אחזתי את אחד הבנים, חייל, ואמרתי לו: "תפוס את עצמך בידיים, ותרגיע את אמא." הוא לא עצר בדמעותיו; התיישב על גרם-המדרגות שבכניסה לבית-הקברות, ובלי לשאת את עיניו כלפי, אמר: "הנח לי."

נשות המשפחה התיזו מים על האשה האבֵּלה, והיא התעוררה מעלפונה. בהגיע הארון, שוב צנחה מתעלפת. מים צוננים הוחשו אליה בשנית.

היה אחד, ששמר על קור-רוח מוחלט: אביו של יובל. בנוע הארון, הלך הוא שקט; בידו אחז בסידור-התפילה, שהביא מביתו. גם בעומדו ליד הקבר, לא הגיר דמעה. בקול צלול – כעובר לפני התיבה, בבית-הכנסת – אמר את ה"קדיש"; הקהל ענה אחריו. רק קולות הבכי, של האם ובניה, הפרו את השקט.

"דברי הספד מנציג היחידה" – הכריז מנהל הטקס. הוצאתי את דף-הנייר מכיס החולצה.

בטרם התחלתי לקרוא, העפתי מבט סביבי. רציתי לראות, האם הגיעו חיילים נוספים מהגדוד. פרט למפקד הטנק, שבו נפגע יובל, לא ראיתי חייל נוסף מהגדוד; וגם המפקד הזה, ספק רב אם היה מגיע – אילולא התקשרתי אליו בבוקר אותו היום, והודעתי לו כי הוא חייב לבוא.

בקול רם קראתי את הכתוב; חזרתי על שמו של המנוח, שוב ושוב, כאילו היתה זו פנייה ישירה ואישית. "יובל" – אמרתי בסוף דברי, כשאני מתבונן בשלט התקוע בחול – "נפלת בקרב, קרב של גבורה וניצחון; והניצחון עצוב מאוד. אנחנו לא רצינו מלחמה, אך כאשר נזעקנו אליה – נלחמנו. נלחמנו על 'חמדיה' ועל 'טלוויזיה', אך הקרב היה על תל-אביב ועל ירושלים ועל בת-ים. נלחמנו, וצה"ל זכה בניצחון; נצחנו הגדול ביותר, אך גם העצוב מכולם. אין מלים אשר ינחמו את המשפחה. אין תנחומים לרעיק וחבריך לנשק, אשר הכירך עוד מזמן השירות הסדיר. הלכת מאיתנו, יובל, בדרך שאין חוזרים ממנה. אך אני תקווה, שיהיה שר לפעולתך; ואנו נמשיך בדרכך, דרך ההתנדבות, עד בוא השלום. יהי זכרך ברוך."

באומרי את המשפטים האחרונים, לא האמנתי בדברים שהשמיע פי. אך ידעתי שזה כתוב יפה – ולמשפחה ינעם לשמוע דברים אלה, מפי קצין מהיחידה שבה שירת יובל. ואולי, בעצם, זה מה שחשוב ... בתום ההלוויה נותרה האם רכונה על הקבר. דקות אחדות לא היה בכוחו של איש להזיזה. נטלתי את זרועה, עזרתי לה לקום וליוויתי אותה כברת-דרך.

כשבאתי אל ביתה, לאחר שעה, התיישבתי לצדה. היא נטלה את ידי ואחזה בה דקה ארוכה. המבט, שראיתי מבעד לעיניה האדומות, הביע הכרת-תודה; והיא אמרה: "אתה החבר היחיד של יובל, שבא ..."

ימים אחדים חלפו; שוב נטלתי חלק בהלוויה, כמספיד. אך הפעם פניתי אל מנוח, שאותו היטבתי להכיר. "החיים" – אמרתי – "משולים לאלבום של תמונות". ואכן בטרם כתבתי את דברי, פתחתי את אלבומי שלי ומצאתי שם תצלומים – וזכרונות משותפים.

בעומדי מול הקבר, אבד לרגע קולי; הדף שאחזתי, רעד. נשמתי עמוקות והמשכתי להקריא מלים. אך קשתה עלי הקריאה: המלים, הפעם, היו בעלות תוכן אמיתי – אשר עמד לנגד עיני פתמונות המסודרות באלבום, וזועקות מבעד לכריכתו העבה.

האם, שלא רצתה להיפרד מקבר בנה, שוב לא צעקה. היא הניחה ראשה על זרי הפרחים, שכיסו את הקבר – ומלמלה, שוב ושוב: "שאול. אתה לא מת, שאול, תשמע אותי ... שאול! שאול!"

עבר פרק-זמן ממושך, ולא הופרה שגרת החיים. לימודים קדחתניים העסיקו אותי בטרם הבחינות, והכנת העבודות גזלה אף היא זמן רב.

בשעות הערב טימטמתי את מוחי, העייף מלימודים, והלעטתי אותו במנות גדושות של טלוויזיה. לעיתים, בשעות הערב, נמלטתי מאימת המכשיר הנוראי הזה ויצאתי בחברת לאה רעייתי כדי לטייל קצת תחת כיפת השמיים.

עם כניסת השנה החדשה, התקשר אלי עובד המג"ד; הוא הודיע כי הוטלה חובה על היחידה, לחלק מזכרת מטעם צה"ל: מגילות-קלף הנושאות את אות המלחמה – וכריות שהוצמדו להן אות-המלחמה, סמלי צה"ל וחיל-השריון, וכן תג החטיבה.

איך ייעשה הדבר? הסכמתי עם המג"ד בדבר השיטה הראויה: המשימה הסמלית-רגשית – להביא את אות-המלחמה, ולהפקידו בידי כל ההורים השכולים והרעיות האלמנות והילדים היתומים – תבוצע בידי נציג הפלוגה, שבמסגרתה לחם הבן. היה ברור כי המשפחות, אשר בניהן נפלו, יכולות לצפות לכך שהאות יימסר בידי המפקד הישיר; היה ברור כי זאת חובתם של הקצינים, אשר הנופלים היו פקודיהם. עובד, מפקד-הגדוד, נטל על עצמו את הפנייה אל הקצינים כולם.

המשמעות של הערך "חובה" – כפי שהסתבר עד-מהרה – הינה עניין סובייקטיווי, הפתוח לפרשנויות. לפניית המג"ד, ענו נושאי דרגות-הקצונה – כל אחד וטעמיו עימו – כי לא יוכלו להתפנות, בערב יום-הכיפורים, למשימה הזאת של חלוקת האותות.

עובד, בדרכו הדיפלומטית, בחר להציג בפני את העובדות בצורה הבאה: "מה דעתך שנחלק את הכריות על בסיס טריטוריאלי, ולא לפי הפלוגות?" הבינותי את התוכנית החלופית, שגובשה מתוקף הנסיבות: אם הוא יכסה את איזור ירושלים ואני אטפל בגוש-דן – לא נידרש אלא לעזרתם של קצינים מועטים נוספים, וניתן יהיה לעמוד במשימת החלוקה.

ואכן, שלישי היחידה פקד בערב יום-הכיפורים את בֵּיתן של תשע משפחות שכולות; הוא אישית פגש את האבלים, והביא אליהם את הקופסא הכחולה ובה אות-המלחמה. וכך מולאה הוראת רשויות הצבא, אשר הבטיחו כי כל המשפחות תקבלנה את האות – באופן אישי, כראוי – בטרם תמלא שנה לפרוץ הקרבות.

אחוות הלוחמים – אשר מוכנים לחלץ איש את רעהו תחת אש, ואפילו תוך כדי סיכון חייהם – תמָה, כנראה, עם הסרת המדים; אין בה כדי להתגבר על כל אותן בעיות פרנסה ודיור ולימודים.

הלהבה הגדולה, אשר בערה בפיותיהם של רבים – עת נדרו, בתום הקרבות, כי לא ישכחו – החלה

דועכת.

בהיכנס החג, באו המונים אל בית-הכנסת הסמוך. לא הלכתי לשם; ולא אמרתי את תפילות החג. בקושי שמעתי את תקיעות-השופר, אשר פרצו מבעד לחלונות הפתוחים בחום הסתיו.

רק תפילה אחת התנגנה באוזני, במשך כל יום-הכיפורים. אמירה יחידה דימיתי לשמוע:

”אל מלא רחמים, שוכן במרומים, המצא מנוחה נכונה על פני השכינה, במעלות קדושים טהורים ונבורים כזהר הרקיע מזהירים”.

ידעתי, כי אין מלים אלה נאמרות ביום-הכיפורים – אבל רק תפילה זו, המשיך לבי והשמיע לי בצקון-

לחש:

”אדוני הוא נחלתם, בגן-עדן תהא מנוחתם, וננוחו בשלום על משכבם, ויעמדו לגורלם לקץ הימים,

ונאמר אמן”.